

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Алмас Арзықұлов,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің жетекші
ғылыми қызметкері

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz
www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)
ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/2788-5860

Индекс 74007

Журнал саяси ғылымдар саласы бойынша
ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін
жариялау үшін Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі білім және
ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету
комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар
тізбесіне енеді.

МАЗМҰНЫ

Мадина Бектенова, Шолпан Жандосова Ислам факторының Қазақстан мен Орталық Азиядағы қоғамдық-саяси жүйенің трансформациялық үдерістеріне ықпалы.	6
Толғанай Мустафина, Фарида Мусатаева, Сымбат Шакиров, Асан Амангельдиев Бітімгершілікті жүзеге асырудың негізгі қағидалары	21
Айгуль Забирова, Наталья Сейтахметова Постатеизм: әлеуметтанулық талдау	38
Еркебұлан Жұмашов, Нұрбек Пұсырманов Ауылдық елді мекендердің тұрақты дамуы: басқару жүйесін жетілдіру	53
Еркін Тұқымов Жаһандық демографиялық сын-қатерлер: Қазақстан үшін тәжірибесі	64
Гүлмира Сұлтанғазы, Жаслан Нурбаев, Гүлжан Ерменбаева Қазақстандық ұлт құрылысы контекстіндегі тарих және тарихтану	80
Мирас Жиенбаев Қазақстандағы ұлттық құрылыс саясаты: азаматтық немесе этноәлеуметтік сәйкестік пе?	93
Рафик Усманов, Майя Урузғалиева, Разия Асылғожина, Венера Жексембекова Солтүстік Каспийдің геоэкологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің қазіргі саяси процестері мен тетіктері	104
Айнұр Әбиденқызы, Құрмет Қадылғазыұлы, Айгерим Ердашова Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» стратегиясы: әлемдік жетекшілікті қалыптастырудағы порттардың рөліне жүгіну	117
Бауыржан Әукен «Оңтүстік Кавказ аймағындағы қақтығыс және ынтымақтастық: теориядан саясатқа» кітабына шолу	131

СОДЕРЖАНИЕ

Мадина Бектенова, Шолпан Жандосова Влияние исламского фактора на трансформационные процессы общественно-политической системы в Казахстане и Центральной Азии	6
Толғанай Мустафина, Фарида Мусатаева, Сымбат Шакиров, Асан Амангельдиев Основные принципы осуществления посредничества	21
Айгуль Забирова, Наталья Сейтахметова Постатеизм: социологический анализ	38
Еркебұлан Жұмашов, Нұрбек Пұсырманов Устойчивое развитие сельских поселений: совершенствование системы управления	53
Еркін Тукумов Глобальные демографические вызовы: опыт для Казахстана	64

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

**Гулмира Султангазы, Жаслан Нурбаев,
Гульжан Ерменбаева**
История и историзация в контексте
казахстанского национализма 80

Мирас Жиенбаев
Политика национального строительства в Казахстане:
гражданское и этносоциальное единство? 93

**Рафик Усманов, Майя Урузгалиева,
Рафия Асылгожина, Венера Жексембекова**
Современные политические процессы и
механизмы обеспечения геоэкологической
безопасности Северного Прикаспия 104

**Айнұр Әбиденқызы, Құрмет Қадылғазыұлы,
Айгерим Ердашова**
Китайская стратегия «Один пояс, один путь»:
роль портов в установлении глобального лидерства 117

Бауыржан Аукең
Рецензия на книгу: Конфликт и сотрудничество в регионе
Южного Кавказа: От теории к политике 131

CONTENTS

Madina Bektenova, Sholpan Zhandossova
Influence of the Islamic Factor on Transformation
Processes of the Socio-Political System in
Kazakhstan and Central Asia 6

**Tolganai Mustafina, Farida Mussatayeva,
Symbat Shakirov, Asan Amangeldiyev**
The Fundamental Principles of Mediation 21

Aigul Zabirowa, Natalya Seitakhmetova
After Atheism: a Sociological Examination 38

Yerkebulan Zhumashov, Nurbek Pusyrmanov
Sustainable Development of Rural Settlements:
Improving the Local Government 53

Yerkin Tukumov
Global Demographic Challenges:
Experience for Kazakhstan 64

**Gulmira Sultangazy, Zhaslan Nurbayev,
Gulzhan Yermenbayeva**
History and Historicization in the Context of
Kazakh Nation-Building. 80

Miras Zhiyenbaev
The National Building Policy in Kazakhstan:
Civic or Ethnosocial Identity? 93

**Rafik Usmanov, Maiya Uruzgaliyeva,
Raziya Asylgozhina, Venera Zheksembekova**
Modern Political Processes and Mechanisms
for Ensuring Geo-ecological Security
the Northern Caspian Region 104

**Ainur Abidenkyzy, Kurmet Kadylgazyuly,
Aigerim Yerdashova**
Chinese Strategy «One Belt, One Road»:
the Role of Ports in Establishing Global Leadership 117

Bauyrzhan Auken
Review of the book: Conflict and Cooperation
in the South Caucasus Region 131

Редакциялық кеңес

- Ерлан ҚАРИН** – редакция алқасының төрағасы, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі, саяси ғылымдарының кандидаты
- Уямо ТОМОХИКО** – Хоккайдо университеті жанындағы Славян зерттеулер орталығының профессоры (Жапония), Ph.D
- Уильям ФИЕРМАН** – Индиана университетінің профессоры (АҚШ), Ph.D
- Сон ЮНХУН** – Ханкук университетінің профессоры (Оңтүстік Корея), Ph.D
- Нұрлан СЕЙДІН** – ҚР БҒМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК бас директорының ғылыми жұмыстар және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, тарих ғылымдарының кандидаты
- Ғани ҚАРАСАЕВ** – ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының бөлім басшысы – бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы
- Ботагөз РАҚЫШЕВА** – «Қоғамдық пікір» зерттеу институтының директоры, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты
- Айгүл САДУАҚАСОВА** – Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты директорының орынбасары, әлеуметтану ғылымдарының докторы

Редакциялық ұжым

- Алмас АРЗЫҚҰЛОВ** – Бас редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих магистр
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Ph.D
- Салтанат ЕРМАХАНОВА** – Қоғамдық пікірді зерттеу бөлімінің басшысы, әлеуметтанулар ғылымының кандидаты
- Айдар ҚҰРМАШЕВ** – Азиялық зерттеулер бөлімінің басшысы, «Халықаралық қатынастар» мамандығы бойынша Ph.D
- Жанар САНХАЕВА** – Саяси зерттеулер бөлімінің басшысы, саясаттану ғылымдарының магистрі

Редакционный совет

- Ерлан КАРИН** – Председатель Редакционного совета, Государственный советник Республики Казахстан, кандидат политических наук
- Уямо ТОМОХИКО** – Профессор Центра славянских исследований Университета Хоккайдо, Ph.D (Япония)
- Уильям ФИЕРМАН** – Профессор университета Индиана, Ph.D (США)
- Сон ЮНХУН** – Профессор Ханкукского университета, Ph.D (Южная Корея)
- Нурлан СЕЙДИН** – Заместитель генерального директора по научным инновациям и международным связям РГП «Ғылым ордасы» КН МОН РК, кандидат исторических наук
- Гани КАРАСАЕВ** – Главный научный сотрудник–начальник отдела Института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук
- Ботагоз РАКИШЕВА** – Директор Исследовательского института «Общественное мнение», кандидат социологических наук
- Айгуль САДВОКАСОВА** – Заместитель директора ТОО «Институт прикладных этнополитических исследований», доктор социологических наук

Редакционная коллегия

- Алмас АРЗИКУЛОВ** – Шеф-редактор, заместитель руководителя отдела медиапроектов Казахстанского института стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – Заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D
- Салтанат ЕРМАХАНОВА** – Руководитель Отдела мониторинга общественного мнения, кандидат социологических наук
- Айдар КУРМАШЕВ** – Руководитель Отдела азиатских исследований, PhD по специальности «Международные отношения»
- Жанар САНХАЕВА** – Руководитель Отдела политических исследований, магистр социальных наук по специальности «политология»

The Editorial board

- Yerlan KARIN** – Chairman of Editorial Board, The State Counsellor of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Political Sciences
- Uyamo TOMOHIKO** – Slavic-Eurasian Research Center, University of Hokkaido (Japan), PhD, Professor
- William FIERMAN** – Department of Central Eurasian Studies, Indiana University Bloomington (USA), Ph.D. Professor
- Song YONGHONG** – Professor at the University of Hankuk, Ph.D (South Korea)
- Nurlan SEYDIN** – Deputy General Director for Scientific Innovation and International Relations of RSE "Gylym Ordasy" CS MES RK, Candidate of Historical Sciences
- Gani KARASSAEV** – Chief Researcher - Head of the Department of the Institute of State History of the KN of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences
- Botagoz RAKISHEVA** – Director of "Public opinion" Research Institute, Candidate of Sociology
- Aygul SADVOKASSOVA** – Deputy Director of LLP "Institute of Applied Ethnopolitical Research", Doctor of Sociology

Editorial team

- Almas ARZIKULOV** – Chief Editor, Deputy head of the Deputy Head of Media Projects Department, Master of History
- Alua ZHOLDYBALINA** – Deputy Director, Doctor of Philosophy (Ph.D) in «Political science»
- Saltanat ERMAKHANOVA** – Head of the Public Opinion Monitoring Department, Candidate of Sociological Sciences
- Aidar KURMASHEV** – Head of the Department of Asian Studies, PhD in International Relations
- Zhanar SANKHAEVA** – Head of the Department of Political Studies, Master of Social Sciences, Master of political science

Мадина Бектенова¹, Шолпан Жандосова²

¹ ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD
e-mail: madeka_1982@mail.ru

² ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, PhD, қауымдастырылған профессор
(Алматы, Қазақстан)
e-mail: sholpan_zhandosova@mail.ru

ИСЛАМ ФАКТОРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖҮЙЕСІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРІНЕ ЫҚПАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан мен Орталық Азия аймағындағы трансформациялық қоғамдық-саяси үдерістер аясындағы ислам мен ислам факторының ықпалын зерттеуге арналған теориялық-концептуалды ыңғайлар қарастырылды. Ислам дамуының заманға сай, өзекті парадигмалары мен трендтерін және олармен байланысты мәдени-әлеуметтік, саяси-қоғамдық үдерістерді түсіну, пайымдау еліміз бен қоғамымыздың әлемдік тәртіптің өзгермелі шынайылықтарында бағдарлауын жеңілдетеді. Еліміздегі мемлекеттік-конфессиялық саясат саласындағы модернизациялық үдерістерді реттеудің мүмкін тетіктерін әзірлеу отандық ғылыми қауымдастық үшін академиялық және тәжірибелік маңызға ие. Сондай-ақ, мақалада аймақтағы әртүрлі қауымдастықтар арасындағы исламды түсіндірудегі айырмашылықтар, сондай-ақ жаһандық тенденциялардың діни тәжірибелер мен саяси белсенділікке әсері қарастырылады. Жалпы, мақала Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам мен қоғамдық-саяси өмір арасындағы күрделі динамиканы, өңірлік қоғамдар тап болатын негізгі трансформациялық процестер мен сын-тегеуріндерге баса назар аударуға бағытталған.

Түйін сөздер: ислам, саяси жүйе, Орталық Азия, Қазақстан, ислам факторы, ислам бірегейлігі, радикалдану.

Мадина Бектенова, Шолпан Жандосова
ВЛИЯНИЕ ИСЛАМСКОГО ФАКТОРА НА ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. В статье рассмотрены теоретическо-концептуальные подходы к изучению влияния ислама и исламского фактора в дискурсе

трансформационных общественно-политических процессов в Казахстане и центральноазиатском регионе. Понимание, интерпретация актуальных современности парадигм и трендов развития ислама и связанных с ними социокультурных, общественно-политических процессов облегчает ориентирование нашей страны и общества в изменяющихся реалиях мирового порядка. Разработка возможных механизмов регуляции модернизационных процессов в нашей стране в области государственно-конфессиональной политики имеет большую академическую, практическую значимость для отечественного научного сообщества. Также в статье рассматриваются различия в интерпретации ислама среди различных общностей в регионе, а также влияние глобальных тенденций на религиозные практики и политическую активность. В целом, статья направлена на освещение сложной динамики между исламом и общественно-политической жизнью в Казахстане и Центральной Азии, с акцентом на ключевые трансформационные процессы и вызовы, с которыми сталкиваются региональные общества.

Ключевые слова: ислам, политическая система, Центральная Азия, Казахстан, исламский фактор, исламская идентичность, радикализация.

Madina Bektenova, Sholpan Zhandossova
INFLUENCE OF THE ISLAMIC FACTOR ON TRANSFORMATION PROCESSES OF THE SOCIO-POLITICAL SYSTEM IN KAZAKHSTAN AND CENTRAL ASIA

Abstract. The article examines theoretical and conceptual approaches to the study of the influence of Islam and the Islamic factor in the discourse of transformational socio-political processes in Kazakhstan and the Central Asian region. Understanding and interpreting current paradigms and trends in the development of Islam and related sociocultural, socio-political processes facilitates the orientation of our country and society in the changing realities of the world order. The development of possible mechanisms for regulating modernization processes in our country in the field of state-confessional policy has great academic and practical significance for the domestic scientific community. The article also examines differences in the interpretation of Islam among different communities in the region, as well as the impact of global trends on religious practices and political activism. Overall, the article aims to highlight the complex dynamics between Islam and socio-political life in Kazakhstan and Central Asia, focusing on the key transformational processes and challenges facing regional societies.

Key words: Islam, Political System, Central Asia, Kazakhstan, Islamic factor, Islamic identity, Radicalization.

Кіріспе

Қазақстан аймақтық саясаттың негізгі ойыншысы, сондай-ақ әлем күн тәртібінің белсенді қатысушысы ретінде жалпы алғанда халықаралық қарым-қатынастар деңгейінде және әсіресе қоғамдық-саяси жүйенің

ішінде трансформациялық үдерістерді бастан өткеруде. Совет жүйесінің құлдырауынан және Орталық Азия аймағындағы елдердің тәуелсіздігін алғаннан кейін орын алған исламның жаңғыруы осы мемлекеттердің саяси-қоғамдық дамуының өрлемелі трендіне айналды. Бір жағынан, ислам дінімен тарихи және мәдени тұрғыдан сәйкестеніп (идентификация мағ.) келген Орталық Азия елдері мұсылман әлеміне мұсылман елдерімен әр түрлі ынтымақтастықтарды дамыта отырып интеграциялануда. Ол үдеріс бүкіл әлемдегі мұсылман халқы ареалының және жалпы ислам ықпалының ұлғаюмен байланысты екен анық. Басқа жағынан келгенде, кейбір ислам ағымдарының өсіп келе жатқан радикалдануы салдарынан Орталық Азияның зайырлы болып табылатын мемлекеттерінің алдында ұлттық және аймақтық қауіпсіздікті нығайту, мемлекеттік қағидаларды, ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері алға шығады.

Мұсылман әлемі, біртұтас өркениеттік әрі мәдени-әлеуметтік жүйе бола тұра, сондай-ақ исламды түсінудің және деңгейлерінің көптігін көрсетеді, яғни олар исламның өзінің күрделі құрылымы мен атқаратын қызметтерінің алуан түрлілігіне байланысты. Бұл арада ислам, сонымен қатар, сан алуан саяси күштер тарапынан ислам өркениетінің әлемдік ауқымындағы орнын нығайту үшін ғана емес, сонымен бірге нақты саяси, геосаяси, идеологиялық және экономикалық мақсаттарға жету үшін де қолданыла алады [1].

Бүгінде мұсылман қауымдастықтарының ішіндегі саяси күштердің тез өзгеріп жатуы, жаңа идеологиялық жобалардың пайда болуы ислам факторы мәселесін әлем күн тәртібінің басты назарына әкеп қоюда.

Еліміздегі және аймақтағы саяси-қоғамдық жүйенің трансформациясы үдерісіндегі исламның/ислам факторының рөлін объективті түсіну үшін исламның бөлек мұсылман елдерінің және аймақтарының ішкі және сыртқы саясатына, мәдени-әлеуметтік құрылымына деген ықпалының дәрежесін талдау, теориялық-концептуалдық түйсіну қажет.

Ол әсіресе Таяу Шығыстағы әскери жанжалдардың ушығуы, сарапшылардың ислами радикалды ұяшықтар күштерінің Таяу Шығыстан сондай-ақ Орталық Азияға да ығысуы туралы жағымсыз болжамдары тұрғысынан ерекше өзекті.

Бүгінгі таңда Қазақстанда және Орталық Азия елдеріндегі террористік белсенділіктің төмен көрсеткіштері болашақта қауіпсіздіктің толықтай кепілі бола алмайды. Әсіресе исламның радикалды бағытталған ағымдарының жақсы дамыған цифрлық мүмкіндіктері мен идеологиялық механизмдерін есепке алғанда.

Мақаланың мақсаты – Қазақстан мен Орталық Азия аймағындағы трансформациялық қоғамдық-саяси үдерістер аясындағы ислам мен ислам факторының ықпалын зерттеуге арналған теориялық-концептуалды ыңғайларды ашып көрсету.

Зерттеулерге шолу. Ислам факторы тақырыбы өздігінен өте қайшылықты. Ресей ғалымдары мен посткеңестік елдердегі ғалымдардың басым көпшілігінің зерттеулерінде «исламдық фактор» ұғымының саяси трансформациялармен, мұсылман қауымдастықтарының бөлек топтары

мен күштерінің дәмелерімен, мемлекеттік және аумақтық қауіпсіздікке деген қатерімен байланысты контексте кездеседі [2]. Батыс зерттеулеріне бұл бағытта «исламизм», «саяси ислам» терминдерін қолдану тән. Ислам төңкерілісі, исламизм және оның генезисі, маргиналданған мұсылман қауымдастықтарының радикалдануы мәселелері С. Берман, И.М. Лапидус, С. Аль-Азм, Х. Мансон, М.Е. Япп, Т. Осман және т.б. секілді ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Арне Зайферт өзінің Орталық Азияға арнаған зерттеуінде «ислам факторы» терминін өзінде исламды, саяси исламды, мұсылман халқын, исламдық ұйымдарды, партияларды, қозғалыстарды қамтитын ұғым ретінде қолдануды ұсынады, сол арқылы «саяси ислам» ұғымы анықтамасының күрделілігінен аулақ болу мақсатында [3, 6 б.]. Исламдық фактордың діни фактор секілді өзінде бейбітшіл жүктемені де қамти алатын мағынасы кең ұғым екенін есепке ала отырып, автормен бұл пікірде келісуге болады. Орталық Азия елдері тәуелсіздігінің қалыптасуы кезеңінде ислам факторы саяси-қоғамдық, мәдени, рухани, идентификациялық, сонымен бірге интеграциялық үдерістерге жан-жақты ықпалын тигізген болатын.

Тәуелсіздігін алған кезден бастап посткеңестік Орталық Азия елдеріне деген шетелдік зерттеушілері мен ғалымдарының қызығушылығы арта түсті, соның ішінде діни салада [4]. Осы тақырыпта Ш. Акинер, Адиб Халид және Йохан Расанаягамның еңбектері жарық көрді, оларда аймақтағы секуляризм мен ислам, дін саласында мемлекет пен қоғам арасындағы қатынас, аймақтың аспектідегі ислам дамуының ерекшеліктері, қарама-қайшылықтары және болжамдағы болашақ сценарийлері көрініс тапты [5].

Діни тәжірибелердің, әдебиеттердің қол жетімділігі, бүкіл әлемнен ағылып келген миссионерлердің іс-әрекеті ұзақ жылдарға созылған атеистік идеологиядан кейін қоғамдық сананың діни арқауын түбегейлі өзгертті. Посткеңестік мемлекеттерге қатысты ғалымдардың айтып жүрген «исламның қайта жаңғыруы» «ре-исламдану» ол ислам рөлінің ұлғаюын және оның ендігі жерде азаматтардың жеке өмірінде ғана емес, қоғамдық өмірінде де орын алуын білдіреді. Діни ғимараттар санының өсуі, сыртқы діни атрибуттар, исламның күнделікті діни жоралары, ислам мейрамдары қазақстандықтардың қоғамдық өмірінде өзінің ауқымды орнын алуда.

Зерттеу әдістері

Ислам және ислам факторының ықпалы мәселесі бірімәнді емес, көпөлшемді құбылыс, оның феноменологиялық мазмұнын әрі қазіргі діни процесстер аясындағы мәнін, концептуалдығын ашып көрсету үшін бірқатар гуманитарлы ғылымдардың, соның ішінде дінтану, саясаттану, әлеуметтану, философия ғылымдарының әдістемелік арсеналы қажет. Осыған орай мақаланы жазу барысында жалпы ғылыми әдістер мен пәнаралық әдістемелік нұсқауларды қолдану негізге алынды. Соның ішінде зерттеу ғылыми талдау мен жинақтаудың, жалпылаудың, тарихи-логикалық реконструкция, жүйелік-құрылымдық және ретроспективті талдаудың, компаративистикалық және сараптамалық арнайы әдістерінің кешені негізінде жүргізілді. Синергетикалық ыңғай ислам факторының

қазіргі қоғамда болып жатқан көпвариантты мәдени және әлеуметтік үдерістер жағдайындағы динамикасы мен өзгеруін айқындауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талқылау

Жалпы алғанда, Орталық Азия аймағындағы елдерге исламның ықпалын, сол сияқты ислам факторымен байланысты ғылыми зерттеулерді шартты түрде мынадай бағыттарға бөлуге болады:

- сәйкестендіру (идентификация) процестері, күнделікті тәжірибелер мәнмәтініндегі ислам;
- мемлекеттік-конфессиялық қатынастар мәнмәтініндегі ислам;
- діни сананың радикалдануы мәнмәтініндегі ислам,
- исламды саясиландыру, исламды секьюритизациялау;
- исламның рухани білім беру және мәдени парадигмалары.

Орталық Азияда тарихи дәстүрді жаңғырту арқылы мәдени сәйкестендіру үдерістері орын алып жатыр, бірақ ең маңыздысы, сәйкестендіру жойылудан аман қалған исламдықтың және ислам мұрасының бүкіл мәдени қабатының қайта оралуымен байланысты. Орталық Азия аймағындағы ислам және ислам бірегейлігі мәселелерімен тығыз айналысып келе жатқан ғалымдар ислам дамуының біртекті емес екенін, сондай-ақ оның қазіргі қоғамдарды құрудағы саяси әрі мәдени рөлінің күрделілігін атап өтеді.

Қазіргі уақытта ислам қазақстандықтардың өзін сәйкестендіруі тұрғысынан маңызды факторға айналууда. Қазақстандық шынайылық үшін, сондай-ақ, бүкіл өңір үшін тәуелсіздік жылдары мемлекеттік, ұлттық, мәдени және діни бірегейлікті іздеудің серпінді үдерістерімен сипатталды. Діни бірегейліктің ең көп зерттелген аспектілерінің бірі ислам бірегейлігі құбылысы болды, бұл исламның Орталық Азия аймағы және бүкіл әлемде де рөлінің артуы аясында орынды. Қоғамдық дискурста исламның діни ғана емес, сонымен бірге этникалық өзін-өзі сәйкестендіру ретіндегі рөлі қайта құрылууда.

Ислам бірегейлігі діни, мәдени және ұлттық бірегейліктің проблемалық алаңында қарастырылады. Іргелі ғылыми зерттеулер тарапынан ислам бірегейлігі ислам санасының дүниетанымдық парадигмаларын құрылымдаушы және құрастырушы ретінде қызығушылыққа ие. Ислам бірегейлігінің коммуникативті тәжірибелер үшін маңызын анықтау оның мәдени-әлеуметтік мәнін айқындауға мүмкіндік береді. Гуманитарлы ғылымдар саласында ислам бірегейлігін қалыптастыратын себептер мен қағидалары туралы болып жатқан пікір-таластар мәселенің бірімәнді емес әрі күрделі екенін көрсетеді. Қолданбалы сипаты бар зерттеулер үшін ислам бірегейлігі туралы сұрақ саясаттағы, қоғамдық санадағы, мәдениеттегі мәселелермен тікелей байланысты.

Қоғамдық санадағы діни/ислам бірегейлігінің дәрежесін зерттеу де біркелкі емес. Біреулер діндарлықтың өсуін көрсетіп жатса, басқа зерттеулердің нәтижелері діндарлықтың азаюын және шынайы діни

қағидаттардың барлығын бұлжытпай отыратындардың санының әлдеқайда төмен екенін айтады [6].

Қазақстандағы ислам бірегейлігі дәстүрлі, азаматтық бірегейлікке кіріктірілген. Оны бұл контекстте ұстап отыру тек ислам бірегейлігін ғана емес, жалпы ұлттық бірегейлікті деконструкциялауға тырысып жатқан Қазақстан үшін дәстүрлі емес діни ағымдардың жаһанды экспансиясы жағдайында қазақстандық қоғамды біріктіру, ұлттық сананы қалыптастыру, мәдениеттің, діни дәстүрдің өзіндік кодын сақтап қалу мәселесімен байланысты.

Исламдық/мұсылмандық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері, оның Орталық Азия елдеріндегі өзгерістері Оливье Руа, Т. Джереми Ганн, С. Спер және Н. Касанова, Г. Емельянова, У. Бигожин, М. Бектенова еңбектерінде жан-жақты ашылған. Ұлттық, мәдени және рухани қағидаттарды өзінде қамту арқылы ислам бірегейлігінің күрделі құрамды болуы, сондай-ақ оның тарихи аймаққа байланысты өзгергіштігі, діни тәжірибеге енуі/енбеуі мәселелері ғалымдар Я. Рой мен А. Вайнер жүргізген әлеуметтанулық зерттеуде кеңінен көрсетілген [7]. Қазақстандағы діни, оның ішінде ислам бірегейлігінің инклюзивтілігі мен эксклюзивтілігі мәселелерін ғалымдар қазақстандық діни кеңістіктің диалогтық парадигмасы, діни санадағы дәстүр мен модерннің арақатынасы, ислами бірегейліктің қазіргі жаһандық, мультимәдениетті шындыққа кіріктірілуі призмасы арқылы қарастырады [8].

Ұлттық мәдени дәстүр арқылы сәйкестендіру этно-ұлттық және діни бірегейлік дискурсына енгізіледі. Сәйкестендіру кезінде не маңызды – этноұлттық немесе діни сана ма, әлде этноұлттық пен диниліктің бірлігі ма деген сұрақ ұлттық өзін-өзі анықтау мәселесіне әкеледі. Осылайша, қазақстандық қоғамдағы этностық пен исламның арақатынасы мәселесін зерттей отырып, А. Султанғалиева ұлттық ояну толқынында исламның ұлттық сана-сезім мен мұсылман этникалық азшылықтардың (татарлар, ұйғырлар, дүнген т.б.) құрамдас элементі ретіндегі рөлі күшейгеніне назар аударады. Басқаша айтқанда, ислам бұл халықтардың этникалық және ұлттық дәстүрінде «еріген» болып шығады [9].

Сонымен қатар, исламдық жаңғыру дихотомиялық мағынада да сипатталды: бір жағында – посткеңестік ауқымдағы мұсылман халықтарының ислам дәстүрімен өзін-өзі сәйкестендіру мәселесі туындады, ал екіншісінде – саясаттандырылған ислам, «ислам факторы» деп аталатын мәселе және оның қарастырылып отырған аймақтың қауіпсіздігі мен тұрақтылығына қауіп төндіруі қарастырыла бастады. Ислам бірегейлігінің заманауи маркерлері, «дұрыс» ислам бірегейлігін іздеу, ислам бірегейлігін дәстүрлі элементтермен және этникалық белгілермен байланыстыру, жаһандану әлеміндегі ислам бірегейлігі радикалдануының алдын алу, мұның бәрі геосаяси тұрғыдан да, қазіргі гуманитарлық ғылымды зерттеу үшін де проблемалық өріс болып табылады.

Осыған сүйене отырып, ислам бірегейлігінің шартты түрлері тұжырымдалды, олардың ішінде: «дәстүрлі ислам бірегейлігі», «халықтық

ислам бірегейлігі», «этно-исламдық бірегейлік», «жаңа ислам бірегейлігі» («таза ислам») және т.б. [10].

Бұл арада исламның икемділігін атап өту керек, онда халықтар руханиятының ең жақсы дәстүрлерін бойына сіңірген, бірақ исламның негізгі догматикасы мен моральдық принциптеріне қайшы келмейтін басқа ислам да «дәстүрлі» деп есептеле алады.

Зерттеулердің жеке бөлігі исламның күнделікті тәжірибелерін зерттеуге, ұжымдық және жеке сана деңгейінде ислами ұйғарымдарды ұстанудың салттық тұрғысы саласындағы антропологиялық зерттеулерге арналған [11].

Күнделікті өмірдегі мұсылмандық және дәстүрлі (халық) салттарының қамтылуы мен арақатынасы, діни атрибуттардың зайырлы құндылықтармен үйлесімдігі, халал индустриясы, мешіттер санының және олардың қоғамдық нарративтегі рөлінің ұлғаюы мәселелері соңғы жылдарда ғылыми зерттеулер үшін маңызды объектілерге айналууда.

Оның үстіне мешіт салттық тәжірибенің ажырамас бөлігі ретінде жаңа мағыналар мен компоненттерге толтырылып келеді. Мешіттің Орталық Азияның тәуелсіз мемлекеттері қалыптасуы мен дамуының сакралды-рухани құраушысы, зайырлылық жағдайындағы ұлт құрылысы әрі сәулет имиджі элементі ретіндегі рөлі өзектеніп келеді. Орталық Азиядағы мешіттерді тұрғызу барысында мемлекеттер арасында «Орта Азиядағы ең үлкен мешіт» секілді нарратив сипатындағы жасырын жарыс болып жатқанын да аңғарамыз. Мешіттер мүдделі тараптар салған әлеуметтік кеңістіктің нысандары ретінде қарастырылады. Бұл процесті сипаттау үшін қазақстандық ғалымдар К. Медеуова, М. Кикимбаев «партиципация» ұғымын қолданады. Оны діни қауымдастықтың (үммет, жамағат) бұл үдеріске қатысуын түсіндіру үшін ғана емес, сондай-ақ осы қауымдастықтың жаңа мешіттерді тұрғызуға күзіреті бар белсенді акторлар қатарына жатқызыла алатын ресми билік атынан мемлекеттік органдар және Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы секілді діни институттармен әріптестігін түсіндіруге бағытталған термин ретінде қарастырады [12]. Осылайша, А. Бисенова Астананың Бас мешіті Өзірет Сұлтан мешітінің мысалында бір-бірін толықтыруға және идеологиялық бәсекелестіктен немесе тіпті сенімсіздіктен аулақ болуға мүмкіндік беретін ортақ мүдделер мен нарративтерді іздеуде зайырлы және діни билік арасындағы шебер өзара іс-қимылға жүгінеді [13].

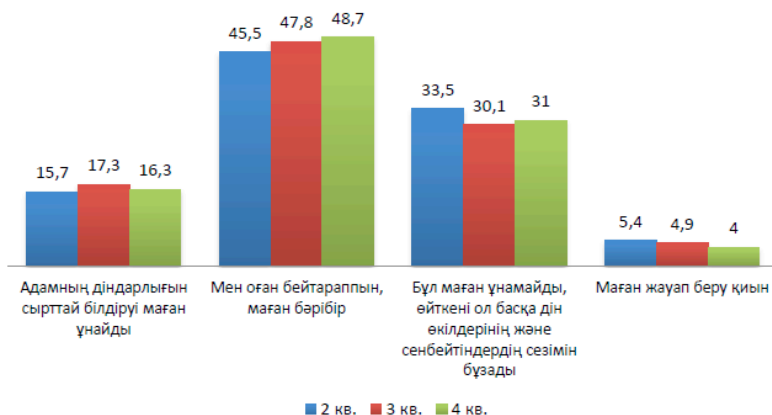
Күнделікті тәжірибелерді зерттеудің исламға қатысты аспектілерінің бірі – күнделікті өмірде қоғамда діни атрибутиканың, діни мейрам-жоралғылардың, діни терминологияның өрісінің кеңеюі, қолданыста жиілеуі, көзге көрінуі. Бұл фактор қазіргі уақытта Қазақстан үшін де, көрші Қырғызстан, Өзбекістан үшін көптеген пікір-талас туғызып жатқан тренд те, мәселенің де бірегейі.

Зайырлы мекемелерде хиджаб кию тақырыбы қазақстандық қоғамда триггерлік болып табылады және көптеген дауға себеп болуда. Діни киімге деген халықтың қатынасы әлеуметтік-мәдени динамикалардың маңызды қырларының бірі. Әртүрлі қоғамдарда діни киімдерді кию құқығы

жөніндегі қызығушылық тек сенім мен қоғам арасындағы байланысты ғана емес, сонымен қатар діни сенім бостандығы, толеранттылық пен мәдени әралуандық мәселелерін де ашып көрсетеді. Қоғамымыздағы бұл жөніндегі көзқарастардың қарама-қайшылығы ел ішіндегі тұрақтылық пен ауызбіршілікке қауіп төндіруі мүмкін мәселе.

Осыған орай 2023 жылы ҚР Мәдениет пен ақпарат министрлігі Дін істері комитетінің тапсырысымен өткізілген әлеуметтанулық зерттеуде халықтың мұсылман киімі мен атрибуттарын киюге қатысты пікірі зерделенді. Осылайша, сауалнамаға сәйкес, респонденттердің жартысына жуығы – 48,7% бейтараптық танытуда. Алайда, белгілі бір атрибуттар арқылы діндарлығын көрсетіп жатқандарға деген жағымсыз көзқарас көрсеткіштері жағымдыға қарағанда екі есе асып тұр – сәйкесінше 31% және 16,3 % (1-сурет).

1-сурет. «Кейбір мұсылмандардың діни тиесілілігін көрсететін киімдерді, заттарды (хиджаб, никаб, қысқа шалбар және т.б.) киіп жүргені Сізге ұнай ма?» деген сұраққа жауаптардың үлестірімі, %

Респонденттердің тұрғылықты аймағына қарай жауап беру корреляциясы келесідей ерекшелікті айқындады. Діншілдіктің сыртқы факторларына қатысты ашықтықты және толеранттылықты көбінесе Қостанай (20,3%) және Павлодар (24,6%) облыстарының респонденттері танытты. Сыртқы діни маркерлерге қатысты жағымсыз көзқарас Батыс-Қазақстан облысында басым (44,4%). Бұл орайда Астана қаласын (36,4%), Маңғыстау (35,2%) және Абай (34%) облыстарын атап өту қажет.

Жалпы, сарапшылардың пікірінше, хиджаб – ол тек қана мектеп пен оқушы арасындағы мәселе емес, ол ұлттық қауіпсіздік пен ұлттық құндылықтарды сақтау мүдделерін қозғайтын мемлекеттік деңгейдегі мәселе. Қазақстан бұл арада секуляризм мен діни өзін таныту арасындағы нәзік теңгерімді іздеу үстінде, сондықтан тақырыпты түсінетін зерттеушілер жағдай ушықпай тұрғанда заңнамаға қажетті түзетулер мен нақтырақ анықтамалар енгізгенді жөн көріп отыр.

Ислам факторының Қазақстандағы саяси процестерге ықпалы туралы айта отырып, исламның макроәлеуметтік және саяси деңгейдегі рөлінің арту үрдісін атап өту маңызды. Бұған мемлекеттің ислам әлемімен интеграциялануға деген ұмтылысы [14], дүниежүзілік ислам қаржы жүйесіне кіру, елде исламдық экономикалық және білім беру мазмұны дамып келе жатқандығы дәлел. Осы факторлардың барлығы мұсылман санасының өзгеруіне және ислам бірегейлігінің процессуалдылығына әсер етеді.

Орталық Азияның барлық елдері, соның ішінде Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бастап дін саласында өзінің мемлекеттік саясатын әзірлеуге бет бұрды. Осылайша, дін саласындағы жалпы мемлекеттік саясат мамандандырылған мемлекеттік органдарда қалыптасады, ал мұсылман ортасындағы әрекеттерді тікелей үйлестіру Орталық Азия елдерінде «мұсылмандардың діни басқармасы» деп белгіленген мемлекеттік емес институттарға жатады (тек Тәжікстанда ғана ол ислам орталығы – Ғұламалар кеңесі) [15].

Отандық және шетелдік ғалымдардың аймақтағы мемлекет-дін қатынастары саласындағы зерттеулеріне сүйене отырып, «секуляризм versus исламды қайта жаңғырту» дихотомиясын шешу тәсілі туралы концептуалды мәселе ашық болып қала беретінін түсінеміз [16]. Ғылыми әдебиеттер мен бұқаралық ақпарат құралдарының жарияланымдарын талдау Орталық Азиядағы мемлекеттері тарапынан дін саласын тым белсенді реттеу үрдісін көрсетеді. Исламның қайта жаңғыруы процесі, бір жағынан, қазіргі жаһандық трендтердің объективті шындығы болса, екінші жағынан, деструктивті бағыттағы діни (соның ішінде ислам) ағымдарының артуы діннің секуляризациялануына әкеледі [17]. Осы арада, сарапшылар мемлекеттік-конфессиялық қатынастар саласындағы тағы бір қолайсыз үрдісті – діни саясаттың, әсіресе исламға қатысты дуализмін өзектендіреді. Мемлекет мүфтиятты ашық түрде қолдап, сонымен бірге исламды дұрыс пен бұрыс деп бөлетін жағдайда. Әрине, демократиялық қоғамда, адам құқықтарын барлығын сақтай отырып, біз діни плюрализмге және дүниетанымның алуан түрлілігіне бет түзеуіміз керек, бірақ сонымен бірге мәселе кейбір жаңа діни ұйымдарды жақтаушылардың миссионерлік қызметі заңға қайшы әрекеттермен, оның ішінде, оларға қатысқан отандастар елдің заңдарын бұзу, мемлекеттік негіздерді мойындамау, отбасылық қатынастардың бұзылуы, әлеуметтік мәртебесін жоғалтуы, мүліктік құқықтардың иеліктен шығарылуы салдарынан «жоғалған сәйкестіктің» тасымалдаушысына немесе экстремистік бағыттағы радикалды топтардың мүшелеріне айналуымен сипатталады.

Өзбек ғалымы Фарход Толиповтың ойынша, Кеңес Одағының ыдырауы Орталық Азия елдеріне тәуелсіздік әкеліп қана қоймай, сонымен қатар қоғамдық санадағы бәрегейліктердің араласуын айқындай түсті. «Ұлтшылдықтың аймақшылдыққа, демократияның автократияға, исламның зайырлылыққа қарсылығы – бұл аймақтың болашақтағы дамуы мен келешегі туралы байыпты ойлайтындардың санасын толтыратын

дихотомиялардың бірсыпырасы ғана. Исламның өзі бүгінде Орталық Азиядағы қоғамдық-саяси үдерісі өрбіген өте күрделі жағдайға әкеліп тұр» [18].

Сванте Э.Корнелл Орталық Азия мен Әзірбайжан елдерінің мысалында мұсылман әлеміндегі жаңа зайырлылыққа арналған кітабында мемлекеттерді күшті дихотомиялардан, сонымен бірге «өзіміздікі» және «бөтен (жат)» деп бөлінуден аулақ болуға шақырады. Басқалар деп есептелетіндерді жатсыну олардың консервациясына және одан әрі радикалдануына әкелуі ықтимал. Керісінше, жаңа зайырлылық жағдайында діни саясаттың тиімді тетіктерін әзірлеу Орталық Азия мемлекеттерінің одан әрі дамуы мен тұрақтылығына ықпал етеді [19].

Бүгінгі таңда деструктивті исламдық ағымдар өкілдерінің діни санасының радикалдануы өсу тенденциясына ие, бұл өз кезегінде бүкіл әлемде ислам қатынастарына, исламофобиялық көңіл-күй көріністеріне және ислам тәжірибелері мен дәстүрлеріне деген секьюритизацияға қатысты сұрақтарды туғызады. Әлемдік жағдайдың шиеленісуі, Таяу Шығыстағы әскери әрекеттер, қақтығыс жағдайларының пайда болу қаупі даму траекториясын дұрыс таңдаудың маңыздылығы мен қажеттілігін тағы да дәлелдеп отыр.

Таяу және Орта Шығыстағы радикалды, экстремистік ағымдарды ілгерілету жағдайындағы исламды саясиландыру мәселелері, сондай-ақ олардың Орталық Азия мен Ресейдегі көріністері қазіргі исламтанулық және шығыстанулық зерттеулерде ресейлік ғалымдар А. Малашенко, А. Смирнов, В. Наумкин, А. Игнатенко, Г. Сафарова, И. Звягельскаяның еңбектерінде кеңінен қамтылған.

Олардың еңбектерінде қарастырылған қазақстандық шындықтағы исламдық радикалдану және саясилану процестері ықтимал сценарий немесе радикалды исламдандырудың ең төменгі тренді ретінде құрастырылады. Қазіргі уақытта аймақтағы жергілікті исламдық ұйымдар қоғамға ықпалын күшейтсе де, «Орталық Азиядағы зайырлы режимдердің «түбіне жетуі» екіталай» [20]. Қазақстандағы ислам саяси фактор ретінде маргиналды деген пікір айтылады. Қазақстандық саясаттанушы С. Көшкімбаевтың пікірінше, қазіргі уақытта біз мұнымен келісе аламыз, алайда қазіргі заманда мұсылман әлемімен қоса орын алып жатқан серпінді процестер бірқатар елдерде жақында ғана қоғамдық процестердің шетінде болған саяси исламның қарқынды «қайта оралуына» тап болғанын көрсетеді [21].

Орталық Азия мен Қазақстандағы діннің орны мен рөлінің өзгеруін есепке ала отырып, діни ахуалдың даму үдерісін 2020 жылы сарапшылар синхрондалмаған, аяқасты тәуекелдермен күрделенген, тұрақтылық векторына деген ықпалға шалдыққыш деп сипаттаған, бірақ Орталық Азия аймағына қарағанда Қазақстанда әлдеқайда аз мөлшерде. Осыған байланысты сауалнамаға қатысқан срапашылардың 56,7%-ы Орталық Азияға және тек 23,3%-ы Қазақстанға қатысты арнайы саясатты жүзеге асыруды қажет деп санайды [22].

Қоғамдағы шешілмеген әлеуметтік мәселелер, кедейліктің, әлеуметтік әділетсіздіктің, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің артуы, жұмыссыздық, тауарлардың бақылаусыз қымбаттауы, халықтың әртүрлі топтары үшін әлеуметтік лифттердің болмауы және қоғамдағы басқа да экономикалық мәселелер наразылық көңіл-күйін дамытудың, деструктивті қызметті жұмылдырудың, исламдық радикалданудың триггері бола алады. Орталық Азия және одан тыс жерлерде де заманауи радикализммен күресудің қиындығы радикалды идеологияға тез бой алдыратын жастардың санасы үшін күресуіміз керек екендігімен түсіндіріледі.

Е. Гарбузарова Орталық Азия мемлекеттері үшін басты проблема аймақтың қазіргі кезеңде Таяу Шығыс тап болған саяси турбуленттіліктен сақтандырылмағандығында деп жазады. Таяу Шығыс елдерінің авторитарлық режимдері демократиялық реформаларды талап етіп отырған революциялық бұқараның нысанасына айналды. Өңірде басталған өзгерістердің қозғаушы күші жастар. Кейінірек революциялық қозғалыстардағы бастама исламшыл топтардың жетекшілеріне өтті. «Араб оянуына» себеп болған негізгі факторлар тиімсіз әлеуметтік саясат еді. Орталық Азия азаматтары Сирияға қарулы оппозиция жағында соғысуға өз отандарында болған әлеуметтік-экономикалық сипаттағы экзистенциалды мәселелерге байланысты күйзелістерге ұшырағандықтан барады [23]. И.Звягельская да Орталық Азия мемлекеттерінде төңкерістер болмаса да, халықтың наразылығының тұтануына әкеп соқтыратын әлеуметтік-саяси және экономикалық қайшылықтар бар екенін алға қойып, осындай ұстанымды білдіреді [24].

Исламның посткөненестік дәуірдегі жаңғыруы немесе қоғам мен мемлекеттегі исламның қайта жаңғыруы мәдени-рухани жаңғырудың құндылық қағидаттарымен қоса, діни экстремизм мен терроризм сын-қатерлерін де тудыруы мүмкін.

Постнормалды кезеңде болып жатқан діни сананың өзгеруі радикалды сананың (исламдық) өсу динамикасын көрсетеді және осыған байланысты мемлекет пен дін, конфессиялар арасындағы ғана емес, сонымен бірге конфессия ішіндегі сындарлы диалог идеологиясының діни санаға әсер ету тетіктерін анықтау қажет.

Қазақстанда ғылыми және қоғамдық кеңістікте соңғы жылдары мұсылман үмметін өз конфессиясының ішінде бөліну үрдісі дамуда, бұл елдегі ислам өкілдерінің бытыраңқылығы мен қақтығысына әкеліп соқтырады. Мұсылмандықтың ресми элитасы (мүфтият) қазіргі заман жағдайында үмметпен жұмыс істей алмағаны үшін қатты сынға ұшырап отыр [25]. Әртүрлі исламдық ағымдар арасында билік, идеологиялық үстемдік және т.б. үшін қайшылықтар орын алуда. Мұның бәрі мемлекет тарапынан да, мұсылман қауымының ішінде де қатынастарды байыпты қайта қарауды талап етеді. Зияткерлік дискурсты нығайту, оның ішінде мұсылмандық ортада икемділік пен бейімделу, діндарлар мен мемлекетті алшақтатпау осы саладағы қарым-қатынастарды үйлестірудің толық мүмкін және қажетті жолдары ретінде қарастырылады.

Қорытынды және ұсыныстар

Осылайша, мәдениеттегі, қоғамдық санадағы, күнделікті өмірдегі ислам тақырыбы, сондай-ақ мемлекеттік/аймақтық саясат пен қауіпсіздіктегі ислам факторы тақырыбы күн тәртібінде өзекті болып қала береді. Мемлекет және діндер, мәдениеттер субъектілері өзара іс-әрекетінің жаңа стратегияларын құруға деген идеологиялық сұраныс жаңа жаһандық геосаяси шынайылықпен тікелей байланысты. Діннің, әсіресе исламның Орталық Азия мен Қазақстан кеңістігіндегі маңызы айдан анық, осыған орай дін және діндарлық саяси бағытталған статусқа ие болып отыр. Діни саясат қабылданған шешімдерге ықпал етудің құралына айналып бара жатқаны мәлім. Ол өз кезегінде қоғам мен мемлекеттің тұрақтығына қауіп төндіреді. Дін институты қоғамдық және сарапшылық ортада екіжақты бағалануда.

Дәстүрлі бағыттағы ислам қоғамның басымдық парадигмасы бола тұра, оны дүниетанымдық, сәйкестендіруші құндылықтар жүйесінде ұстап отыру үшін да әрекет керек. Ислам бірегейлігінің мемлекеттік құндылықтармен үйлесетін, бейбітшіл, зияткерлік мүмкіндіктеріне ден қою қажет. Ислам дискурсының саясилануы, ислам бірегейлігінің радикалдануы зайырлық пен дін арасындағы баланстың жоғалуына апаратын келеңсіз жағдайларға әкеп соғуы мүмкін. Қазақстанда қоғам дамуының заманға сай қажеттіліктерін ескере отырып, діни өмірдің барлық қатысушылары мүдделерінің бірлігін көрсететін зайырлы мемлекеттің құндылықтары мен идеалдарына сәйкес келетін зайырлық моделін әзірлеу керек.

Зерттеу барысында діндарлықтың, діни бірегейліктің деңгейі мен дәрежесінің өлшемдерін табу қиынға соқты. Себебі елімізде діндарлықты әлеуметтанулық өлшеудің/зерттеудің әртүрлі, кейде бір-бірінің нәтижелерін теріске шығаратын әдістері қолданылады. Сондықтан релевантты нәтижелерді алу мүмкін емес. Тұтас әрі өзекті мәліметтерді алу үшін Қазақстандағы діндарлықты әлеуметтік гуманитарлық зерттеудің біріңғай базасын, болмаса мәліметтер қорын қалыптастыру дұрыс. Қазақстандық қоғамның діндарлығына кешенді зерттеу жүргізу арқылы исламның және ислам бірегейлігінің ерекшелігін, қоғамдық діни санаға әсерін, еліміздің тарихи-мәдени дамуына, халқымыздың ділі мен дәстүріне сәйкестігін анықтауға болады. Сондай-ақ жаңа діни ұйымдар мен ағымдардың қоғамға тигізетін ықпалы мен идеологиялық әсерін зерттеу аясында олардың рөлін бағалуға мүмкіндік болады.

Қазақстанда және жалпы Орта Азия аймағында діни саланы мемлекет тарапынан асыра бақылау мен реттеу салдарынан түрлі конфессиялар діндарларының изоляцияға, консервацияға ұшырап, өз діни ұйымының шеңберінде тұйықталу үрдісі бет алуда. Бұл үрдіс еліміздегі конфессиялық келісім үшін жасырын қатер төндіруде, ал саяси тұрғыда Қазақстан халқының бірлігіне де қауіпті.

Қаржыландыру: Ғылыми мақала ҚР ҒЖБМ ҒК қаржыландыруы аясында дайындалған (BR21882428 «Постқалыпты кезеңдегі исламның рухани, мәдени, саяси, әлеуметтік құбылыс ретіндегі әсері мен болашағы: Таяу Шығыс және Орталық Азия елдерінің тәжірибесі»).

ӘДБИЕТТЕР.

1. Исламский фактор в мировой политике: курс лекций: [учеб. пособие] / Г.Н. Валиахметова; [науч. ред. В.А. Кузьмин]; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федерал. ун-т. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2013. –124 с.
2. См. Исламский фактор в истории и современности / Ин-т востоковедения РАН; отв. ред. В.Я. Белокреницкий, И.В. Зайцев, Н.Ю. Ульянов. –М.: Вост. лит., 2011. – 605 с.; Ислам и политика (взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии). М.: Институт востоковедения РАН, «Крафт+», 2001. – 420 с.
3. Зайферт А.К. Политический ислам в Центральной Азии – противник или демократический партнер?. – Перевод с немецкого языка 2014. // CORE рабочий документ 25. – <https://d-nb.info/1050700783/34>
4. Sebastien Peyrouse, "Islam in Central Asia: National Specificities and Post-Soviet Globalisation," Religion, State and Society, 35, no. 3 (2007): 245–260; Mariya Y. Omelicheva, "Islam in Kazakhstan: A Survey of Contemporary Trends and Sources of Securitization," Central Asian Survey, 30, no. 2 (2011): 243–256; Mohammad Karim, "Globalization and Post-Soviet Revival of Islam in Central Asia and the Caucasus," Journal of Muslim Minority Affairs, 25, no. 3 (2010): 439–448.
5. Akiner, S. 1996. Islam, the State and Ethnicity in Central Asia in Historical Perspective. Religion, State and Society 24. P. 91-132.; Khalid A.A Secular Islam: Nation, State and Religion in Uzbekistan // Journal of Middle East Studies. – 2003. – Vol. 4, №35. – P. 573–598.; Rasanayagam, J. (2010). Islam in Post-Soviet Uzbekistan: The Morality of Experience. Cambridge: Cambridge University Press. – 296 p.
6. Бурова Е.Е. Социологическое измерение религиозной идентичности в условиях мировоззренческого плюрализма // Формирование казахстанской идентичности в контексте задач модернизации общественного сознания: книга 3. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2020. С.628-655.
7. Yaacov Ro'i and Alon Wainer, "Muslim Identity and Islamic Practice in Post-Soviet Central Asia," Central Asian Survey, 28, no. 3 (2007): 303–322;
8. Қазақстандағы діни бірегейліктің инклюзивтілігі мен эксклюзивтілігі мәселелері: Ұжымдық монография. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК философия, саясаттану және дінтану институты, 2020. – 236 б.
9. Султангалиева А.К. «Возвращение ислама» в Казахстан. – Алматы, 2012. – 170 с.
10. Zhuzey M., Seitakhmetova N., Bektenova M., Zhandossova Sh. The Mosque in Post-Soviet Central Asia: Sacral and Spiritual contexts – Central Asia and Caucasus. English Edition. – Vol. 21 – Issue 3. – 2020 – P.94-109. DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.20.3.09>
11. См. Louw M. E., Everyday Islam in Post-Soviet Central Asia (New York: Routledge, 2007); Sahadeo, J., & Zanca, R. (Eds.). (2007). Everyday Life in Central Asia: Past and Present. Indiana University Press. – 424 p.
12. Кикимбаев М., Медеуова К., Рамазанова А. Мечети в постсоветском Казахстане: дискурсы интерпретации и практики регулирования. // Central Asia and the Caucasus. Russian Edition, 2021. – Том 24, Выпуск 4
13. Bissenova, A. (2016). Building a Muslim Nation: The Role of the Central Mosque of Astana. In Kazakhstan in the Making: Legitimacy, Symbols, and Social Changes. pp. 211.
14. Лаумулин М.Т. Геополитические процессы в исламском мире (в контексте председательства РК в ОИК): монография. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. – 176 с.
15. Ислам в Казахстане: между общностью и размежеванием //Центральная Азия: пространство «шелковой демократии» . Ислам и государство. Под редакцией Э.Ногойбаевой. Алматы, 2017. – 52 с.
16. Islam, Society, and Politics in Central Asia Edited by Pauline Jones (Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2017. Central Eurasia in Context), xvii. 366 pp.; Зайферт А. Введение // Секуляризм и ислам в современном государстве: что их объединяет? // Мат-лы междунар. «круглого стола» (г. Алматы, 30 ноября 2007 г.) / Отв. ред. Б.К. Султанов. Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2008. – 294 с.; Светскость и религия в современном Казахстане: модернизация духовно-культурных смыслов и стратегий: Коллективная монография. Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2020. – 278 с.
17. Shukuralieva N., Lipiński A. Исламский экстремизм и терроризм в Центральной Азии: критический анализ // Central Asia and the Caucasus. Russian Edition, 2021. – Том 24, Выпуск 1. С.120-132.
18. Tolipov F. Islam, State and Society in Uzbekistan: How traditional Islam has influenced the present political culture of the Central Asian elites and societies // Islamic revival in Central Asia. The cases of Uzbekistan and Tajikistan. S. Olimova, F. Tolipov. – Documentos CIDOB ASIA 26. – 2011. https://www.files.ethz.ch/isn/127809/doc_asia_26.pdf / (қаралған күні: 28.11.2023).
19. Cornell S.E (2023) The New Secularism in the Muslim World: Religion and the State in Central Asia and Azerbaijan. – Armin Lear Press. – 314 p.

20. См. Международные отношения в Центральной Азии: События и документы: Учебн. Пособие для студентов вузов / А.Д.Богатуров, А.С.Дундич, В.Г. Коргун и др.; отв.ред. А.Д.Богатуров. 2-издание, испр. и доп. – М.: Издательство «Аспект Пресс», 2018. – 560 с.
21. Кушкумбаев С.К. Ислам в Казахстане: между общностью и размежеванием // Центральная Азия: пространство «шелковой демократии». Ислам и государство. Под редакцией Э.Ногайбаевой. Алматы, 2017. – 52 с.
22. Бурова Е.Е., Джаманбалаева Ш.Е. Религиозная ситуация в современном Казахстане (опыт социологической реконструкции) // Социологические исследования. – 2023. № 8, – С.76-85.
23. Гарбузарова Е.Г. Ислам в государствах Центральной Азии в современный период // Исламоведение. 2019. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/islam-v-gosudarstvah-tsentralnoy-azii-v-sovremennyj-period> (дата обращения: 01.12.2023).
24. Звягельская И.Д. Ближний Восток и Центральная Азия. Глобальные тренды в региональном исполнении. – М.: Аспект Пресс, 2018. – 224 с.
25. Аскар Сабдин: Салафиты давно среди элиты. 15.12.2021. Сайт e-islam.kz. / URL: <https://e-islam.kz/ru/interview/item/12204-askar-sabdin-salafity-davno-sredi-elity> (қаралған күні: 01.03.2024).

REFERENCES:

1. Islamskij faktor v mirovoj politike: kurs lekcij: [učeb. posobie] [The Islamic factor in world politics: a course of lectures: [studies. the manual]]/ G.N. Valiahmetova; [nauch. red. V.A. Kuz'min]; M-vo obrazovanija i nauki Ros. Federacii, Ural. federal. un-t. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2013. –124 s.
2. Sm. Islamskij faktor v istorii i sovremennosti [The Islamic factor in history and modernity]/ In-t vostokovedenija RAN ; otv. red. V.Ja. Belokrenickij, I.V. Zajcev, N.Ju. Ul'chenko. –M.: Vost, lit., 2011. – 605 s.; Islam i politika (vzaimodejstvie islama i politiki v stranah Blizhnego i Srednego Vostoka, na Kavkaze i v Central'noj Azii). M.: Institut vostokovedenija RAN, «Kraft+», 2001. – 420 s.
3. Zajfert A.K. Politicheskij islam v Central'noj Azii – protivnik ili demokratičeskij partner? [Is political Islam in Central Asia an opponent or a democratic partner?]. – Perevod s nemetskogo jazyka 2014. / / CORE rabochij dokument 25. – <https://d-nb.info/1050700783/34>
4. Sebastien Peyrouse, "Islam in Central Asia: National Specificities and Post-Soviet Globalisation," Religion, State and Society, 35, no. 3 (2007): 245–260; Mariya Y. Omelicheva, "Islam in Kazakhstan: A Survey of Contemporary Trends and Sources of Securitization," Central Asian Survey, 30, no. 2 (2011): 243–256; Mohammad Karim, "Globalization and Post-Soviet Revival of Islam in Central Asia and the Caucasus," Journal of Muslim Minority Affairs, 25, no. 3 (2010): 439–448.
5. Akiner, S. 1996. Islam, the State and Ethnicity in Central Asia in Historical Perspective. Religion, State and Society 24. P. 91-132.; Khalid A.A Secular Islam: Nation, State and Religion in Uzbekistan // Journal of Middle East Studies. – 2003. – Vol. 4, №35. – R. 573–598.; Rasanayagam, J. (2010). Islam in Post-Soviet Uzbekistan: The Morality of Experience. Cambridge: Cambridge University Press. – 296 p.
6. Burova E.E. Sociologičeskoe izmerenie religioznoj identičnosti v uslovijah mirovovzrenčeskogo pljuralizma [The sociological dimension of religious identity in the context of ideological pluralism] // Formirovanie kazahstanskoj identičnosti v kontekste zadach modernizacii obshhestvennogo soznaniya: kniga 3. – Almaty: IFPR KN MON RK, 2020. S.628-655.
7. Yaacov Ro'i and Alon Wainer, "Muslim Identity and Islamic Practice in Post-Soviet Central Asia," Central Asian Survey, 28, no. 3 (2007): 303–322;
8. Қазақстандағы діни бiрегейлiктiң iнклjузiвtилiгi мен jекслjузiвtилiгi мәселелери: Үзһымдық монография [Problems of inclusivity and exclusivity of religious identity in Kazakhstan: collective monograph]. – Almaty: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дiнтану институты, 2020. – 236 б.
9. Sultangalievа А.К. «Vozvrashhenie islama» v Kazahstan [The «Return of Islam» to Kazakhstan]. – Almaty, 2012. – 170 s.
10. Zhuzey M., Seitakhmetova N., Bektenova M., Zhandossova Sh. The Mosque in Post-Soviet Central Asia: Sacral and Spiritual contexts – Central Asia and Caucasus. English Edition. – Vol. 21 – Issue 3. – 2020 – P. 94-109. DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.20.3.09>
11. Sm. Louw M. E., Everyday Islam in Post-Soviet Central Asia (New York: Routledge, 2007); Sahadeo, J., & Zanca, R. (Eds.). (2007). Everyday Life in Central Asia: Past and Present. Indiana University Press. – 424 p.
12. Kikimbaev M., Medeuova K., Ramazanova A. Mecheti v postsovetskom Kazahstane: diskursy interpretacii i praktiki regulirovaniya [Mosques in post-Soviet Kazakhstan:

- Discourses of interpretation and practice of regulation] // Central Asia and the Caucasus. Russian Edition, 2021. – Tom 24, Vypusk 4
13. Bissenova, A. (2016). Building a Muslim Nation: The Role of the Central Mosque of Astana. In Kazakhstan in the Making: Legitimacy, Symbols, and Social Changes. pp. 211.
14. Laumulin M.T. Geopoliticheskie processy v islamskom mire (v kontekste predsedatel'stva RK v OIK): monografija [Geopolitical processes in the Islamic world (in the context of the Presidency of the Republic of Kazakhstan in the OIC): monograph]. – Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2011. – 176 s.
15. Islam v Kazahstane: mezhdunarodnyye otnosheniya i razmezhevaniem [Islam in Kazakhstan: between community and separation] //Central'naja Azija: prostranstvo «shelkovoj demokratii». Islam i gosudarstvo. Pod redakciej Je.Nogojbaevoj. Almaty, 2017. – 52 s.
16. Islam, Society, and Politics in Central Asia Edited by Pauline Jones (Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2017. Central Eurasia in Context), xvii. 366 pp.; Zajfert A. Vvedenie // Sekuljarizm i islam v sovremennom gosudarstve: chto ih ob#edinjaet? // Mat-ly mezhdunar. «kruglogo stola» (g. Almaty, 30 nojabrja 2007 g.) / Otv. red. B.K. Sultanov. Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2008. – 294 s.; Svetskost' i religija v sovremennom Kazahstane: modernizacija duhovno-kul'turnyh smyslov i strategij: Kollektivnaja monografija. Almaty: IFPR KN MON RK, 2020. – 278 s.
17. Shukuralieva N., Lipiński A. Islamskij jekstremizm i terrorizm v Central'noj Azii: kriticheskij analiz [Islamic extremism and terrorism in Central Asia: a critical analysis] // Central Asia and the Caucasus. Russian Edition, 2021. – Tom 24, Vypusk 1.S.120-132.
18. Tolipov F. Islam, State and Society in Uzbekistan: How traditional Islam has influenced the present political culture of the Central Asian elites and societies // Islamic revival in Central Asia. The cases of Uzbekistan and Tajikistan. S. Olimova, F. Tolipov. – Documentos CIDOB ASIA 26. – 2011. https://www.files.ethz.ch/isn/127809/doc_asia_26.pdf / Data obrashhenija 28.11.2023.
19. Cornell S.E (2023) The New Secularism in the Muslim World: Religion and the State in Central Asia and Azerbaijan. – Armin Lear Press. – 314 p.
20. Sm. Mezhdunarodnye otnosheniya v Central'noj Azii: Sobytija i dokumenty: Uchebn. Posobie dlja studentov vuzov [International Relations in Central Asia: Events and Documents: Textbook. Handbook for university students] / A.D.Bogaturov, A.S.Dundich, V.G. Korgun i dr.; otv.red. A.D.Bogaturov. 2-izdanie, ispr. i dop. – M.: Izdatel'stvo «Aspekt Press», 2018. – 560 s.
21. Kushkumbaev S.K. Islam v Kazahstane: mezhdunarodnyye otnosheniya i razmezhevaniem [Islam in Kazakhstan: between community and separation] //Central'naja Azija: prostranstvo «shelkovoj demokratii». Islam i gosudarstvo. Pod redakciej Je.Nogojbaevoj. Almaty, 2017. – 52 s.
22. Burova E.E., Dzhamanbalaeva Sh.E. Religioznaja situacija v sovremennom Kazahstane (opyt sociologicheskoy rekonstrukcii) [The religious situation in modern Kazakhstan (the experience of sociological reconstruction)] // Sociologicheskie issledovanija № 8, 2023. – S.76-85.
23. Garbuzarova E.G. Islam v gosudarstvah Central'noj Azii v sovremennyj period [Islam in the Central Asian States in the modern period] // Islamovedenie. 2019. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/islam-v-gosudarstvah-tsentralnoy-azii-v-sovremennyj-period> (accessed: 01.12.2023).
24. Zvjagel'skaja I.D. Blizhnij Vostok i Central'naja Azija. Global'nye trendy v regional'nom ispolnenii [The Middle East and Central Asia. Global trends in regional execution]. - M. : Aspekt Press, 2018. - 224 s.
25. Askar Sabdin: Salafity davno sredi jelity [Salafists have been among the elite for a long time]. Sajt. e-islam.kz. / URL: <https://e-islam.kz/ru/interview/item/12204-askar-sabdin-salafity-davno-sredi-elity/> (accessed: 01.03.2024).

Мақаланың редакцияға түскен күні: 27-03-2024

Мақаланың жарияланған күні: 27-09-2024

*Толганай Мустафина¹, Фариди Мусатаева²,
Сымбат Шакиров³, Асан Амангельдиев⁴*

*¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
«Философия» кафедрасының доцент м.а., PhD
e-mail: mustafina_tv@bk.ru*

*² Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты жанындағы
Этномедиация орталығы директорының орынбасары
(Астана, Қазақстан)
e-mail: f.mussatayeva@mail.ru*

*³ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
«Философия» кафедрасының аға оқытушысы, PhD
e-mail: simba_004@mail.ru*

*⁴ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
«Философия» кафедрасының аға оқытушысы, PhD
(Астана, Қазақстан)
e-mail: asnur.1989@mail.ru*

БІТІМГЕРШІЛІКТІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАЛАРЫ

Аңдатпа. Соңғы жарты ғасырда геосаяси турбуленттілікті ескере отыра конфликттер менеджментін жүйелеу бойынша ғылыми, сараптамалық әдебиеттер және нақты тәжірибелер жинақталды. Дәстүрлі қазақ қоғамында конфликттер менеджменті билер институты арқылы жүзеге асырылған. Алайда соңғы екі ғасырда билер институтының қызметі максималды кеміді.

Мақалада бітімгершілік мәселелеріне қатысты шетелдік және отандық зерттеушілер еңбектері, бейбітшілік идеяларын дамытуға үлес қосушы халықаралық ұйымдардың ресми құжаттарындағы әдіс-тәсілдер мен қағидалар салыстырмалы тұрғыда зерделенді. Зерттеу барысында дәстүрлі қазақ қоғамындағы конфликттер менеджментіндегі теория мен тәжірибе арасындағы корреляциялық байланыстар талданды.

Бітімгершілік үдерістеріне арналған ғылыми-сараптамалық әдебиеттерде бітімгершіліктің негізгі қағидағтарына назар аударылды. Қазіргі қазақстандық қоғамда әлеуметтік конфликттерді еңсеруде бітімгершілік қызметтің негізгі халықаралық стандарттары мен дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер институтының негізгі ұстанымдарының консенсусында жүзеге асыру қажеттілігінің өзектілігі талданды.

Түйін сөздер: *бітімгершілік; бітімгершілік әдістері; бітімгершілік тәсілдері; бітімгершілік қағидалары; конфликттерді реттеу, бітімгер; билер институты; конфликттерді реттеу менеджменті; медиация; иаттл дипломатиясы.*

Толганай Мустафина, Фарида Мусатаева, Сымбат Шакиров,
Асан Амангельдиев

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПОСРЕДНИЧЕСТВА

Аннотация. За последние полвека накоплена научная, экспертная литература и реальный опыт по систематизации управления конфликтами с учетом геополитической турбулентности. В традиционном казахском обществе менеджмент конфликтов осуществлялось посредством института биев. Однако за последние два столетия деятельность института биев максимально сократилась.

В данной статье авторы проводят сравнительное изучение работ зарубежных и отечественных исследователей, касающихся вопросов посредничества, в официальных документах международных организаций, вносящих вклад в развитие идей мира. В ходе исследования были проанализированы корреляционные связи между теорией и практикой в управлении конфликтами в традиционном казахском обществе.

В научно-экспертной литературе по вопросам посредничества особое внимание уделяется базовым четырем принципам данной деятельности. В предлагаемой статье авторы подробно разбирают данные принципы. В условиях современной социальной напряженности, в том числе отражающейся в казахстанских реалиях, актуализируется вопрос развития посредничества с учетом традиционного потенциала в консенсусе в общепринятыми международными стандартами.

Ключевые слова: методы посредничества, принципы посредничества, урегулирование конфликтов, посредник, институт биев.

Tolganai Mustafina, Farida Mussatayeva, Symbat Shakirov,
Asan Amangeldiyev

THE FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF MEDIATION

Abstract. Over the past half century, scientific, expert literature and real-world experience have been accumulated on the systematization of conflict management, taking into account geopolitical turbulence. In the traditional Kazakh society, conflict management was carried out through the Institute of biys. However, over the past two centuries, the activities of the Biy Institute have decreased as much as possible.

In this article, the authors conduct a comparative study of the works of foreign and domestic researchers related to mediation issues in official documents of international organizations contributing to the development of peace ideas. They are analyzed through correlations between the theory and practice of conflict resolution in traditional Kazakh society.

In the scientific and expert literature on mediation, special attention is paid to the basic four principles of this activity. In the proposed article, the authors analyze these principles in detail. In the context of modern social tensions, including those reflected in the Kazakh realities, the issue of mediation development is

being actualized, taking into account the traditional potential in consensus in accordance with generally accepted international standards.

Key words: *mediation methods, principles of mediation, conflict resolution, mediator, institute of byi.*

Кіріспе

Әртүрлі кезеңдерде қоғамда тұлғааралық, топаралық және басқа да бағыттағы конфликттер орын алып отырады. Әлеуметтік байланыстардың әр түрлі салаларында көрініс табатын конфликттер қоғам субъектілерінің өзара қарым-қатынастар сценарийлерінің қалыптасып, өзгеріп отыруына әсер етеді. Бірақ қоғамдық жүйелердің әртүрлі деңгейлерінде конфликттердің кең таралуына қарамастан, қоғам өмірінде оларды нормативтік жолмен реттеп, шешуге талпыныстар жүзеге асырылуда.

Әлеуметтік конфликттер қарқындылығы мен ұзақтығы артқан сайын, олардың тұрақты өмір сүруге деген қаупі артады. Сондықтан қоғамда конфликттерді сотқа жеткізбей, ынғайлы нормативтік реттеу мен шешудің концептуалды жолдары қалыптасқандығы маңызды. Заманауи зерттеулерде мұны конфликттерді реттеу менеджменті деп атайды. Аталмыш менеджмент шеңберінде конфликттерді тиімді шешудің механизмдері мен әдіс-тәсілдері қолданылады.

Қазіргі кезде қазақстандық болмыста әлеуметтік конфликттерді шешуде бітімгершілік мүмкіндіктерін тиімді пайдалану мәселелері қоғам және билік назарында. Бүгінде Қазақстанда жүріп жатқан трансформацияларда түрлі наразылықтардың өршуі орынды жайт. Кей кезде конфликттерді дәстүрлі, легитимді жолдармен реттеуден гөрі зорлық-зомдылық, қорлау, өмірге қауіп төндіру, қирату сияқты мәселелер көрініс табады. Мұндай үрдістер конфликттер менеджментіне назарды ерекше бұрып, теориялық негіздерді бағамдаумен қатар, тиімді шарттар, құралдар мен перспективаларын нақты зерделеуді және қолдануды талап етеді.

Бүгінде жаһандық алаңда жетекші мемлекеттердің демократиялық, либералды құндылықтардың шарттарын әлемдік даму бағыты ретінде қабылдауын ескере отырып, заманауи қазақстандық қоғамда дәстүрлі конфликттер менеджментін жүзеге асырған бұрынғы билер институтын қайта жаңғырту қиындау. Бірақ бүгінгі қазақстандық алаңда әлеуметтік конфликттерді эскалацияға жеткізбей, бітімгершілік жолымен шешудің тәжірибесін кеңейту маңыздылығы артуда.

Қазіргі таңда конфликттер менеджменті бойынша айтарлықтай теориялық білім мен тәжірибелер жүйеленген. Ғылыми, сараптамалық дерек көздерінде конфликттер менеджментінде бітімгершіліктің негізгі қағидалары бойынша кәсіби дискуссиялар жүруде.

Ғылыми зерттеу әдісі

Конфликттерді реттеу мәселелері адами қарым-қатынастармен, тараптардың ішкі-сыртқы күйзелістері және проблемаларымен байланысты болуы бітімгершілік үдерістерін үнемі зерделеуді, жалпыға

ортақ, әр кезде де қолданылуға тиімді ережелерді сараптауды қажет етеді. Соңғы жарты ғасырда әлем елдерінде бітімгершілік үдерісінің негізгі қағидалары нақтыланып келеді. Бұл өзгерістер ғылыми және сараптамалық әдебиеттерде көп талқылануда. Мақаланы әзірлеуде бітімгершілік қағидалары бойынша талдау жүргізілген зерттеулер сараланды. Айталық, британдық зерттеушілер А. Керл, Д. Джонс, Д. Бартон, Т. Варинен, К. Бердсли, Д. Куинн, Б. Бисвас, Дж. Виленфильд, американдық зерттеушілер Л. Рискин, К. Муре, П. Ворлич, неміс зерттеушілері Р. Маркус, Д. Гердан, М. Хильбер сынды авторлардың мақалалары және басқа да ауқымды еңбектері қарастырылды.

Бітімгершілік үдерісінің дәстүрлі қазақ қоғамында билер институты арқылы жүзеге асырылуын ескере отырып, аталмыш билер институтының жұмыс істеу механизмдерін ғылыми тұрғыда сараптауға айтарлықтай үлес қосқан С. Зиманов еңбектері зерделенді. Бітімгершілік мәселелеріне қатысты басқа да отандық зерттеулер қазіргі таңда жеткілікті. Мақаланы дайындау барысында тарих бағыты бойынша Ж. Мажитова, А. Райымбекова, Ж. Жабағина, құқықтану бағыты бойынша А. Бакирова, С. Асанова, психология бағыты бойынша З. Садвақасова, Н. Садықова, философия тұрғыдан С. Шакиров, Ф. Мусатаеваның жұмыстары негізге алынды.

Сонымен қатар, бітімгершілік үдерісінің қағидалары жүйеленген ресми құжаттар, ұсынымдар түріндегі әдебиеттер негізге алынды. Айталық, Біріккен ұлттар ұйымы тарапынан әзірленген нұсқаулық, Қазақстан Республикасының «Сот төрелігінің жеті түйіні» Мемлекеттік бағдарламасы негіз болды.

Бітімгершілік қағидалары бойынша шетелдік зерттеушілер, бейбітшілікті дамытушы халықаралық ұйымдардың құжаттары, отандық зерттеушілердің еңбектері салыстырмалы тұрғыда зерделенді. Бітімгершілік үрдістерін жүзеге асырудағы әдіс-тәсілдерге талдау жасалды. Аталмыш әдебиеттерде бітімгершілік үдерісін жүзеге асыруға негізделген қағидалар жүйелеу әдісімен бағамдалды. Сонымен қатар, қазіргі кездегі халықаралық деңгейде бітімгершіліктің тиімді жүзеге асуына қатысты іріктеліп алынған, көптеген мемлекеттер тарапынан мақұлданған негізгі қағидалар мен дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер институтының қызметіндегі басты шарттар компаративистикалық әдіспен зерделенді. Талдау әдісі негізінде бітімгершілік қағидаларының теориялық негізі тұжырымдалып, жалпы заңдылықтар мен үрдістері бөліп көрсетілді.

Зерттеу мақсаты

Елімізде әлеуметтік конфликттерді келісімге келу жолдарымен шешуге деген нақты қажеттілікпен қатар, бітімгершілік феноменін ғылыми зерделеуге сұраныс айтарлықтай артып келеді. Бұл азаматтық қоғамды дамытумен, нарықтық қатынастар қарқындылығы және әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі өзгерістермен байланысты. Бітімгершілік үдерісінің өзі ауқымды құбылыс болғандықтан, оның теориялық негіздерін зерделеу де, пәнаралық, атап айтқанда, философиялық, әлеуметтанулық,

экономикалық, тарихи, психологиялық білімдердің жүйелі үйлесімділігіне негізделуі қажет. Бітімгершілікті ғылыми тұрғыда зерттеу оның құрылымы, әлеуметтік функциялары, даму кезеңдері, алғышарттары, жүргізу нысандары, әлеуметтік жауапкершілік, әлеуметтік әділеттілік, мәдениет және олардың қоғамдағы өзара байланысы сияқты мәселелерді қамтиды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау

Қазіргі кездерде ғылыми әдебиеттерде әлеуметтік конфликттерді қоғамның функционалды процесстерінің бірі ретінде мойындап қарастыру үрдістері кеңеюде. Халықаралық тәжірибеде әлеуметтік конфликттерді өзара қарым-қатынастардағы белгілі бір әлеует деп қарастырып, оларды шешудің технологиялары жүйеленіп келеді.

Конфликттерді шешудің заманауи тұжырымдамалары конфликттерді шешудің дәстүрлі әдістеріне айтарлықтай әсер ететін факторларды теориялық талдауға негізделген. Сонымен қатар, олардың шеңберінде келіссөздер процесінің барлық нәтижелерінің типологиялары ғана емес, сонымен қатар оңтайлы келіссөздер жүргізу бойынша тәжірибелік ұсыныстар жасалады. Сондай-ақ, саяси және халықаралық конфликттерді реттеуде сыртқы күштерді сауатты қолдану үшін жағдайды талдаудың белгілі бір схемалары жіктеледі.

Конфликтті шешу процесі күрделі және бірнеше деңгейді қамтиды, бұл процесс мақсаты конфликтті тоқтатуға, шешуге немесе өзгертуге бағытталуы мүмкін. Конфликттердің трансформациясы – бірнеше қатысушы субъектілерді қамтитын икемді, ұзақ мерзімді, көп деңгейлі және динамикалық процесс болып табылады. Конфликттерді келісім негізінде реттеуге бағытталған ғылыми-сараптамалық әдебиеттерде бітімгершілікті әр түрлі деңгейде жүзеге асыратын адамдар мен топтардың жіктелулері бар. Айталық, зерттеуші Н. Соломатина қысқа, орта және ұзақ мерзімді қарым-қатынастар шеңберінде конфликттердің бірінші, екінші және үшінші деңгейлерінің қызметін жүзеге асыратын бітімгершілер туралы концепцияларға жете тоқталады. Қазіргі таңда конфликттер трансформациясына қатысты кәсіби әдебиеттерде бітімгерді бірінші және екінші деңгейдегі деп жіктеу орын алады. Бірінші деңгейдегі бітімгерлер ретінде ресми көшбасшылар, екінші деңгейдегі бітімгерлер деп белгілі бір саладағы тәуелсіз сарапшыларды, жіргілікті және халықаралық үкіметтік емес ұйымдардың өкілдерін ұйғарады. Сонымен қатар, бейбіт даму және гуманитарлық көмек көрсету саласындағы үкіметтік ұйымдар өкілдері үшінші деңгейдегі бітімгершілер деп қарастырылады. Осылайша, қазіргі таңда әлеуметтік конфликттерді бейбіт шешу технологиялары айтарлықтай дамып, ғылыми-сараптамалық дерек көздерінде бітімгершілік жүзеге асырудың теориялық негіздері жүйеленіп келетіндігін аңғаруға болады.

Ұсынылып отырған мақалада бітімгершілікті жүргізудің негізгі қағидалары тұжырымдалған шетелдік авторлар еңбектері, халықаралық деңгейде мойындалып отырған мекемелердің ресми құжаттары және отандық зерттеуші-ғалымдардың жұмыстарындағы түйіндер сәйкестігін байқаймыз. Яғни, халықаралық деңгейде заманауи тұрғыда жүйеленген

бітімгершілік қағидалары дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер институтына қойылатын талаптармен үндеседі.

XIX ғасырдың соңынан бастап қазақ даласындағы жүзеге асырылған реформалар, одан кейін XX ғасырдың 20-шы жылдары қоғамды қайта құру бойынша саяси өзгерістер қазақ даласында дәстүрлі билер институтының әлсіреуіне, кейін тіпті жойылуына әкелгені белгілі.

Бүгінгі таңда қазақстандық қоғамдағы билер институтын әлеуметтік конфликтті азайта алатын, сот ісін жүргізуді жеңілдететін институт ретінде жаңғыртуға деген қызығушылық өзекті. Әрине, қазіргі жаһандық үдерістерде таза дәстүрлі қазақи тұрғыда билер институтын жандандыру қиын, тіпті мүмкін емес деуге болады. Бірақ қазіргі кездегі қазақстандық қоғамдағы орын алып отыратын әр түрлі әлеуметтік конфликттерді келісім арқылы шешуде, мемлекеттік билік пен халық арасындағы сұхбаттастықты жетілдіруде бітімгершілердің рөлі артып келетіндігі сөзсіз. Бүгінгі таңда мұны құзырлы сарапшылар, қоғам қайраткерлері және үкіметтік емес ұйымдар жүзеге асыра алады. Осыған орай, заманауи қазақстандық қоғамда әлеуметтік конфликттерді еңсеруде бітімгершілік қызметтің негізгі халықаралық стандарттары мен дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер институтының негізгі ұстанымдарының консенсусында жүзеге асыру қажеттілігін өзекті деп түсінеміз.

Зерттеу нәтижелері

Бітімгершілік мәселелерін ғылыми-сараптамалық тұрғыда зерделеу барысында, зерттеушілер мен сарапшылар бітімгершіліктің шартты түрде екі негізгі тәсілін жіктегендігі байқалады. Шетелдік зерттеушілердің теориялық жұмыстарында *фасилитативті* және *бағалау* тәсілдер туралы айтылады [1].

Фасилитативті тәсіл тұрғысынан заманауи конфликттердің қайнар көздері мәдени, тілдік, діни және т.с.с. тұлғалық бірегейлікпен тығыз байланысты. Бұл маркерлер адамның жан дүниесіндегі нәзік түйсіктермен, сезімдермен байланысты болғандықтан, мұндай мағынада орын алатын конфликттерді бірден заң нормаларымен бас салып шешу тиімді бола бермейді. Бұл тәсіл нәтижелілігі әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерді негізге алу арқылы жүзеге асырылуы ықтимал [2]. Кейбір зерттеушілердің пікірінше бітімгершіліктің фасилитативті тәсілі әр түрлі мәдениет, дін, тіл өкілдерінің арасында өзара сыйластыққа негізделетін, локальді емес, кең қарым-қатынастар жүйесін құруға бағытталады [3].

Бітімгершілік мәселелерін мемлекетаралық деңгейде жүзеге асыруға, ықпалдасуға құрылған Біріккен Ұлттар Ұйымы, Еуропалық комиссия және тағы басқа халықаралық ұйымдардың құжаттамаларында фасилитативті тәсіл *«ынталандыру бітімгершілігі»* деп кездеседі. Кейде бұл тәсілді *«алтын ереже»* деп атайды [4]. Зерттеуші Л. Рискин бұл тәсілді конфликтке түскен әрбір тарап оны күйзеліске әкелген мәселені толыққанды өзі ғана білетінін, мойындауға негізделетін әдіс деп тұжырымдайды [5]. Яғни, конфликтке түскен әрбір тарап мән-жайды өзі ғана тиісті деңгейде біледі. Сондықтан, бітімгер еш тарапқа олардың мәселелерін түсіндіруге

тырысып әуреленбеуі тиіс. Бұл арада бітімгер назары сенім мен қарым-қатынасты біртіндеп қалпына келтіруге, процесс барысында тараптарды бір-бірінен ажыратпай, оларды жақындастыруға бағыттауы қажет. Мұндай жағдайда бітімгер мәселелерді шешу үшін жауапкершілікті тараптардың өздеріне жүктейді және олардың мәмілеге келуіне ықпалдасады, тиісті сұрақтар қояды, негізгі мәселелер мен ұсыныстарды анықтайды, сондай-ақ айтылған мүдделер негізінде шешімдер табуға «мүмкіндік береді».

Демек, бітімгершілікті фасилитативті немесе ынталандыру тәсілі негізінде жүргізу нақты шешім қабылдауға жеткізбесе де, тараптар қарым-қатынастарының едәуір жақсаруына септігін тигізеді.

Қазіргі таңда көптеген елдерде жаһандық үдерістердің ықпалынан ұлт, дін, тіл тұрғысындағы ерекшеліктер жойылу қаупінде. Әлемде шартты түрде жаһандық біртектілікті құптау және ұлттық, діни, тіл бірігейлігінің тазалығын сақтап қалу үрдістері қатар жүруде. Кейде өзіндік ерекшеліктерді сақтау мәселелері, қайшылықтары әлеуметтік конфликттерге әкеледі. Қоғамдағы өзгерістер әлеуметтік конфликттердің өршуіне себеп болуы мүмкін. Сондықтан бітімгершілік институтының өзектілігі жергілікті және халықаралық шеңберде артуы орынды.

Зерттеуші А. Керл «фасилитативті немесе ынталандыру бітімгершілігі – халықаралық деңгейде мойындалған бітімгершілік үдерісінің бейтараптық, құпиялық және өзін-өзі анықтау қағидаларында нақты көрініс табатын тәсілі» – дейді [6].

Қандай да бір конфликтте манипуляцияларды қолдану бітімгершіліктің мәнін кетіретіндігі белгілі. Зерттеуші А. Керл бітімгершіліктің келесі түрін, яғни, бағалау тәсілін сынға алады. Басқа да зерттеулерде *бағалау тәсілін* «саяси билік тәсілі» немесе «манипулятивті тәсіл» деп атайды [7]. Л. Рискин *бағалау тәсілі бойынша* «бітімгер конфликт тараптарына мәселеге айналған тақырыпты тыңғылықты сараптай алатындай қабілетке/құзыретке ие болуы тиіс» – деп тұжырымдайды [5].

Бұл тәсілге сәйкес бітімгершілікті жүргізу барысында тиісті нәтижеге қол жеткізу үшін бітімгер тыңғылықты зерттеу жүргізіп, қажетті құжаттар мен дәлелдерді жинақтау керек. Ол кезде бітімгер тараптарға бір-бірінен бөлек болуды, яғни, қарым-қатынас жасамауды, тіпті көріспеуге ұсыныс беруі қажет. Халықаралық құжаттарда мұны *шаттл дипломатиясы* деп атайды [7]. Бітімгер тиісті ақпараттарды, құжаттар мен дәлелдерді жинақтаған соң әр тараптың күшті және әлсіз жақтарын бағалайды, шешімдер бойынша ұсыныстар жасайды және тараптарды өзі жасаған нәтижелердің бірін қабылдауға белсенді түрде шақыруы тиіс.

Конфликттер мен оларды реттеу бойынша ғылыми-сараптамалық әдебиеттерде сыни пікірлер де кездеседі. Мысалы, зерттеуші Джонс бітімгершілікті құрылымдық теңсіздік пен билік асимметриясының мәселелерін шешпейтін іс-шаралар деп санайды. Оның пайымдауынша конфликттерді нақты шешуде бітімгершілік тиісті құрал бола алмайды. Конфликттің шешімі туралы «уақытша елесін» ғана қалыптастырады деген пікірді ұстанады. Қайшылықтың негізінде жатқан мәселелер құрылымдық

тұрғыда шешілмей, әр түрлі интерпретациялар мен коммуникацияларға назарды аудартып жібереді деп сынады [2].

Зерттеуші Ковачтың пікірінше бітімгершіліктің сәттілігі бітімгерші рөлімен тікелей байланысты [1]. Оның ойынша бітімгершінің қабілеті, құзыреті, беделі қандай болса да, ол нақты тірі жан, адам болғандықтан, оның таза бейтараптылығы күмәнді болмақ. Сәйкесінше, бітімгершілік процесінде оған екі тараптың да сенімді болуы қиын мәселе деп санайды [6].

Сонымен, іс жүзінде сарапшылардың көпшілігі бітімгершілік процесінің әртүрлі кезеңдерінде екі тәсілді де қолдануды ұсынады. Яғни, теория тұрғысында әдіс-тәсілдерді жік-жікке салып зерделеу қажет болғанымен, іс жүзінде теориялық білім мен тәжірибенің үйлесімді компеляциясы маңызды. Жоғарыда келтірілген зерттеушілер пікірлерінен келіп, бітімгершіліктің бірінші тәсілі, яғни, фасилитативті, процеске бағытталса, екінші, яғни, бағалау тәсілі үшін нақты нәтиже маңызды деп түйіндеуге болады. Сонымен қатар, фасилитативті тәсіл мемлекеттің ішінде орын алып отыратын әлеуметтік конфликттерді шешуде тиімдірек болса, бағалау тәсілі мемлекеттер арасындағы саяси конфликттерді бейбіт жолмен реттеуде неғұрлым оңтайлы шешім бола алады.

Қазіргі кездегі қолданыстағы мағынасында бітімгершілік әлем шеңберінде ХХ ғасырдың екінші жартысында жүзеге асырыла бастады. Әуелінде, англо-саксондық құқық жүйесіндегі Ұлыбритания, АҚШ, Австралияда, кейін Еуропа елдерінде тарала бастады. Қолдану аясы алғашында отбасылық конфликттерді реттеуден басталып, кейін коммерциялық және қоғамдық қайшылықтар саласындағы кең ауқымды мәселелерді шешуде кеңее түсті.

Қазіргі таңда бітімгершілік процедураларын жүргізу көптеген елдерде құқықтық, нормативтік тұрғыда ресми бекітілген. «Медиация және құқық бойынша ғылыми-әдістемелік орталығы» сайтында бірнеше елдерде қабылданған ресми құжаттамалар бойынша шолу ақпараты берілген [8]. Айталық, Еуропалық комиссия медиатор кодексін бекіткендігі белгілі. Ал Еуропалық Одақ медиаторлардың қызметін реттейтін бірқатар директиваларды қабылдады. Бітімгершілікті жүргізу бойынша Біріккен ұлттар ұйымының сауда құқығы жөніндегі комиссиясы (UNCITRAL) арнайы заң жобасын әзірлеген.

АҚШ тәжірибесі өз алдына: мұнда конфликттердің басым көпшілігін сотқа жеткізбей шешу үшін барынша қызмет көрсету саласы дамып, соттың өзі тараптарға бітімгершілікке жүгінуге кеңес бере алады. Тіпті, экономика, саясат, бизнес салаларындағы келіссөздер әуел бастан бітімгершілердің қатысуымен жүргізу тәжірибесі бар [8]. Яғни, мемлекеттік және жеке бітімгершілік орталықтарының жұмыстары жүргізіледі. Бітімгершілік мәселелері бойынша тұрақты түрде жарияланымдар жарық көріп отырады.

Ұлыбританияда медиатордың көмегіне жүгінуге тәжірибесі кең тараған. Тіпті, әлеуметтік конфликт орын алған жағдайда конфликтке түскен тараптардың кез келгені мемлекеттің кез келген жерінен телефон соғып, конфликтті сипаттап, оны шешуге жәрдемдесетін бітімгерші бойынша талаптарын ұсынып айтуға болатын жедел желілер де қызмет жасайды [9].

Германияда бітімгершілік институтының жұмысы Әділет жүйесіне үйлесімді енгізілген. Бітімгершілер тіпті тікелей соттарда жұмыс жасайды. Ал, заң саласында жоғарғы білім алушылардың барлығы міндетті түрде медиация бойынша курстарды оқып жығуы қажет.

Австрия болса, бітімгершілікті жүргізу бойынша заңды 2004 жылы қабылдап, қазіргі кезде «медиатор» дегенді мамандықтар номенклатурасына арнайы енгізген елдердің бірден бірі болып табылады [8].

Қарап отырсақ, қазіргі таңда әлем елдерінің көпшілігінде бітімгершілік процесін реттеу бойынша жұмыстар алға қойылған. Әр елде өздігінше реттеу тәжірибелері қалыптасуда және арнайы құжаттармен рәсімделуде.

Еуропадағы қауіпсіздік және ыңтымақтастық ұйымының (ЕҚЫҰ) конфликттердің алдын алу, шешу мақсатында саяси делдалдылық пен бітімгершілік мүмкіндіктері саласында айтарлықтай тәжірибесі жинақталған. 1975 жылы ұйымға қатысушы мемлекеттер Хельсинки қорытынды актісін қабылдап, оның негізінде конфликттерді келіссөздер, делдалдық, аралық сот сияқты бітімгершілік әдіс-тәсілдерімен шешуге тырысатындықтарына келісім берген. 1992 жылы аталмыш ресми құжатқа сәйкес ЕҚЫҰ құрылымдары күшейтіліп, оның конфликттердің алдын алу, дағдарыстарды реттеу және жанжалдарды шешу саласындағы функциялары кеңейтілді [10].

Дегенмен, жаһандық алаңда мемлекеттер арасындағы туындап отыратын конфликттерді іс жүзінде бітімгершілік әдіс-тәсілдерімен шешу қиынға түсіп жатады. Мұнда геостратегиялық мүдделер, конфликттер тереңдігі, масштабтары едәуір ықпал етеді. XX ғасырдың соңы бейбіт ұрандарын ресми бекіткен құжаттармен рәсімделгеніне қарамастан, XXI басынан бастап күні бүгін де әлемде әр түрлі локальді конфликттер өршуде. Көптеген елдерде мемлекеттер ішіндегі, мемлекеттер арасындағы конфликттер соғыстарға айналуына әбден мүмкін екендігіне көз жеткізіп отырмыз.

Сондықтан, заманауи мемлекеттер үшін олардың өз ішінде орын алып жататын конфликттерді реттеуде бітімгершілік әлеуетіне жүгінуі оңтайлы нәтижелер беруімен қатар, шығындарды азайтумен тартымды деуге болады. Соңғы кездері бітімгершілік тиімділігін көптеген мемлекеттер, халықаралық ұйымдар мойындап келеді. Көптеген халықтардың төл мәдениетінде бітімгершілік арсеналдары да ғасырлар бойы қалыптасқандығы да жаңалық емес. Мысалы, дәстүрлі қазақ қоғамында билер, ақсақалдар, жыраулар институттары осындай функцияларды атқарып келген. Бүгінгі қазақстандық қоғам үшін дәстүрлі қазақ қоғамындағы бітімгершілік әлеуеті мен заманауи бітімгершілік стандарттарын бір-біріне жақындастыру маңыздылығы өзекті деген пікірдеміз.

Бітімгершілік – сотқа жүгінуден гөрі жылдам әрі шығындар бойынша арзан процесс болып табылады. Себебі, жүйелі түрде жүзеге асыралатын бітімгершілік процесінде тараптар тең құқықы болады, еркін түрде өздерінің пікірлерін, алаңдатып тұрған мәселелерін ортаға сала алады. Бітімгершілікке жүгінуде мәселе толыққанды шешімін таппаған жағдайдың

өзінде бұрынғы қарсыластар арасында қарым-қатынас жақсаруы мүмкін, яғни, конфликт деңгейі төмендейді [11].

Біріккен ұлттар ұйымының тарапынан әзірленген бітімгершілік процестерді дайындау, тиімді жүргізу бойынша нұсқаулық құжат әзірленген. Онда бітімгершілік қызметтің логикалық схемасы, бітімгершілікті жүзеге асырушы медиатор немесе делдал немесе бітімгершінің қызметіндегі негізгі қағидалар іріктелген. Олар: бітімгершілік процесіне өз еркімен қатысу, бітімгершінің бейтараптылығы, конфиденциалдылық, яғни, құпиялылықты сақтау, бітімгершілік процесіне қатысушылардың анық позицияларда болуы, процесс барысында мүдделер қақтығысын болдырмау, бітімгершінің құзыреттілігі (алдын ала дайындық), процеске қатысушылардың қауіпсіздігі, процесс сапасы деген қағидалар. Нұсқаулық ұсыныс ретінде әзірленген. Әрине, әрбір мемлекет өзі үшін қағидалар жүйесін кеңейтуге немесе қысқартуға құқылы [12].

Бітімгершілік үдерістеріне арналған әр түрлі ғылыми-сараптамалық әдебиеттерде бітімгершіліктің негізгі төрт қағидасына база назар аударылады. Ол мынадай қағидалар: бітімгершілікке өз еркімен қатысу, бейтараптық, құпиялылық, мүдделер қақтығысын болдырмау. Сарапшылардың басым көпшілігі бұл қағидағардың бірі болмаса, бітімгершілік процесі бұзылды деп санауға болатындығын ескертеді. Ұсынылып отырған мақалада бітімгершіліктің негізгі төрт қағидасы тиісті дерек көздерінде қалай тарқатылып талданатындығы зерделенеді.

Бірінші қағида: бітімгершілік процесі келісім негізінде жүзеге асырылуы тиіс. Яғни, бітімгершілікке конфликтке түскен тараптар да, бітімгерші де өз еркімен қатысуы тиіс. Бітімгершіліктің сот процесінен басты ерекшелігі – тараптардың өз еркімен қатысуы. Яғни, сотта сияқты тараптар қатысуға мәжбүр емес. Тараптар бітімгершілікке өз бастамалары негізінде қатысып, кез келген уақытта қатысудан бас тарта алады.

Бітімгершілік процедуралары тараптар арасында келісім болған жағдайда ғана басталуы тиіс. Орын алған әлеуметтік конфликтті бітімгершілік жолымен шешу тараптардың өздерінің саналы таңдауы болуы тиіс. Егер тараптарға қандай да бір қысым көрсетілсе, бітімгершілік процедурасының мәні жоғалуда деп санауға болады. Бітімгершіліктегі үшінші тарап, яғни, бітімгер, конфликтті осы жолмен шешудің артықшылықтарын тараптарға барынша түсіндіруі керек. Сонда тараптар да өз еріктерімен процеске тартылады. Тараптардың әрқайсысы да кез келген уақытта қалауларынанша келіссөзді тоқтатуға құқылы. Қатысушылардың әрқайсысы келіссөздің кез келген кезеңінде процессті тоқтатуға болатындығын әуел бастан білулері керек.

Сондай-ақ, бітімгер немесе медиатор тараптардың бір шешімге келуден бас тартып жатқандығын байқаса, конфликт әуелгіден гөрі ушығуын аңғарса, келіссөзді тоқтатуы тиіс. Өйткені бірінші қағидаға сәйкес ешкім ешкімге қысым көрсетпеуі тиіс.

Кейбір авторлар/кейбір құжаттарда келісімді кезең-кезеңмен беруге болатындығына назар аударады [7]. Алдымен ол жеке мәселелерді талқылаумен шектеледі, содан кейін ғана неғұрлым жан-жақты

бітімгершілік процесіне таралады. Келісім айқын түрде немесе бейресми арналар арқылы білдірілуі де мүмкін.

Мысалы, австриялық доктринада бітімгершілікке ерікті түрде қатысу қағидасына ерекше назар аударады. Оны бірінші және негізгі қағида деп есептейді. Австрияның азаматтық құқық саласындағы заңнамасында бітімгершілік қағидалары заңды түрде қорғалады. Келіссөзден бас тартқан тарапқа қатысты ешқандай санкциялар қарастырылмауы заңды түрде қамтамасыз етіледі [13].

Бейтараптық қағидасына сәйкес бітімгерші қақтығысқа түскен тараптарды бөлмей, оларға бірдей көзқараста болуы тиіс, тараптардың ешқайсысына сыни көзқарас танытпауы тиіс [14]. Бітімгершілік процесі әр тарапқа әділеттілік пен олардың көзқарастары құрметтелетіндей теңдікке негізделген процесс ретінде жүруі қажет. Ғылыми-сараптамалық құжаттарда конфликтті шешуге қатысатын үшінші жақ, бітімгерді әдетте ерекшелеп «бейтарап үшінші жақ» деп айту жиі кездеседі [6]. Бітімгершінің бейтараптығы, шынымен де, үлкен жауапкершілікті талап етеді. Әрине, адам ретінде оның әр түрлі индентификациялары, мүдделері болғанымен, дәл конфликтті талдау барысында бітімгер бейтараптылығын толықтай жүзеге асыруы тиіс. Бейтараптылықты әдетте бітімгершілік процесінің маңызды фундаменти деп сипаттайды.

Тараптар саналы түрде бітімгерші көмегіне конфликттің ушығып бара жатқандығын сезгендіктен жүгінеді. Яғни, конфликт тараптары үшін бітімгер белгілі бір деңгейде оларға өз-өздеріне, өз араларында сенімділікті қалпына келтіруге ықпалдасатын тұлға болуы тиіс.

Зерттеуші Муренің ойынша, бітімгер, әдетте, қақтығыс саласына қандай да бір деңгейде қатысты қызметте болмауы тиіс деген пікірді ұстанады [14]. Бірақ бұл арада бітімгердің құзыреттілігі, қақтығыс тақырыбын тиянақты білуі күмән туғызуы мүмкін.

Сонымен қатар, бітімгершіліктің бейтараптылық қағидатының кеңілдігі бітімгердің немесе медиатордың конфликтті реттеу үшін қақтығыс тараптарынан да, бітімгершілік процесін үйлестіруші тараптан да ешқандай өтемақы алмауымен қамтамасыз етілетіндігі маңызды.

Құпиялылық қағидасы бітімгершілік процесінің тағы да бір маңызды қағидасы болып табылады. Бітімгер келіссөз жүргізу барысында өзіне белгілі болған ақпаратты жария етпеуге міндетті. Осы ережеден кез келген ауытқулар тараптарға анық түсіндірілуі керек. Бітімгердің құпиялылық шартын ұстануы тараптар мен бітімгердің арасындағы шарттық қатынастардан келіп туындайды. Бірақ тараптар конфликтке қатысты ақпараттарды құпия етуден өз еріктерімен бас тарта алады [15]. Бұл арада, келіссөз процесінің дайындығы мен тікелей жүзеге асуы барысында құпиялылық қағидасынан тараптардың бас тартуы сыртқы ортаға таралатын ақпараттардың әр түрлі интерпретациялары конфликттің одан әрі ушығуына әкеліп соғатын тәуекелдерді де ескеру қажет.

Келіссөздің құпиялылығын қорғау міндеттемесі бітімгерге ғана емес, сонымен бірге бұл процеспен қандай да бір дәрежеде байланысты адамдарға да қатысты [16]. Мысалы, егер бітімгер тараптармен өз

кеңесінде кездесе, құпияны сақтау міндеті істің егжей-тегжейін білуі мүмкін компания қызметкерлеріне де жүктеледі. Айталық, бітімгердің хатшысы келіссөздің транскриптісін жазуы мүмкін. Бұл арада құпиялылық шарты оған да тарайды. Немесе қандай да бір жас мамандар бітімгер ретінде тәжірибесін жинақтау үшін ғана келіссөз процесіне қатысса, олар да құпиялылықты сақтауға міндетті.

Кейбір зерттеушілер бітімгершілік процесіндегі құпиялылық деңгейлерін де ажыратады. Айталық, келісілген құпиялылық, заңды құпиялылық, кәсіби құпиялылық [17]. Құпиялылық қағидасы тараптардың сенімділігін арттырады. Сондықтан да, бітімгер конфликтті реттеуге қатысқанда қандай ақпарат, мәлімет білсе де, тараптарды сөгіп немесе сот секілді үкім шығарушы ретінде әрекет етпеуі тиіс. Себебі, бітімгер сот емес, қақтығыс тараптарын мәмілеге келістіруші жақ болып табылады. Осылайша, құпиялылықты сақтау қағидасы сенімділіктің артуымен тікелей байланысты деп түйіндеуіміз.

Мүдделер қақтығысын болдырмау:

Бітімгершілікті жүргізудегі маңызды қағидалардың бірден-бірі – мүдделердің қақтығысын болдырмау. Көптеген кәсіби әдебиеттерде осы қағидаға да ерекше назар аударылады. Мүдделер қақтығысын болдырмау қағидасы бейтараптылық қағидасымен тығыз байланысты екендігі байқалады. Зерттеушілер бейтараптылық қағидасында бітімгердің конфликт тараптарына, олардың заңгерлеріне, өкілдеріне қатынасы негізге алынса, мүдделер қақтығысы қағидасында этикалық дилеммалардың орын алу мүмкіндігі ескеріледі деп пайымдайды. Мысалы, бітімгер қақтығысқа дейінгі кез келген уақытта, тіпті бұрынғы кезде құқықтық немесе психологиялық, т.б. қызметтер көрсетсе, бұл, сәйкесінше, әділетті шешім қабылдауға кедергі болуы мүмкін [6]. Құқықтық немесе бітімгершілік кеңестері бойынша қызмет көрсету орталықтары немесе жеке мамандар бірнеше жыл өткен соң мүдделер қақтығысы дилеммасына жиі ұрынатындығы орын алады.

Жоғарыда талданған қағидалардың қатаң орындалуы бітімгершілік процесін тиісті деңгейде жүргізу үшін маңызды. Әрине, бұл қағидалар келіссөз жүргізетін бітімгер, яғни, нақты тұлғаның бойында болуы тиіс қасиеттер мен құзыреттіліктер деп түсінеміз. Зерттеуші Керл жұмыстарында бітімгер конфликттерді реттеу барысында бір емес, бірнеше рөлді қатар орындайтындығын жазады. Атап айтқанда, зерттеуші бітімгерлердің төрт рөлін жіктейді:

- Бітімгер конфликтке түскен тараптардың арасындағы байланысты орнату, қолдау көрсету қызметін жүзеге асырады;
- Бітімгер конфликтке түскен тараптарға өзара ақпарат, мәлімет алмасуға жәрдемдеседі;
- Конфликтті реттеу барысында бітімгер тараптардың әрқайсысымен мүмкіндігінше достық қарым-қатынастарын орнатуға бағытталады. Сол арқылы тараптар арасында өзара сенімділік артуы мүмкін.
- Бітімгер мүмкіндігінше белсенді болуға ынталану қажет. Яғни, бітімгер конфликтті реттеу процесіне қатысуда салқындылық танытпай,

бейбіт нәтижеге келуге вербалды және бейвербалды іс-қимылдарды жүзеге асыруы абзал [6].

Сонымен, бітімгершіліктің сәтті өтуіне кепілдік болатын қағидалардың бірі жүзеге аспаса немесе немқұрайлықпен шигерілсе, онда бітімгершілік процесінің өзі бұзылды деп ұғыну керек. Негізгі қағидалардың өзара бірлігі мен реттілігі бітімгершілік процесінің тұғырнамасы болып табылады.

Жоғарыда талданған зерттеулер мен ресми құжаттарға сүйене отырып, бітімгершілік процесінің сәттілігі немесе сәтсіздігі бірнеше қағидаларға негізделетіндігін тұжырымдаймыз. Қағидалар бітімгершілік процесінің жүйелі жүруін қамтамасыз ететін нормалар деп ұғынуға болады. Дегенмен, бірінші кезекте, бітімгершілік деген – адамдардың арасындағы қарым-қатынастың бір түрі екендігін ескерген жөн. Сондықтан бітімгер конфликт мәнін зерделеуде суық ақылмен қарай отырып, конфликтті тараптарын іштей күйіндіріп тұрған мәселелерді дер кезінде сезе білуі қажет. Әрине, бұл арада бітімгердің психология, кинетика, нейробиология сияқты салаларда да хабардар болуы артық болмайды. Сондықтан, бітімгер ролі теориялық білім мен тәжірибені үздіксіз жетілдіріліп отыруы қажет.

Назарды әлемдік контексттен қазақстандық болмысты зерделеуге аударатын болсақ, елімізде бітімгершілік институтын даму туралы дискурстар мен бастамалар орын алып келеді. Ол үшін жаңадан ештеңені ойлап, жасақтаудың қажеті жоқ. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер институтын заманауи халықаралық тәжірибелерді ескере отырып, жандандыру маңыздылығы біраз талқыланып, бірқатар тәжірибелер де елімізде орын алуда.

Дәстүрлі қазақ қоғамында билер институты әуелінде дауласып қалған адамдар арасында делдалдық қызмет атқарып, қазіргі тілмен айтқанда, бітімгер немесе медиатор ролін жүзеге асырған. Академик С. Зиманов «би» ұғымын сонау түркі халықтарының қалыптасу тарихымен, түркі халықтарында «билік» концептісінің жүйеленуімен байланыста толыққанды талдап жазады [18]. Яғни, осыдан келіп қазіргі кезде де қоғамда биліктен әділдікке негізделген қызметті күту «би» деген ұғымның түбірінде әділдік идеясымен ұласады деуге болады. С.Зиманов билердің құқықтық ауыртпалығы оңай болмағандығына назар аударады. Өйткені, дәстүрлі қазақ қоғамында билер әкімшілік биліктен тәуелсіз болып, «ар-ұждан сотынын» қызметін атқарып, заң шығарушы билік ролін де жүзеге асырған болатын. Сондай-ақ, билер өз елінің тарихи-мәдени ерекшеліктерінің мән-жайымен қатар дала заңын (адат) тиянақты білуі қажет еді [18, 46-47 бб.].

Зерттеуші Ж. Мажитова кейіннен билер институтының беделі мен мәртебесі артқан соң ол, айталық, сұлтандар сияқты, дәстүрлі қазақ қоғамының белгілі бір тобын құрғандығын тарқатып жазады [19].

Соңғы кездері Қазақстанда билер институтының проблемасына деген қызығушылық ұлттық бірегейлікті, тарихи өткен кезді объективті қалпына келтіру жолдарын зерделеумен байланысты қоғамдық ортада теориялық және тәжірибелік тұрғыда үлкен қызығушылық тудыртып келеді.

2018 жылдан бері елімізде әкімдіктер (жергілікті атқарушы басқару органдары) жанындағы консультативтік-кеңесші органға айналған кеңес түріндегі билер институты барлық өңірлерде жандана бастады [20].

Билер кеңесінің жандануы бүгінгі қазақстандық қоғамдағы әлеуметтік конфликттерді шешуде ықпалдасуға, соттар жұмыстарын жеңілдетуге бағытталады. Заманауи билер кеңесі қызметінің ресми құжаты – Мемлекеттік бағдарламада «мінсіз сот» бейнесі көшпелі қазақ қоғамындағы би бейнесінің прототипі болып табылады. «Сот төрелігінің жеті түйіні» бағдарламасында мінсіз соттың бейнесі келесі қағидаларға негізделген. «Бірінші түйін» – әділдік, «Екінші түйін» – судьялардың тәуелсіздігі мен жауаптылығы. Бұл бағытта «Үлгілі сот» жобасы жүзеге асырылып, қазіргі кезде судья қызметіне тағайындалу үшін талаптар күшейтілуде. Аталмыш бағдарламада сотты жүзеге асырушы тұлғаның адамгершілік, жалпы этикалық қасиеттерінің жоғары деңгейде болуы, процесске қатысушылармен жоғары мәдениетті қарым-қатынас орната білуі, тиісті психологиялық әдіс-тәсілдерді игеруі, соттың шығарған шешіміне қатысушылардың көңілі толып, сенімділігі артатындай талаптар тыңғылықты жазылған [21]. Бұл талаптарды ескере отырып, ежелден бері дәстүрлі қазақ даласындағы билердің қасиеттері беріліп тұрғаны анық байқалады.

Бүгінгі қазақстандық қоғамда әлеуметтік конфликттерді сотқа жеткізбей келісім жолымен шешу мүмкіндіктерін қалыптастыру мәселесіне мемлекет тарапынан айтарлықтай назар аударылып отыр. Осылайша, билер кеңесі Қазақстанның дәстүрлі негіздерін ескере отырып, азаматтық қоғамның бір түрі екенін атап өтуге болады. Бұл бастамалар тәуелсіз үкіметтік емес, коммерциялық емес ұйымдар тарапынан жүзеге асырылуда. Қазақстанда билер кеңесі мемлекеттің араласуынсыз мәселелерді шеше алады, кейде мемлекет жағдайды шешу үшін билер кеңесіне жүгіне алады. Осылайша, бүгінгі таңда Қазақстанда дәстүрлі институттар азаматтық қоғамның маңызды бөлігі болып табылады.

Билер сотының негізгі мақсаты әділеттілікке құрылған теңдікке негізделген шешім қабылдап, мүмкіндігінше тараптарды компромиске әкелу болып табылады. С. Зиманов еңбектерінде билер соты әділ шешім қабылдау арқылы заң шығару құқығына ие болғандығын түсіндіреді. Дәстүрлі билер сотын сипаттауда, билер қызметіндегі негізгі қағидалар деп бейтараптылық пен материалдық қызығушылықтың болмауына назар аударады [18]. Кезінде халық билерінің отырыстары көпшілік алдында өтіп, билер шешкен мәселелер, қабылдаған шешімдер халық тарапынан сөзсіз қабылданып отырған. Демек, бидің шешімі күмәнсіз әділ болған деп түсінеміз.

Дәстүрлі қазақ қоғамында билер институтының қызметіндегі келесі маңызды қағида бидің дауласушы екі тараптың қалауы бойынша сайлануы. Бұл туралы зерттеуші А. Бакирова мынадай деректерді келтіреді: сотты таңдауда қазақ даласында ешқандай шектеулер болмаған. Тіпті, дауласушылар өз дауларын шешу үшін кез келген адамды сол конфликтті шешу барысында өздеріне сот немесе би етіп сайлап алуға да құқылы

болған. Егер би тек бір тараптың қалауымен сайланса, одан шыққан шешімді әділетсіз деп санауға болатын еді. Әрине, келесі тарап жағынан наразылық білдіріп, шешімнің қайта қаралуын талап етуге мүмкіндігі болған [22]. Қарап отырсақ, бұл сот жүргізудің негізгі мақсатына сәйкес қоғамда әділеттілікке негізделген үйлесімділікке қол жеткізу мұратымен байланысты.

Шешілмей қалған конфликт, тиісті шешім қабылданбаған дау уақыт өте келе өршіп, кейіннен салдары күрделене түсуі әбден ықтимал. Сондықтан да, қазіргі қазақстандық қоғам үшін де ескіру мерзіміне қарамастан әлеуметтік конфликттердің сотқа жеткізбей қаралуы ертеңгі күнде ауқымды конфликттерді асқындырмаудың жолы деп ұйғаруға болады.

Сонымен қатар, дәстүрлі қазақ қоғамында егер дауласушы тараптар би шешімімен екеуі де келіспесе, шағымдануға құқылы болған. Бас тарту үшін келесідей шарттар ескерілетін: біріншіден, процесске қатысушылар арасында туыстық қатынастар болмауы керек. Екіншіден, тараптың біреуі мен сот (би) арасында бұған дейін араздық қарым-қатынастар орын алмауы тиіс. Үшіншіден, соттың (бидің) өзі, куәгерлер, алқабилер қаралып жатқан істің нәтижесіне мүдделі болмау керек. Төртінші, қатысушылар өзара достық немесе басқа қарым-қатынаста болмауы қажет. Бесінші, бұған дейін жалған ақпарат беріп, куәгерлігі күмән туғызған азаматтардың келіссөзден тұла бойы шеттетіледі [22]. Осылайша, билер соты қазақ қоғамында бітімгершіліктің әмбебап моделін ұсынған еді. Жалпы, әр түрлі қоғамдарда әр кезде де аралық сот қызметін уақытша жүзеге асырып, кейін қоғамның нақты бір институттарын қалыптастырған қауымдастықтар туралы деректер жеткілікті. Бұрақ аталмыш мәселе бұл мақала аясында қарастырылуы көзделмеген.

Қорытынды

XIX ғасырдың соңынан бастап қазақ даласындағы жүзеге асырылған реформалар, одан кейін XX ғасырдың 20-шы жылдары қоғамды қайта құру бойынша саяси өзгерістер қазақ даласында дәстүрлі билер институтының әлсіреуіне, кейін тіпті жойылуына әкелгені белгілі.

Бүгінгі таңда қазақстандық қоғамдағы билер институтын әлеуметтік конфликтті азайта алатын, сот ісін жүргізуді жеңілдететін институт ретінде жаңғыртуға деген қызығушылық өзекті. Әрине, қазіргі жаһандық үдерістерде таза дәстүрлі қазақи тұрғыда билер институтын жандандыру қиын, тіпті мүмкін емес деуге болады. Бірақ қазіргі кездегі қазақстандық қоғамдағы орын алып отыратын әр түрлі әлеуметтік конфликттерді келісім арқылы шешуде, мемлекеттік билік пен халық арасындағы сұхбаттастықты жетілдіруде бітімгершілердің рөлі артып келетіндігі сөзсіз. Бүгінгі таңда мұны құзырлы сарапшылар, қоғам қайраткерлері және үкіметтік емес ұйымдар жүзеге асыра алады. Осыған орай, заманауи қазақстандық қоғамда әлеуметтік конфликттерді еңсеруде бітімгершілік қызметтің негізгі халықаралық стандарттары мен дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер институтының негізгі ұстанымдарының консенсусында жүзеге асыру қажеттілігін өзекті деп түсінеміз.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыруы бойынша АР19679307 «Қазақстанның даму стратегиясы: қазіргі әлеуметтік қақтығыстарды реттеудегі бітімгершілік мәселесі» ғылыми жобасын орындау аясында дайындалған.

ӘДЕБИЕТТЕР.

- 110 Years of Mediation: Principles, Opportunities, and Challenges // <https://mediate.com> (қаралған күні: 18.06.2024).
- Jones D. Cosmopolitan mediation. Conflict Resolution and the Oslo Accords // Manchester: Manchester University Press, 1999.
- Barton, D.V., Vairinen, T. The end of international relations. Edited by: Groom, Light Modern International Relations: A Guide to Theory // London: Peter Publishing House, 1994.
- European Judicial Network in civil and commercial matters // http://ec.europa.eu/civiljustice/adr/adr_ec_code_conduct_en.pdf (қаралған күні: 20.06.2024).
- Riskin L.L. Understanding the orientation, strategies and methods of intermediaries: a grid for the perplexed // Harvard Review of the Law of Negotiations. - 1996. - Volume 7, Pp. 7-52.
- Kerl A. Mediation in situations of large-scale violence. Edited by: Lidman. Mediation in context. London: Jessica Kingsley Publisher Ltd, 2000.
- Beardsley, K.K., Quinn, D.M., Biswas, B., Wilenfeld, J. Mediation style and the results of the crisis. Journal of Conflict Resolution, 2000. Vol. 50, issue 1, pp. 58-86.
- «Научно-методический центр медиации и права» // <https://mediacia.com/what-is-mediation/documents> (қаралған күні: 21.06.2024).
- Mediation information and assessment meetings (MIAMs) // <https://resolution.org.uk> (қаралған күні: 21.06.2024).
- Хельсинкский Заключительный акт // <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505> (қаралған күні: 22.06.2024).
- Should you mediate or go to trial? // <https://hammerco.ca/news/alternative-dispute-resolution/mediation-or-trial/> (қаралған күні: 25.06.2024).
- Посредничество и содействие диалогу в контексте ОБСЕ // <https://www.osce.org/ru/secretariat/155196> (қаралған күні: 25.06.2024).
- Roth Marcus, Gerdane David Mediation in Osterreich. Mor Siebek Publishing House, Tübingen, 2008, p. 110.
- Moore Christopher W. The mediation process // 3rd edition; Jossey-Bass San Francisco. 2003. - p. 52-53
- Hilber, Marc, Die Sicherung der Vertraulichkeit des Mediationsverfahrens // «Dr. Kovac» Hamburg, 2006. - p. 193.
- ADR in Business: Practice and Issues across Countries and Cultures by J.C. Goldsmith, A. Ingen-Housz, and G. Pointon // «Kluwer Law International», New York, 2006. - p.85
- Spencer D., Brogan M. Mediation Law and Practice // «Cambridge University Press» New York, 2006. - p.313.
- Зиманов С. З. «Жарғы» қазақтардың құқық әлемі - бірегей құқық жүйесі. - Т.5. Алматы, 2012. - Б. 46.
- Институт биев: подходы и интерпретации в российской и казахстанской историографии: монография // Ж.С. Мажитова. – 2-е изд. – М.: «КДУ», «Добросвет» , 2020. – 370 с.
- «7 камней правосудия» : что сделано за три года // <https://www.zakon.kz/redaktsiia-zakonkz/5050269-7-kamney-pravosudiya-cto-sdelano-za.html> (қаралған күні: 22.06.2024).
- Сот жүйесінің озық бағдарламалары // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35974105&pos=4;-72#pos=4;-72 (қаралған күні: 21.06.2024).
- Бакирова А.М. Роль института биев как органа по урегулированию и разрешению конфликтов правового характера // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Юридические науки. – 2019. – Т. 5 (71). № 4. – С. 409-426.

REFERENCES:

1. 110 Years of Mediation: Principles, Opportunities, and Challenges // <https://mediate.com> (accessed: 18.06.2024).
2. Jones D. Cosmopolitan mediation. Conflict Resolution and the Oslo Accords // Manchester: Manchester University Press, 1999.
3. Barton, D.V., Vairinen, T. The end of international relations. Edited by: Groom, Light Modern International Relations: A Guide to Theory // London: Peter Publishing House, 1994.
4. European Judicial Network in civil and commercial matters // http://ec.europa.eu/civiljustice/adr/adr_ec_code_conduct_en.pdf (accessed: 20.06.2024).
5. Riskin L.L. Understanding the orientation, strategies and methods of intermediaries: a grid for the perplexed // Harvard Review of the Law of Negotiations. - 1996. - Volume 7, Pp. 7-52.
6. Kerl A. Mediation in situations of large-scale violence. Edited by: Lidman. Mediation in context. London: Jessica Kingsley Publisher Ltd, 2000.
7. Beardsley, K.K., Quinn, D.M., Biswas, B., Wilenfeld, J. Mediation style and the results of the crisis. Journal of Conflict Resolution, 2000. Vol. 50, issue 1, pp. 58-86.
8. «Nauchno-metodicheskij centr mediacii i prava» [Scientific and Methodological Center of Mediation and Law] // <https://mediacia.com/what-is-mediation/documents> (accessed: 21.06.2024).
9. Mediation information and assessment meetings (MIAMs) // <https://resolution.org.uk> (accessed: 21.06.2024).
10. Hel'sinksij Zakljuchitel'nyj akt // <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505> (accessed: 22.06.2024).
11. Should you mediate or go to trial? // <https://hammerco.ca/news/alternative-dispute-resolution/mediation-or-trial/> (accessed: 25.06.2024).
12. Posrednichestvo i sodejstvie dialogu v kontekste OBSE [Mediation and promotion of dialogue in the context of the OSCE] // <https://www.osce.org/ru/secretariat/155196> (accessed: 25.06.2024).
13. Roth Marcus, Gerdane David Mediation in Osterreich. Mor Siebek Publishing House, Tübingen, 2008, p. 110.
14. Moore Christopher W. The mediation process // 3rd edition; Jossey-Bass San Francisco. 2003. - p. 52-53
15. Hilber, Marc, Die Sicherung der Vertraulichkeit des Mediationsverfahrens // «Dr. Kovac» Hamburg, 2006. - p. 193.
16. ADR in Business: Practice and Issues across Countries and Cultures by J.C. Goldsmith, A. Ingen-Housz, and G. Pointon // «Kluwer Law International» , New York, 2006. - p.85
17. Spencer D., Brogan M. Mediation Law and Practice // «Cambridge University Press» New York, 2006. - p.313.
18. Zimanov S. Z. «Zhargy» kazaqtardyn kukyky alemi - biregej kukyky zhujesi [The world of law of Kazakhs «Zhargy» unique system of law]. - Vol.5. Almaty, 2012. 46 p.
19. Institut biev: podhody i interpretacii v rossijskoj i kazahstanskoj istoriografii: monografija [Biy Institute: approaches and interpretations in Russian and Kazakh historiography: monograph] // Zh.S. Mazhitova. – 2d edition – M.: «KDU» , «Dobrosvet» , 2020. – 370 s.
20. «7 kamnej pravosudija»: chto sdelano za tri goda [«7 Stones of Justice» : what has been done in three years] // <https://www.zakon.kz/redaktsiia-zakonkz/5050269-7-kamnej-pravosudiya-chto-sdelano-za.html> (accessed: 22.06.2024).
21. Sot zhujesinin ozyk bagdarlamalary [Advanced judicial system programs] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35974105&pos=4;-72#pos=4;-72 (accessed: 21.06.2024).
22. Bakirova A.M. Rol' instituta biev kak organa po uregulirovaniyu i razresheniju konfliktov pravovogo haraktera [The role of the Biy Institute as a body for the settlement and resolution of conflicts of a legal nature] // Uchenye zapiski Krymskogo federal'nogo universiteta imeni V.I. Vernadskogo. Juridicheskie nauki. – 2019. – T. 5 (71). № 4. – S. 409-426.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 01-07-2024

Мақаланың жарияланған күні: 27-09-2024

Aigul Zairova¹, Natalya Seitakhmetova²

*¹ Senior research analyst, Kazakhstani Institute for Strategic research
under the President of the Republic of Kazakhstan,
doctor of sociological sciences, professor
(Astana, Kazakhstan)
e-mail: Zairova_a@kisi.kz*

*² Senior research scientist, Institute of Philosophy, Political sciences and
Religious studies, National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan,
doctor of philosophical sciences, professor
(Almaty, Kazakhstan)
e-mail: natalieseyt@gmail.com*

AFTER ATHEISM: A SOCIOLOGICAL EXAMINATION

Abstract. The fall of communism and the collapse of the Soviet Union, the processes of nation building in five Central Asian states have changed the status of religion in these post-soviet countries. The religious freedom is recognized as one of the fundamental humans right in the Republic of Kazakhstan. This essay aims to highlight a unique form of secularism in Kazakhstan, one that is based on the low level of everyday religiosity and evidence that the eventual expansion of Islam in the physical and spiritual spaces does not negate the influence of established secular cultural attitudes.

This study examines Kazakh religiosity through a comparative examination of World Values Survey data from 2011 and 2018. The examination of the features of religiosity and the proposition of the distinction between a believer and a religious person define this paper's subject. The empirical data indicates that Islam has the capacity to transcend moral norms, despite the fact that the majority of Kazakhs' national attitude does not align with Islamic religion in the twenty-first century.

Finally, the study draws the conclusion that since most people in post-atheistic Kazakhstan continue to keep secular attitudes, state policy must preserve the secular character of the state while adjusting state-confessional relations to changing Kazakhstan's religious landscape.

Keywords: *religiosity, Islam, believers, Kazakhstan, Kazakhs, post-atheistic society.*

Айгуль Заброва, Наталья Сейтахметова ПОСТАТЕИЗМ: ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Коммунизмнің құлдырауы мен Кеңес Одағының ыдырауы, бес дамушы мемлекеттегі ұлттық құрылыс процестері Орталық Азияның дамушы елдеріндегі діннің мәртебесін өзгертті. Зандық тұрғыда Қазақстан

Республикасында діни бостандық адамның негізгі құқығы ретінде танылады. Мақалада күнделікті діндарлықтың төмен деңгейіне негізделген Қазақстандағы зайырлылықтың ерекше түрін, сонымен қатар исламның әлеуметтік және физикалық кеңістікті иеленуі қалыптасқан зайырлы мәдени көзқарастарға қарсы тұрмайтынын көрсетуге тырысады.

Жұмыс Дүниежүзілік құндылықтарды шолудың эмпирикалық деректерін талдауға негізделген, қазақтардың діндарлығы туралы түсінігі салыстырмалы түрде берілген (2011 және 2018 жж. сауалнамалар). Жұмыстың пәндік ауқымы діншілдік контурын талдаумен сипатталады, діндар мен діни адамның аражігін ажырату ұсынылады. ХХІ ғасырда қазақтардың көпшілігінің ұлттық менталитетін дін қалыптастырмайтыны көрінеді, бірақ эмпирикалық мәліметтерге сүйенсек, исламның адамгершілік нұсқауларды бағдарлау мүмкіндігі бар. Исламның түсіндірме функциясы қазақтардың бүгінгі дүниетанымында басымдығы байқалады.

Жұмыс қорытындысында постатеистік Қазақстанда халықтың көпшілігі зайырлы мәдениет шеңберінде қалып отыр, сондықтан мемлекеттік саясат мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды Қазақстанның діни ландшафтына бейімдей отырып, мемлекеттің зайырлы сипатын одан әрі сақтау қажет деген шешім жасалды.

***Түйін сөздер:** діндарлық, ислам, дінишілдер, Қазақстан, қазақтар, постатеистік қоғам.*

Айгуль Забирова, Наталья Сейтахметова **ПОСТАТЕИЗМ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

Аннотация. Падение коммунизма и распад Советского Союза, процессы строительства наций в пяти развивающихся государствах изменили статус религии в развивающихся странах Центральной Азии. С правовой позиции религиозная свобода признается как основополагающее право человека в Республике Казахстан. В этой статье предпринята попытка продемонстрировать особый вид секуляризма в Казахстане как основанного на низком уровне повседневной религиозности и показать, насколько присвоение исламом социального и физического пространства не отменяет противовеса встроенных светских культурных установок.

Работа основана на анализе эмпирических данных Всемирного обзора ценностей, понимание религиозности казахов дано в сравнительной перспективе (опросы 2011 и 2018 годов). Предметное поле работы очерчено анализом контуров религиозности, предложено различение верующего человека от религиозного. Показано, что в 21 веке национальный менталитет большинства казахов не формируется религией, но, судя по эмпирическим данным, ислам имеет потенциал в навигации нравственных ориентиров. Представлена объяснительная функция ислама как доминирующая в сегодняшнем мировоззрении казахов.

В заключении работы сделан вывод, что в постатеистическом Казахстане большинство населения остается в рамках светской культуры, поэтому государственной политике необходимо и дальше удерживать светский

характер государства, адаптируя государственно-конфессиональные отношения к религиозному ландшафту Казахстана.

Ключевые слова: религиозность, ислам, верующие, Казахстан, казахи, постатеистическое общество.

Introduction

If in Eastern Europe, namely Poland, prior to democratic transition in 1989 the Catholic Church used to hold a significant role in the dualistic societal framework that pitted «good» Poles against «bad» communists, the Islamic authorities in Central Asia did not make significant voice in public discourse [1]. Soviets pursued a policy of state atheism, seeking to gradually eradicate religious beliefs within its borders. Although the state had never officially declared religion illegal, it nonetheless made great efforts to reduce the prevalence of religious beliefs in society. The complete elimination of organized religious life and the official ban on never occurred in the USSR, and in certain periods of its history, the leadership of the USSR even provided support to some of the religious confessions, pursuing its own political interests [2,3].

The fall of communism and the dissolution of the Soviet Union, nation-building processes in five emerging states altered the status of religion in the emerging Central Asian nations. The Mosque' legal stance shifted to one that acknowledged religious freedom as a fundamental human right. Kazakh society, as the rest of Central Asia, where Islam was the most common faith, gravitated toward it as a result of national and cultural revivals.

Kazakhstan is a new, emerging state, located on two continents, in Europe and Asia. The population of Kazakhstan is 20 million people, Kazakhs make up 70.65% of the population or 14 million people. The gross domestic product in Kazakhstan in 2023 was \$ 259.7 billion. According to the International Monetary Fund classification, Kazakhstan belongs to the group of countries with a transition economy and above-average income. 61.8% of the urban population lives in the cities of Kazakhstan, 38.2% in rural areas. The secondary education is compulsory and lasts 11 years. According to the Constitution, Kazakhstan is a unitary, legal and secular state in the form of presidential governance.

In this paper, we argue how a particular kind of secularism in Kazakhstan is based on a low level of daily religiosity and a modest public image of Muftiat for public managing the public affairs of Muslims (DUMK), how the remarkable appropriation of social and physical space by Islamic religion, even up to the imaginative space of the national culture as a whole, does not cancel the counterweight of embedded secular cultural arrangements.

Understanding the rise of religion in Kazakhstan as a post-soviet country involves looking at number of factors in specific context, as the dynamics can vary widely between different regions and communities. First of all, people in Kazakhstan, as people anywhere else, are looking for meaning and purpose in their life. In the twenty-first century, when things are uncertain, people frequently turn to religion in pursuit of these things. Religion has the potential to give direction and stability as well as answers to existential dilemmas. In times of significant

social change, Islamic communities as any other giving a sense of solidarity and belonging as well as social networks and at the top a sense of identity. People's tendency to look to religion for direction on how to lead moral lives, make moral decisions, and resolve difficult moral dilemmas is another common characteristic.

So the significance of religion as a social institution is changing in Kazakhstan, reflecting a shift in societal foundations as well as shift in ideological perspectives. Multiple factors that influence Kazakhstan's religious landscape are addressed in this paper in order to understand this turn. I start with explanation through the lens of the concept of “Radical Islamism”, which is considered by both the local population and experts in the sociology of religion as an entirely international influence. The term «Radical Islamism” in the 21st Century» refers to a global concept that originated in the United States and emphasizes the challenges posed by a global redistribution of religion as well as the detrimental effects of Islam on global stability. Exposure to global religious movements through media and migration can lead to localized revivals, where traditional practices are blended with global religious trends. Moreover, religious groups often establish transnational networks that provide resources and support for local communities.

Academic interpretation of the religious renaissance in Kazakhstan stands that Islam interpreted as an object of cultural identification that Kazakhs have acquired as a result of national independence, reflecting the socio-cultural role of religion [4, 5]. As in many regions, before USSR religion was ingrained in cultural and historical traditions of Central Asian people.

Cultural significance still attached to the process of Islamic revival, which is closely linked to the events leading to the resurgence of Kazakh ethnic identity. Islam underwent a kind of renaissance during the early phases of nation-building, in 1990th, the revival of national and cultural traditions. However, the majority of Kazakh population are still not showing any significant attraction towards it.

The influence of Islam varies in different parts of country. The point is about stronger roots and «denser» functioning of Islam in the southern and western parts of Kazakhstan, where in addition to the concentration of the Kazakh population, such ethnic groups of Central Asia Uzbeks, Uyghurs, Dungans are localized, they are comparatively more Islamized cultures.

«Failed» modernization as a cause of a new religiosity considered as crucial in explanation of growing religiosity. Rapid social changes lead to existential crises at the individual level, a crisis of ideology, a loss of values, and consequently insoluble social problems for social groups. Islam for many individuals, who are facing poverty and uncertainty, offers a coping mechanism during difficult times. Religious narratives can provide individuals with a sense of purpose and hope, which is essential in challenging circumstances [4].

In this scenario, the growth of Islam in its radicalized form occurs within the nations themselves, but it does so within the context of a globally process wherein global ideologies encourage the return of historical uncertainty or demand the application of authoritarian solutions to challenges [6].

Another reason people are moving to Islam is also rooted in the breakdown of the old cultural values and social norms, anomie. As E. Durkheim noted the religion covers precisely potential protests. When person experiences social

insecurity, tiredness, and degrading feelings, that makes him feel useless and subservient, believing that nothing can be done [5].

Increases in religious practice and affiliation might result from revivals or resurgences of interest in Islam. Mosques are increasingly being built around the nation, both at the expense of domestic tax revenue and foreign funding. So, if the number of mosques throughout Kazakhstan in 1989 was 59, then in 2024 there were 2800. The number of mosques is growing all over the world, only in the USA their number increased from 2106 in 2010 to 2769 in 2020. Moreover, the construction of mosques in the original Christian regions is moving from American and European megacities to medium-sized cities and rural areas, since it is easier to get or cheaper to buy land for the construction of a mosque, which is also happening in Kazakhstan.

The widely accepted notion that Islam is an indication of urban culture is starting to take shape in Kazakhstan. According to our observations, the urban population of the country is getting more and more involved in religiosity. The growth in the number of mosques confirms the importance of religious identity not only in the traditional sense for the region, but apparently also acts as an indicator of a new communal identity. It has become important for part of the population to attend the mosque «like everyone else», to come to Friday prayer as a collective prayer. In other words, mosques acquire or reproduce the function of public and possibly socio-political unification, which was lost under the Soviets.

Lastly, the rise of Islam as an emerging form of spirituality in the era of current value vacuum, where Islam is perceived as the creation of recognized Muslim spiritual leaders and is understood to be a confessional and spiritual phenomena unrelated to politics. All of this displays Islam's complexity and integrity in all of its diversity, including geographical, theological, intellectual, and ethnocultural dimensions.

So, the dynamic landscape of the 21st century, the role and characteristics of religion have undergone significant transformations, reflecting the evolving social, cultural, and technological landscape. The shift in economy, politics, demographics, communication modes, and global exchanges has generated substantial shifts in religious life and the ways in which Kazakhs practicing religion.

The aforementioned phenomena are all transforming society's religious environment, revealing the features of religiosity and suggesting potential models, and signaling the emergence of Islamic religiosity.

In the Soviet and especially in the late Soviet years, the population of Kazakhstan, the Kazakhs, were religiously loyal both as a result of the state-confessional policy relations. Also thanks to the social policy that guaranteed free education, health care, work and housing to every citizen of the country. Nevertheless, atheism or religiosity in the USSR had a very conditional nature in a sense that many near-religious traditions were still observed in all the regions of the country.

The Kazakhs' religious loyalty can also be understood in terms of their historical self-identification. In the Kazakh steppe, unlike other sedentary Muslim peoples, Islam was not so thoroughly integrated into the fabric of the nomadic

way of life, unlike the urban way of life in Middle Eastern societies. Today, as is evident from direct observations of everyday life, that religion has begun to play a significant role in social development [7].

The sociological examination of religious revival in post-atheist nation reveals a multifaceted interplay of cultural, economic, political, and psychological factors. Understanding these dynamics is crucial for comprehensively assessing the implications of religious movements on community resilience, social change, and individual well-being in impoverished contexts. Such research and especially field studies are essential to deepen insight into specific case studies and the impact of these revivals on local societies. This paper conducts empirical testing of the hypothesis using empirical data from the World Values Survey and provides a comparative analysis of the findings.

Through a comparison of empirical data, this research aims to investigate the dynamics of religiosity among Kazakhs in the twenty-first century. The following issues are still essential in understanding of Kazakhstan as a post-atheistic society: who should be considered a believer? and who as a religious? How to measure and understand a person's religiosity? To what extent a person immersed in religiosity? Finally, what are the characteristics of religiosity and what kind of models are there?

The work's inquiries are defined by the examination of religion as a value and its meanings, as well as the dynamics of religiosity in the context of religious actions. Religiosity as a dependent variable in this study is measured by using specific questions from the World Values Survey from 2011 and 2018 waves. We do define religiosity as a characteristic of mentality, indicating the immersion of an individual, group, or society in religion as a social institution, which is designed to regulate the individual life or a group. Religiosity defines both through religious actions, metaphorical meanings and traditions, as well as the degree of adherence to religious norms in everyday life.

Methods of data collection and analysis

We do use actual data from the World Values Survey, gathered in the years 2011 and 2018, in order to illustrate the changes in Kazakh religiosity in a temporal perspective and develop conclusions about the key trends in religiosity [8]. The data from 2011 were collected in Kazakhstan in the spring of 2011 and from 2018 were collected in the spring of 2018. Both data bases are publicly available through WVS website. Both samples include 1,500 respondents. Data for both countries are declared by the World Values Survey as representative and valid. Databases are available in SPSS, the advantage of which is the ability to comparatively analyze data.

While some researchers' data may appear antiquated, we firmly agree that national religious landscapes and cultural values do not shift dramatically in a single generation; rather, change is a gradual process that takes time. At least these data as available data allow us to record trends, so WVS data seems as appropriate in this analysis.

In order to conduct analysis, two subsamples consisting only from Kazakhs (793 respondents in 2011 and 851 people in 2018) were created from databases.

The use of quantitative methods in the study of religiosity as a constellation of various factors has some limitations; the diversity of individual experiences and beliefs remains behind the “curtain”; as a result special importance is paid not only to beliefs, meanings and values, but also to practices.

The data were analyzed using the SPSS program using such methods as measuring central tendency (mean, mode and median), initial distributions and cross-tabulations.

Sample characteristics in the study

The study population in both samples - the urban and rural population aged 18 years and older.

Urban respondents in 2011: - 49.7%, rural residents – 50.3%. In 2018 study - 56.2% urban residents and 43.8% of rural respondents.

Age of respondents. The 2011 study involved 34.9% aged 16 to 29, 44.7% aged 30 to 49, and 20.4% aged 50 and older. The 2018 study involved 25% aged 16 to 29, 49.4% aged 30 to 49, and 25.9% aged 50 and older.

Gender of respondents. The 2011 sample included 50.9% men and 49.1% women. In 2018 study 48.3% men and 51.7% women.

Education of respondents. In 2011 study: pre-school education - 0.2% of respondents, primary education - 1.4%, 7 grades of secondary school - 2.6%, 9 grades of high school - 10. % of respondents, high school - 6.2%, vocational education - 3.9%, college - 15.9%, bachelor's degree / higher education - 36.4%, master's degree, doctorate and equivalent academic degrees - 23.4% of respondents.

2018 study: pre-school education - 2.1% of respondents, primary education - 0.4%, 7 grades of secondary school - 1.8%, 9 grades of high school - 24.3% of respondents, high school - 20.7%, vocational education - 12.5%, college - 15.1%, bachelor's degree / higher education - 24%, master's degree, doctorate and equivalent academic degrees - 23.4% of respondents in Kazakhstan.

Marital status. In 2011 study: 63.3% of respondents are married, 23.8% are single, 5.8% are divorced, 4.6% are widowed, 1.8% are living together but not registered in marriage. In 2018 study: 63.7% of respondents are married, 17.6% are single, 8.6% are divorced, 5.8% are widowed, 0.6% are living together but not registered in marriage, 0.6% are registered in marriage but living separately.

Employment status. In 2011 study: 47.4% were fully employed, 14.5% were underemployed, 6.3% were self-employed and 8.7% were pensioners, 11.2% were housewives or househusbands, 5.9% were students, and 5.8% were unemployed.

In 2018: full-time employment - 57.4%, part-time employment - 7.2%, self-employed - 7.8% and pensioners - 10.1%, housewives or housewives - 10.2%, students 3.2% of respondents, unemployed - 3.6%.

The Shape of Religion

Since conventional definitions of religion have not yet been defined by the sociology of religion, the subject of who qualifies as a believer and who is religious has remained up for debate in social sciences. In this paper, believers are defined as those for whom religious orientation is important but not decisive,

and religious are those for whom religious orientation is subordinate to other, non-religious ones.

In both surveys - 2011 and 2018 - 63.2% and 81.0 % respondents respectively said they were believers. Assuming in a post-atheistic society, commitment to a religious worldview and perception is historically and contextually dependent. World values survey in measuring religiosity employs a number of questions—two of which we will analyze here. The first is “Regardless of whether you attend religious services or not, can you say that you are“: 1. Believer; 2. Non-believer; 3. Atheist» . The second question is «Do you believe in anything I am about to tell you?» The question is accompanied by a nominal rating scale: «In God, in life after death, in the existence of hell, in the existence of heaven» in 2018, the scale of 2011 is shorter - «In God, in the existence of hell» .

Table 1. Religious believes

	Are you believer		Believe in God		Believe in the existence of hell	
	2011	2018	2011	2018	2011	2018
Yes	63,2%	81,0%	93,3%	89,5%	62.3%	52.5%
No	33,0%	9,4%	6,7%	5,2%	37.7%	28.9%
Atheist	3,8%	1,2%				
St.dev.	0,476	0,371	0.211	0,227	0.240	0,479

Religious beliefs are one of the fundamental markers of religiosity. First of all, the majority of Kazakhs in both waves identified themselves as believers, as shown by the empirical data (Table 1). Furthermore, it is clear that the number of believers has increased. In both panels, the vast majority of respondents said they believed in God.

There is a degree of consensus in the division of Muslims into nominal (or non-practicing) and practicing (or devout) groups in daily life. Due to family history, ethnicity, and (inadvertent) cultural conditioning, the majority of Kazakhs identified as nominal Muslims up until recently, which meant that they had a secular worldview. Despite this, they continued to identify as Muslims. When Kazakhs encountered Muslims from other parts. say the Arabian Peninsula, they are not recognized as Muslims since they had not observed all five pillars of Islam: a month-long fast, a five-time-daily prayer schedule, alms equal to ten percent of one's yearly income, and the Hajj, or pilgrimage to Mecca. In other words, if we adopt the criteria of religious puritanism, then the only individuals who can be considered «truly Muslim» are the Arabs residing in the Middle East, and even then, only very reluctantly.

In the religious domain, nation-building and cultural revival processes have also brought about a significant trail of changes; therefore, it is crucial to know if Kazakhs are becoming more religious as Muslims. The measurement of religious activities is one pertinent tool for analyzing this problem. Here, we take two questions from the World Values Survey: «How often do you currently attend religious services, excluding weddings and funerals?» «How often do you pray

to God, excluding weddings and funerals?» is the next question.

Table 2. Service actions

	«How often do you currently attend religious services, excluding weddings and funerals?»		«How often do you pray to God, excluding weddings and funerals?»	
	2011	2018	2011	2018
Sample' year	2011	2018	2011	2018
Several times per day	-	-	7.7	13.0
Once a week	3.0	3.1	9.7	13.1
Several times a week	9.1	12.2	8.4	12.9
Once attending services	11.9	19.2	15.4	22.7
Only at the important religious celebrations	25.7	39.8	16.6	19.9
Once a year	8.3	7.9	3.3	3.5
Less than once a year	7.8	8.4	6.0	2.8
Never	34.3	8.7	32.9	12.1

Table 2 shows the dynamics of mosque attendance across the seven years of the study. If a third of Kazakhs had never attended to a mosque in 2011, then in 2018 that number dropped to 8.7%/ In other words, more Kazakhs currently attend mosques. It is clear from the data that the percentage of people who perform five times prayer a day has doubled, from 7.7% in 2011 to 13.0% in 2018. Between 2011 and 2018, the percentage of people who never performed five time prayer fell by three times, from 32.9% to 12.1%. One of the essential pillar of Islam is the prayer, which must be performed on time and five times a day. It is believed that the best deed a Muslim can do is to do a prayer. The observance of required prayer was questioned throughout the Soviet era due to waves of anti-Islamic propaganda, the loss of Islamic education, the prohibition on written Islamic legacy, and the lack of mosques, leaving it legally possible only for the elderly and retirees. Following independence, religious identity started to take shape as part of the national and cultural revival, primarily within the context of the ethnic Kazakh revival. The number of people attending mosques increasing along with the number of mosques. This is a novel and significant trend: after seven decades of rejecting Islam and Sharia law, despite modernization of country and secularization process, population is starting religiously resurface. We suppose that religiosity is starting to be embedded in daily life rather than existing primarily as a cultural phenomenon.

The importance of religion

The principles of aiding others, loyalty, duty to the tribe, and willingness to give up personal interests for the good of the tribe have been upheld by Kazakhs for generations. All of these ideals obviously satisfy the ecological needs of a nomadic community as well as, for instance, the sociocultural narratives around the extended family in feudal culture. From a sociological standpoint, the Kazakh

steppe can be characterized as a *Gemeinschaft* (F. Tönnies) or a rural community where mechanical solidarities predominate (E. Durkheim).

Kazakhstan experienced several fundamental changes throughout the 70 years of Soviet administration, including urbanization, the first demographic shift, the industrialization of particular regions, the growth of education, and the state's commitment to provide homes and jobs for all inhabitants. To put it another way, as Kazakhstan modernized, its culture, values and norms also changed. A part of the population continued to adhere to the «*Gemeinschaft*» (Tönnies), while others, who were confined to urban areas and possessed the traits of the «*Gesellschaft*» (being urbanized and educated), began to adopt individualistic values instead of collectivist ones, despite the totalitarianism of the Soviet state.

In the latter part of the Soviet era, values such as material and financial achievement began to emerge in society, but the majority of individuals who identified as collectivists in one way or another held the most significant value, which was to be a soviet citizen.

From the standpoint of sociopolitical perspective, it is very heuristic to imagine the dynamics of dominant values. After all, in the more than 30 years since gaining independence, Kazakhstan has experienced a transition to a market economy, which has had a substantial societal impact. Significant waves of rural-urban migration have occurred in Kazakhstan, leading to the emergence of new socioeconomic groups and social strata. Officially, there are now rich and impoverished people, private owners, unemployed individuals, and independent contractors. In the end, most people behave largely for their own financial gain. Therefore, it is essential to comprehend how people and society react to these extreme challenges, what happens to moral principles and conventional collectivist norms (value replacement is obvious), and how religion fits into these new frameworks.

It has been agreed that significant economic changes in society eventually result in changes to the values of society. At least, this is usually the case for wealthy, educated, and city-dwelling individuals. How does religion function now as a part of society and means of expressing spirituality? To what extent religion is valued on a personal level? We do define religious values as a firm belief that the ultimate purpose of human existence is the only ones that are desirable from both a societal and personal standpoint. To what extent does religion serve as an eternal value for Kazakhs in the twenty-first century?

To measure religion as a value, the following question is used in the World Values Survey: «Please tell me how important in your life?» . Scale consisted from next indicators: «Family, friends, free time, politics, work, religion» . The scale is a Likert scale, measuring from “very important” to “not important at all”.

In Kazakhstan, since Soviet times, the relationship between religion and science has had an established character in a sense of science as a dominant value in comparison with religion. Today, society is in a transition to a market economy, which has led to a change in socio-economic structures and behavior. In this regard, it is important to understand what changes are occurring at the level of consciousness? Faith is the basis of religion, that is, if religion arose from a person's need for hope, then the grain of science is doubt, and the fundamental

difference between the two worldviews is that scientific discoveries require empirical evidence, while religious ones are taken on faith.

Table 3. Religion as a value

	Religion as a value		Religiosity as an essential child's quality	
	2011	2018	2011	2018
Mean	2.29	2.12	1.89	1.86
Median	2.00	2.0	2.00	2.00
Mode	2	2	2	2
St.dev.	0.948	0.914	0.316	0.452

In measuring value preferences along the religion-science axis, the World values Survey uses the following question: «If a conflict arises between science and religion, then religion is always right». 6.3% of respondents fully agree with this statement, 18.5% agree, 41.6% disagree, and 21.5% completely disagree. The majority, or more precisely two-thirds, of respondents in the case of a conflict between science and religion do not consider religion to be right, that is. This suggests that the majority of Kazakhs are holding secular cultural attitudes.

Religion meanings

According to Jerom Diamond, American evolutionary biologist and historian, there are six main utilitarian purposes for religion in human history:

- Religion's ability to explain.
- Religion serves the early purpose of easing fear of threats that are beyond human control.
- The third purpose of consolation—particularly in the face of grief, suffering, and death—was also present, but it has grown more important as humans have progressed.
- Religion's organization and subordination.
- Religion's rules of behavior toward strangers.
- Religion's justification for going to war; and its indications of commitment [9].

The background and meanings of religion change throughout time. However, one thing about it never changes: its system of sacred meanings is an essential tool for understanding human behavior since it offers standard interpretations and observations for particular actions.

Diamond asserts that while some religious purposes are disappearing, others are still important despite changing. Therefore, religions continue to carry out the ideological role in many communities. They also contribute to the formation of alternative worldviews, existential problems, and ideological underpinnings.

To what extent does religion currently provide Kazakhs a sense of the worldview? We will analyze this using two questions from each of the two waves of the World Values Survey. An alternate question was presented to the respondents as a dyad. «The primary purpose of religion is to explain life beyond death,»

says the first question. «The primary purpose of religion is to comprehend the meaning of life in this earthly world,» continues the second part of this question. The second question starts with statement «The main meaning of religion is to do good to other people,» and the subsequent part is «The main meaning of religion is to follow religious norms and rituals» .

Table 4. Religion’s meanings

	The primary purpose of religion is to explain life beyond death		The primary purpose of religion is to comprehend the meaning of life in this earthly world		The main meaning of religion is to do good to other people		The main meaning of religion is to follow religious norms and rituals	
	2011	2018	2011	2018	2011	2018	2011	2018
Yes	16.6	18.2	83.4	70	79.1	64.2	20.9	28.8
No	83.4	70	16.6	18.2	20.9	28.8	79.1	64.2

Let's first examine what religion implies when it comes to understanding the meaning of life on Earth or, conversely, how it explains life beyond death. Evidently, the negative dynamics are noteworthy, over a seven-year period, the percentage of individuals believing that religion's main goal is to explain life after death has increased by 2.2%, while the percentage of individuals believing that religion's main goal is to comprehend the meaning of life on Earth has decreased by 13.4% (Table 4). However, as the statistics demonstrate, the majority of respondents still view religion as a means of figuring out why they are here on Earth.

The next point is about the meaning of religion as “following religious norms and rituals”, or “doing good to other people”. The majority of respondents (79.1%) saw the primary purpose of religion as doing good deeds for others; only 20.9% saw the primary purpose of religion as adhering to religious rituals and conventions (Table 4).

More than just Islam's excommunication or ignorance in Soviet Kazakhstan, where many customs and rituals were banned, making it hard to conduct prayers, fast, or complete the Hajj, explains why Islam is relevant to Kazakhs as a method of doing good deeds. The rise in educational attainment among Kazakhs mostly explains such unique interpretation of Islam among the people. According to the data of the last Soviet census of 1989, for every thousand people under the age of 15 in the USSR there were 812 people, and in Kazakhstan this figure was 838 people. In 1985, the number of students in high education institutions among Kazakhs per ten thousand people was 232 people among Kazakhs, while among Uzbeks it was 137 people. The increase in educational attainment was evident in Kazakhs' increased interest in jobs in scientific careers and the creative industries, as well as in their involvement in the modern labor market. However, structural factors restricted their claims to contemporary jobs.

The sense of physical and economic security that state provides for citizens offers another explanation why religion is so important to them when it comes to completing good deeds. Socially supportive state policy reflected in steady trends towards a decline in mortality and a rise in life expectancy (63.5 years in 1995 to

75,09 years in 2023),

Concurrently, since 2001, the nation has witnessed a rise in the birth rate in both rural and urban areas. This trend is intensifying and doesn't appear to be slowing down. The causes of the growth in the birth rate could include religiously motivated values that promote greater birth rates along with of governmental support.

Religiosity and demography

The social status of believers are generally similar to those of non-believers in any religion for both the samples (2011 and 2018). However, there are some clear patterns in Islamic religion. Islam is, as is widely known, a way of life and philosophy, with the Quran offering the solutions to all significant questions. It is not merely a system of theology and doctrines. The five-time prayer is one way that religion can be incorporated into everyday life.

Firstly, as empirical data show, differences between generations in religiosity are obvious. Both in 2011 and in 2018, such act as five-time prayer dominates in the middle-aged cohort (Table 5). If in the young cohort the number of those performing five-time prayers increased by 1.6%, in the older cohort by 1.2%, then in the middle group by 2.4%.

Table 5. How often do you pray?

	Age in three generations						Total	
	15-29 years		30-49 years		50 and older			
	2011	2018	2011	2018	2011	2018	2011	2018
Several times per day	2,4%	4,0%	3,1%	5,5%	2,3%	3,5%	7,8%	13,0%
Once a week	3,8%	3,4%	4,4%	6,1%	1,5%	3,6%	9,7%	13,1%
Several times a week	3,1%	3,8%	3,1%	5,9%	2,1%	3,3%	8,4%	12,9%
Once attending services	5,5%	5,6%	6,3%	11,4%	3,6%	5,6%	15,5%	22,7%
Only at the important religious celebrations	4,8%	3,4%	8,4%	11,0%	3,4%	5,5%	16,6%	19,9%
Once a year	0,9%	0,5%	2,3%	2,4%	0,1%	0,6%	3,3%	3,5%
Less than once a year	1,9%	0,6%	3,3%	1,5%	0,8%	0,6%	5,9%	2,8%
Never	12,6%	3,3%	13,7%	5,5%	6,5%	3,4%	32,8%	12,1%

The generation «X» (born 1964–1980) is undoubtedly the most significant age cohort in Kazakhstan. They are educated and as a kids of the late Soviet generation in Kazakhstan, «preaching» professionalism as one of the most contemporary ideals. On the other hand, the substantial social and cultural shifts of the 1990s also fall on this generation. Following Inglehart's theories [10] we suggest that the values of this generation are hybrid, combining elements of materialism and post-materialism values, which helps to explain why this generation is quite religious. As the most prevalent demographic generation, the generation «X» continue to shape the fundamental values of Kazakhstani society.

The second observation is that younger people engage in practices like five-time prayer, which are equally typical of older and younger generations and shouldn't be observed in modern societies. In the younger cohort, the proportion of those who never visit a mosque has dropped by about four times, whereas in the older cohort, it has declined by less than two times. We need to pay particular attention to this empirical fact. In terms of demographics, millennials—particularly those born in the latter part of the 1990s—represent a sizable and crucial generation in Kazakhstan. They are the first generation of Kazakh independence and made up of those who have only ever known Kazakhstan as a nationhood. Furthermore, according to statistics, millennials are the most educated generation in Kazakhstan in any other historical contexts. The millennial generation is the one that will eventually support the state and forward own agenda—the paradigm of values. Undoubtedly, changes in an area like religiosity take time, but it is clear that generational trends shape the religious landscape in country.

Concluding remarks and policy recommendations

- The majority of people in Kazakhstan as a post-atheistic nation, yet follow secular cultural standards, according to empirical evidence. Even though only a small fraction of Kazakh citizens identify as religious, state policy needs to maintain the state's secular character while adopting state-confessional links to the nation's religious landscape.

- Apparently, Kazakhstan is following the secularization trend, which makes sense given the country's growing level of social security and economic prosperity [9]. Certainly, some people in society still find peace in religion, especially in hard times like economic and financial ones. The form of religiosity in society, however, seems to depend on how well state institutions are able to reclaim their role in ensuring citizen security in the wake of the 1990s crises. Social institutions, including schooling and retirement funds, as well as social support networks, will determine how much religion is needed and when.

- Changes in birth rates in some regions of the country since the start of the twenty-first century point to a possible return to traditionalism and even archaism. One can only agree with R. Inglehart that the secularization of society is a non-linear trend. Stated differently, someone who encounters protracted social instability will start to lose hope and security for the future, which will lead to a greater and faster reliance on religion.

- The interplay between Public policy, economic and physical security, and an individual's participation in Islamic religiosity shapes the contours of religiosity in society. In order to facilitate extensive modern job possibilities that are consistent with modern beliefs, viewpoints, and lifestyles, this interplay requires the state to continue modernizing its economy. The state and society should not allow to believe that the only way out of the current socioeconomic situation is to address it in a way that advances Islamic justice to spread.

- The significant variations in religiosity across the national regions emphasize the importance of regional authorities, who need to debunk the myth that handling religiosity will be easy for them. Realizing how important it is to address the socioeconomic problems facing the populace is essential; otherwise,

societal problems would provide a platform for the spread of extreme religious ideas. It's crucial to understand that maintaining bazaar economy and primitive trading will only make society more backward, leading to pre-revolutionary patterns and attitudes.

- Finally, it is obvious that both society and religion as a social institution are changing. Consequently, one should anticipate changes in social hierarchies, cultural practices, and political dynamics as a result of gradual changes in societal norms and behavior.

The research was funded by the SC MSHE RK (Grant No. AP19679139 «The Architectonic of Islamic Tolerance in Kazakhstan: The Experience of Communication and Interfaith Dialogue»)

REFERENCE:

1. Borowik, I. (2002). The Roman Catholic Church in the Process of Democratic Transformation: the Case of Poland. *Social Compass*, 49(2), 239-252. <https://doi.org/10.1177/0037768602049002008>
2. Titarenko, L. (2008). On the Shifting Nature of Religion during the Ongoing Post-Communist Transformation in Russia, Belarus and Ukraine. *Social Compass*, 55(2), 237-254. <https://doi.org/10.1177/0037768607089743>
3. Agadjanian, A. (2021). From urban landscape to national culture: Russia's conspicuous religious simulacra and enduring, if fragile, secularity. *Social Compass*, 68(3), 392-409. <https://doi.org/10.1177/0037768620985750>
4. Toktarbekova L., Seitakhmetova N. (2024). Sayasi Islam phenomenon: tuzhyrymdamalau zhane manmetendelu maselesi. *Al-Farabi Aleymettik Gumanitaryk Zertteyler zhurnaly*. N2 (86) 2024 (in Kazakh).
5. Tukumov E. V., Nursha A. K., Zholdybalina A.S., Sakuov N.N., Nazarbeto A.K., Zhiembayev M.B. Kazakhstan 2023: tendenzii nastoyaschego i kontry buduschego. Astana: Kazakhstanskiy institute pri Presidente RK, 2023 – 294 str. (in Russian).
6. Seon Yom. US Foreign Policy in the Middle East: The Logic of Hegemonic Retreat. *Global Policy*. Volume 11, Issue 1. February 2020, pp.75-83
7. Zabirowa Aigul. Formation, reproduction and legitimation of identity in post-soviet Kazakhstan. *SOCIS*, 2003, N12, pp. 118-225 (in Russian).
8. WVS wave 7 (2017-2020): Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.). 2020. World Values Survey: Round Seven – Country-Pooled Datafile. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WVSA Secretariat. doi.org/10.14281/18241.1
9. Jared Diamond. *Mir pozavchera. Chemy nas mogut nauchit lydi zhivychie v kamennom veke*. Moskva, ACT, 2016, pp. 672
10. Cultural backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism. By Pippa Norris, Ronald Inglehart. New York: Cambridge University Press. Jan 2019.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 24-06-2024

Мақаланың жарияланған күні: 27-09-2024

Еркебулан Жұмашов¹, Нұрбек Пұсырманов²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университетінің докторанты
(Астана, Қазақстан)

e-mail: erkebulanzhumashov@gmail.com

²ҚР ҒЖБМ ҒК «Мемлекет тарихы институтының»

директоры, PhD

(Астана, Қазақстан)

e-mail: nurbekpr89@gmail.com

АУЫЛДЫҚ ЕЛДІ МЕКЕНДЕРДІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ: БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа. Тәуелсіз Қазақстан үшін әлеуметтік-экономикалық саладағы проблемалардың бірі әртүрлі себептерге байланысты ауылдық елді мекендерден тұрғындардың көшуінің салдарынан олардың депопуляциясы болып отыр. Ауылдық елді мекендердің даму әлеуетін күшейту үшін мемлекет түрлі мақсатты бағдарламалар мен жобалар қабылдады. Дегенмен елді мекендер санындағы динамиканы талдау нәтижесі ауылдар санының қысқару трендінің жалғасып отырғандығын көрсетеді. Мақалада ауылдардың даму әлеуетін көтеру үшін басқару жүйесін жетілдіру, оның ішінде әкімдіктің болуының маңызы талқыланды. Қазіргі және ретроспективті статистикалық материалдар мен құжаттарды талдау арқылы ауыл әкімі мен оның аппаратының орналасуының елді мекеннің әлеуетіне ықпалы зерделенді. Зерттеу нәтижесінде әкімдіктің орналасуының ауылдың дамуына позитивті ықпалы анықталды. Ғылыми негізделген тұжырымдар негізінде осы бағыттағы мемлекеттік саясатты жетілдіру үшін ұсыныстар әзірленді.

Түйін сөздер: ауыл, ауылды басқару, ауыл әкімі, жергілікті мемлекеттік басқару, жергілікті өзін-өзі басқару.

Еркебулан Жұмашов, Нұрбек Пұсырманов УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ: СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация. Одной из актуальных проблем в социально-экономической сфере является сокращение количества сельских населенных пунктов в результате миграции населения в другие местности. Государство за годы независимости разработало и приняло несколько программ и проектов, направленных на поддержку сельских населенных пунктов с потенциалом развития. Однако анализ динамического ряда показывает, что тенденция сокра-

щения количество сел продолжается. В статье рассматривается значимость совершенствования системы управления населенным пунктом, в частности влияние дислокации сельского акимата на устойчивость села. Путем анализа современных и ретроспективных статистических материалов, а также документов выявлено, что наличие акима и его аппарата на селе имеет положительное влияние на развитие населенного пункта. На основе полученных выводов разработаны рекомендации по совершенствованию государственной политики в данном направлении.

***Ключевые слова:** село, сельское управление, аким села, местное государственное управление, местное самоуправление.*

Yerkebulan Zhumashov, Nurbek Pusyrmanov
**SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL SETTLEMENTS:
IMPROVING THE LOCAL GOVERNMENT**

Abstract. One of the urgent problems in the socio-economic sphere is the reduction in the number of rural settlements as a result of population migration to other areas. After the 2000s, the government has developed and adopted several programs and projects aimed at supporting rural settlements with development potential. However, the analysis of the number of rural settlements shows that the trend of reducing the number of villages have not stopped. The article discusses the importance of improving the governance of rural settlements, in particular the impact of the dislocation of the rural akimat on the sustainability of the village. By analyzing modern and retrospective statistical materials, as well as documents, authors revealed the positive influence of the location of the village akim and his staff on the development of the rural settlement. As a result, recommendations have been developed to improve public policy in this area for consideration of decision-makers and for debate of scholarship.

***Keywords:** village, rural local government, village akim, local government, local self-government.*

Кіріспе

Уақыт өлшемі бойынша елді мекендер санындағы өзгерістерді талдау нәтижесі ХХ ғ. екінші жартысынан бері Қазақстандағы ауылдар санының қысқарып отырғандығын көрсетеді. 1959, 1989, 2021 жылдары жүргізілген санақтардың қорытындылары бойынша Қазақстандағы ауылдар саны сәйкесінше – 30 370 [1], 8172 [2], 6 932 [3] болған. Ауылдар санының азаюына негізгі себеп ретінде екі факторды көрсетуге болады: әлемнің көптеген қоғамдарына тән урбанизация процесі – ауыл тұрғындарының қалалық аумақтарға көшуі және мемлекеттің шағын ауылдарды біріктіру саясаты. Дәлірек айтқанда, бірінші фактор басты себеп, екіншісі сол себепті тоқтатуға, немесе оның қарқынын азайтуға бағытталған мемлекеттік шара. Ауылдардың депопуляциясы мен резиденттердің көші қонының әлеуметтік, экономикалық және саяси салдарлары бар. Мұндай тренд нәтижесі бір жағынан стихиялық урбанизацияға, көшкен азаматтардың

жаңа қоныстарында жеңіл әлеуметтенуіне байланысты әлеуметтік мәселелерге алып келсе, екінші жағынан тұрғыны аз елді мекендерге жұмсалатын мемлекеттік шығыстардың қайтарымының төмен болуымен ерекшеленеді. Сондықтан үкімет өмір сүруге қолайлықтағы ауыл мен қала арасындағы айырмашылықты азайту, даму перспективасы бар ауылдарға ғана қаржы құю арқылы мемлекеттік шығыстарды тиімді жұмсау жолымен ауылдарды сақтап қалу саясатын іске асыруда.

Қазақстанда даму әлеуеті бар ауылдық елді мекендерді мақсатты қол-дауға бағытталған шаралар 2000-шы жылдардан кейін іске асырыла бастады. 2003 жылы «Ауылдық аумақтарды дамытудың 2004-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды. Осы құжатта Қазақстан Үкіметінің мамандары мен Азия Даму Банкінің консультанттары бірлесе отырып әлеуметтік-экономикалық және экологиялық өлшемшарттар бойынша ауылды жіктеудің әдістемесі әзірленіп, оған сәйкес елдегі барлық ауылдық елді мекендерді төрт топқа жіктеді: даму әлеуеті жоғары, даму әлеуеті орташа, даму әлеуеті әлсіз, экологиялық аймақтағы ауылдар. Алғашқы екі топқа кірген ауылдардың инфрақұрылымын дамытуға мемлекет қолдау көрсетіп, соңғы екі топқа кірген ауылдар «болашағы жоқ елді мекендер» ретінде саналып, ол жердің тұрғындарын мемлекет қолдауымен басқа елді мекендерге көшіру жоспарланды. Бағдарлама мерзімі бітіп, күшін жойған соң ауылдардың даму әлеуетін бағалаудың әдістемесін жаңартқан жаңа құжаттар қабылданды [4, 5, 6]. Даму әлеуеті бойынша ауылдарды жіктеудің қолданыстағы әдістемесі 2019 жылы бекітілді [7]. Жиырма жылдан бері іске асырылып келе жатқан даму перспективасы жоғары ауылдарды қолдау саясатын талдау өзекті.

Мақалада ауылдық елді мекендердің өміршеңдігін күшейтудің факторлары қарастырылып, осы саладағы мемлекеттің саясаттың тиімділігін бағалау, оның ішінде даму әлеуеті бойынша ауылдарды жіктеудің әдістемесін жетілдіру үшін ұсыныстар әзірлеу көзделді. Осы мақсатпен ауыл әкімдігі офисі орналасуының елді мекеннің өміршеңдігіне ықпалы талданды. Талдау нәтижесінде әкімдік аппаратының орналасуы ауылдың даму перспективасына позитивті әсері анықталып, осы бағыттағы мемлекеттік саясатты жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленді. Алынған ақпаратты жинау нәтижесінде әзірленген тұжырымдар осы бағыттағы отандық академиялық түсінікті кеңейтуге үлес қосады, сонымен қатар мемлекеттік шешім қабылдаушыларға ғылыми негізделген саясат жүргізу үшін қарастыру тұрғысынан пайдалы болуы ықтимал. Сонымен қатар, зерттеу нәтижесі осы тақырыпты зерттеуші академиялық және сарапшылық қоғамның дискуссиясына импульс беру контекстінде пайдалы.

Ақпаратты жинау мен талдау үшін қолданылған әдістер

Зерттеу мақсатына сәйкес ақпарат жинау үшін құжаттамалық және статистикалық талдау әдістері қолданылды. Алдымен Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің «Ауылдық елді мекендерді айқындауға арналған өлшемшарттарды бекіту туралы» 2019 жылғы 13 қыркүйектегі №81 бұйрығында көрсетілген өлшемшарттар талданды. Бұл

құжаттағы өлшемшарттар негізінде жергілікті атқарушы органдар ауылдық елді мекендерді үш топқа: тірек, спутник басқа ретінде топтастыруы тиіс [8]. Өлшемшарттарға сәйкес ауылдарды топтастыруды өңірлік атқарушы органдар жүргізді. Соның нәтижесінде 1200-ге жуық ауыл тірек, 2300 шамалы елдімекен спутник, қалған 3000-ға жуық ауыл басқа ауылдар қатарына енгізілген. Сондықтан әрбір өңірдегі жергілікті атқарушы және орталық уәкілетті органдар жариялаған ақпараттар негізінде ауылдардың жіктелуі туралы мәлімет жиналды. Ол үшін мемлекеттік органдардың ресми интернет-ресурстары болып табылатын <https://www.gov.kz> платформасындағы ақпараттарға парсинг жасалды. Бір өңірге немесе әкімшілік-аумаққа қатысты ақпарат болмаған жағдайда, онда сол бойынша қосымша мәліметтер қазақ және орыс тілдерінде google кеңейтілген іздеу жүйесінің көмегімен іздестірілді. Сол арқылы төрт облыс (Атырау облысы, Қарағанды облысы, Қостанай облысы және Қызылорда облысы) бойынша ақпарат жиналды. Республиканың әртүрлі географиясында орналасқан бұл төрт өңірдің нәтижесі басқа өңірлердегі жағдайды туралы да экстраполяция әдісімен болжам жасауға мүмкіндік береді.

Екінші кезеңде ауыл әкімдіктерінің басым бөлігі қандай елді мекендерде орналасқаны салыстырылды. Басқаша айтқанда, ауыл әкімінің аппараты тірек, спутник немесе басқа деген топқа енгізілген санаттың қайсысында салыстырмалы үлесінің басымдығы есептелді. Бұл үшін жоғарыдағы <https://www.gov.kz> интернет-ресурсынан ауылдық округ, ауыл, кент әкімшілік-аумақтық бірліктерінің әкімдігінің тізімі қалыптастырылды. Соның нәтижесінде екі тізім салыстырылды. Екі тізімде салыстыру нәтижесінде әкімдіктің орналасуы мен ауылдың мәртебесі арасындағы ассоциация туралы тұжырым жасалды.

Зерттеу нәтижелері

Әрбір шағын ауылдық елді мекенде мемлекеттік басқару органын ұстап тұру мемлекеттік шығын көлемін ұлғайтады дегеннен қалыптасқан бірнеше ауылдық елді мекендерді біріктіріп басқару жүйесі тәуелсіздіктен кейін де жалғасты. Мұндай әкімшілік аумақтық бірлікте ауыл әкімдігі бір ауылда орналасып, оның айналасындағы елді мекендердің тұрғындарына да қызмет көрсетті. Мысалы, Қазақстан Республикасының 2024 жыл басындағы әкімшілік-аумақтық бірлігі туралы статистикалық мәліметі бойынша, елдегі 2266 ауылдық әкімдіктің 595-і ғана дербес елді мекеннен тұрған [9]. Бұдан шығатын қорытынды, Қазақстандағы 1574 ауылдық әкімдік бірлік бірнеше елді мекеннен тұратын ауылдық округтерге жатады. Егер елдегі жалпы ауылдардың саны 6256 екенін ескерсек, онда әрбір ауылдық округтің құрамында орташа 4 ауыл бар. Мұндай жағдайда, ауылдық округтің құрамындағы елді мекендер жинақы орналасса, әкім мен оның аппараты үшін бірнеше ауылға қызмет беру үлкен проблема тудырмайды. Бірақ, жоғарыда айтылып өткендей, Қазақстан жағдайында ауылдық округтің ауылдарының бәрі жинақы орналаспаған. Географиялық ерекшелігіне байланысты Қазақстанның кейбір шағын ауылдары мен ол бағынатын ауылдық округтің орталық

елді мекені арасындағы қашықтық бірнеше ондаған шақырымға дейін барады. Тіпті, Қазақстанның тәжірибесінде бір ауылдық округке бағынған кейбір елді мекендер арасындағы алшақтық 100 шақырымға дейін барған жағдай кездесті [10]. Бұл өз кезегінде ауыл әкімі мен ауыл әкімі аппараты тарапынан көрсетілетін қызметтің сапасының төмендеуіне әсер етеді. Сондықтан салыстырмалы түрде ірі елді мекендерден алыс қашықтықта орналасқан ауылдардың инфрақұрылымы мен тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы және мемлекеттік органдардан қызмет алуы КСРО кезеңінен бері төмен болып келеді. Бұл өз кезегінде ең бірінші кезекте осындай елді мекендердің депопуляцияға бейім болатындығын болжауға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты ауыл әкімдігінің орналасуы мен ауылдық елді мекеннің даму әлеуеті арасында ассоциация болу ықтималдылығы зерттелді. Атырау, Қарағанды, Қостанай және Қызылорда облыстарындағы ауылдарды жіктеудің зерделеу нәтижесінде «тірек» елді мекен санатына жататын ауылдардың басым бөлігі әкімдік аппараты орналасқандағы анықталды (1-кесте). Барлық облыстарда әкімдік орналасқан елді мекендердің тірек ауылдардағы үлесі 98%-дан жоғары. Салыстырмалы түрде алғанда спутник ауылдарда да «басқа» тобына жататын ауылдармен салыстырғанда әкімдіктің орналасу үлесі жоғары.

1-кесте. Ауылдық елді мекендердің жіктелуі және әкімдік аппараты орналасқан ауылдар

Факторлар	Атырау облысы	Қарағанды облысы	Қостанай облысы	Қызылорда облысы
АЕМ саны	153	349	517	230
Төртінші деңгейлі әкімдік саны	69	158	195	148
Тірек АЕМ саны	40	68	86	58
Әкімдік орналасқан тірек АЕМ саны	40	68	84	58
Спутник АЕМ саны	53	92	172	45
Әкімдік орналасқан спутник АЕМ саны	25	39	54	31
Басқа АЕМ саны	60	189	259	127
Әкімдік орналасқан басқа АЕМ саны	4	51	57	52

Атырау облысында барлығы 153 ауыл болса, оның ішінде 40 тірек, 53 спутник және 60 басқа ауыл болған. Төртінші деңгейлі билік органы орналасқан елді мекен саны 69. Бұл жерде тірек ауыл ретінде анықталған барлық елді мекенде әкімдік орналасқандығы байқалады. Әкімдік орналасқан 25 ауыл спутник елді мекен тобына жатады. Ал, әкімдік орналасқан 4 АЕМ ғана «басқа» ауылдар тобына кірген. Осы сандардың негізінде ауыл әкімдігі орналасқан елді мекендердің басым бөлігі әлеуеті жоғары санаттарға жатқызылғандығын байқауға болады.

Қарағанды облысының кейсі де бұл тұжырымды қуаттайды. Өңірде барлығы 349 ауыл болса, оның ішінде 68 тірек, 92 спутник және 189 басқа ауыл болған. Төртінші деңгейлі билік органы орналасқан елді мекен саны 158. Бұл жерде тірек ауыл ретінде анықталған барлық елді мекенде әкімдік орналасқандығы байқалады. Әкімдік орналасқан 39 ауыл спутник елді мекен тобына жатады. Салыстырмалы түрде әкімдік орналасқан «басқа» ауылдар саны Атыраудан әлдеқайда жоғары – 51. Соңғы фактор әкімдіктің орналасуы елді мекеннің өміршеңдігін сақтап қалатын кілт факторға жатпайтынын, әлеуетін күшейтуде қосымша үлес қосатынын көрсетеді.

Қызылорда облысында ауыл әкімдігі орналасқан елді мекендердің үлесі тірек және спутник тобында әлдеқайда басым. Мысалы, тірек ауылдардың барлығында әкімдік орналасқан, ал спутник ауылдардың үлесінде шамамен 70% ды құраса, басқа ауылдар үшін бұл көрсеткіш – 40%.

Қостанай облысында 517 ауыл болса, оның ішінде 86 тірек, 172 спутник және 259 басқа ауыл болған. Әкімдік орналасқан елді мекен саны 195, оның ішінде 84 тірек, 54 спутник және 57 басқа ауылдар тобына енген. Бұл өңірдегі кейс Қарағанды облысына ұқсайды, әкімдік орналасса да даму перспективасы төмен ауыл ретінде анықталған елді мекен саны көп. Дегенмен, салыстырмалы түрде мұндай ауылдардың үлесі төмен.

Бұдан шығатын тұжырым – әкімдік аппаратының орналасуы ауылдық елді мекеннің өміршеңдігін күшейтеді. Бұл тұста себеп салдарлық байланысты анықтау қиындығы байқалады. Басқаша айтқанда, әкімдіктің орналасуы ауылдың өміршеңдігін күшейтеді ме, болмаса даму әлеуеті күшті ауылдарда әкімдік орналасқан ба. Бұл мәселе әрі қарайғы зерттеуді қажет ететіндіктен ғылыми дискуссияның тақырыбы.

Зерттеу нәтижелерін талқылау

Елдімекеннің дамуы үшін жергілікті әкімдіктің болуының маңызыдылығын екі фактормен негіздеуге болады. Бірінші фактор – билік институты ретінде саяси-әкімшілік басқару және ұйымдастыру қызметі. Ол әкімдік органның жергілікті тұрғындарды ұйымдастыру, халыққа қызмет көрсету, тәртіп пен тазалық сақтау, архитектура мен сәулет-құрылысты реттеу, бизнестің дамуына көмектесу, инвесторлар тарту т.б. қызметімен байланыстыруға болады. Әкімдік басқару органы сол өңірдің дамуына қажетті жұмыстарды ұйымдастыру мен үйлестіру тұрғысынан маңызды. Дегенмен, әкімшілік басқару органы және лауазымды тұлғалар ең алдымен сол құрылым орналасқан елді мекеннің келбетіне назар аударып, негізгі фокусты орталық ауылға беруі түсінікті. Сондықтан әкімдік басқару органы болмаған жағдайда елді мекен дамуы үшін тұрғындарды ұйымдастыру, сыртқы мүдделі тараптармен байланыс қызметі төмендеуін болжауға болады. Нәтижесінде әкімдігі жоқ ауылдарда салыстырмалы түрде басқарушылық-ұйымдастырушылық жұмыстар әлсіз іске асырылады.

Екінші фактор – экономикалық себептен пайда болады. Офистік, оның ішінде мемлекеттік қызметкерлердің жергілікті бизнестің дамуына оң ықпал ету мүмкіндігімен түсіндіруге болады. Экономика ғылымының өкілдері жаңа жұмыс орындарын ашудың, мемлекеттік қызметтегі штатты кеңейтудің

бизнеске мультипликативті әсері туралы көптеген зерттеулер жүргізді. Жаңа өндірістің ашылуы сол аумақта қызмет секторында жаңа жұмыс орындарының ашылуына оң ықпал етіп, қызмет секторында 1,6-1,7 жаңа жұмыс орнының ашылуына көмектесені анықталған [11]. Экономикалық зерттеулердің нәтижелері мемлекеттік сектордағы әрбір жаңа 1 штат, жеке қызмет секторында қосымша 0,5 жұмыс орнының ашылуына әкелетіні туралы зерттеулер бар [12]. Дегенмен, кейбір ғалымдар мемлекеттік сектордағы жұмыс күші жеке секторға ешқандай әсері жоқ, тіпті теріс ықпалы болуы мүмкін екенін көрсетсе [13], басқалары мемлекеттік сектордағы жұмыспен қамтудың жеке сектордағы сатып алуға белгілі бір оң ықпалы барын дәйектеді [14, 15]. Осындай оң ықпалы барына сенгендіктен үкіметтер кенже дамыған өңірлерді дамыту мақсатында мемлекеттік және квазимемлекеттік сектордағы қызметкерлер санын көбейту жолымен жергілікті бизнестің дамуына мультипликативті эффект беру саясатын қолданады [12]. Соңғы жылдары жаңа облыстар, аудандар ашу жолымен Қазақстан билігі де бірқатар өңірлердің экономикасын жандандыру саясатын іске асыруда. Сондықтан мемлекеттік құрылымның болуы мен оның болмауы елдімекеннің экономикасына белгілі бір ықпалы бар.

Ауыл ғана емес, қала үшін де әкімшілік басқару институтының болуының маңызыдылығын ретроспективті тәжірибе көрсетеді. Қазақстанда 1997-1998 жж. әкімшілік-аумақтар санын қысқартуға бағытталған реформалар көптеген елдімекендердің құлдырауына алып келді. Кейбір зерттеушілер Семей, Жезқазған, Арқалық сияқты тұрғыны жүз мың болатын ірі қалардың құлдырауының бір факторы ретінде әкімшілік-басқару жүйесінің жойылуымен түсіндіреді. Сәйкесінше, аудандық және ауылдық әкімдіктердің жабылуы мен оңтайландыруы бұл елдімекендерде теріс көші-қон болуына ықпал етті.

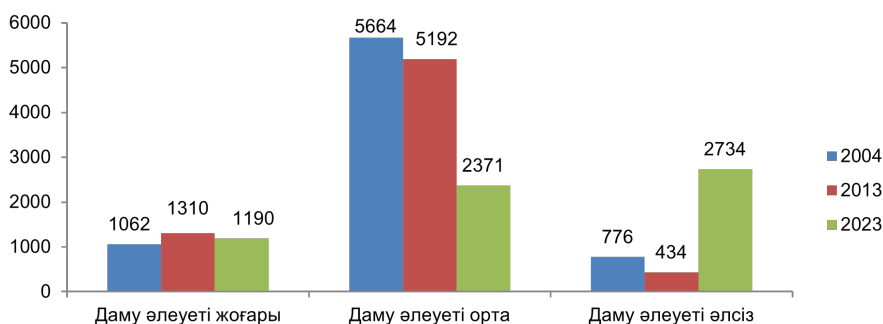
«Еще один удар по системе сельского населения нанесла административная реформа 1997 года, когда число областей было сокращено с 19 до 14, районов – с 207 до 159, аульных (сельских) округов – с 2436 до 2041. Потеря административного статуса в Республике Казахстан равнозначна подписанию смертного приговора поселению. Практически все населенные пункты, лишившиеся этого статуса, очень быстро пришли в запустение. Касается это не только районных, но и бывших областных центров. После административнотерриториальных преобразований сельская поселенческая структура вообще лишается всякой логики» [16, 141-142 бб.].

Мұндай пікірді басқа посткеңестік елдердің зерттеушілер де ұсынды. Ресейлік зерттеушілер де ауылдағы қызмет көрсету, оның ішінде әкімшілік қызметтің жойылуы елдімекеннің депопуляциясына әкелетін фактор екенін жазды [17]. Сондықтан ауылдың тұрақты дамуы мен өміршеңдігі үшін әкімдік офисі орналасуының маңыздылығын Қазақстанның тарихи тәжірибесі мен академиялық зерттеулердің нәтижесі қуаттайды.

Осыдан онжылдай уақыт бұрын кейбір сарапшылар мемлекеттің даму әлеуеті әлсіз ауылдарды қысқарту саясаты нәтижесінде 2020 жылға қарай Қазақстанның аумағында халқының саны 1000 тұрғыннан асатын елді мекендердің қалатындығын болжаған болатын [18]. Алайда бұл болжам орындалмады. Қазақстан ауылдарының 2004, 2013 және 2023 жылдары даму

әлеуеті бойынша топтастырылуын 1-суреттен байқауға болады. Бұл суреттен даму әлеуеті әлсіз ауылдар санының азаймай отырғандығын байқауға болады. Суреттегі динамикаға қарап, перспективасы жоғары немесе орта елді мекендердің түрлі факторлардың салдарынан әлеуетінің төмендеуі нәтижесінде әлсіз ауылдар санының сақталап отырғандығын жорамалдауға болады. Осы үдерістің болашақта қайталану ықтималдылығы бар. Ондай жағдайда орасан қаржы бөлініп, ірілендірілген ауылдардың да халық жоғалту үдерісін өткеру қаупі жоғары. Сондықтан ауылдық елді мекендердің өміршеңдігін күшейтетін және көші қон/урбанизация процесін болжауға мүмкіндік беретін тетік қарастыру маңызды.

1-сурет. 2004, 2013 және 2023 жылдары ауылдық елді мекендер даму әлеуеті бойынша топтастырылуы

Ескертпе: Мұнда 2004 жылғы сандар Ауылдық аумақтарын дамытудың 2004-2010 жж. арналған мемлекеттік бағдарламасынан алынды. 2013 жылғы сандар ол кездегі орталық уәкілетті орган Өңірлік даму вице-министрі С. Жұмангариннің баяндамасында айтылды. Ал, 2023 жылғы мәліметтер 2019 жылғы әдіснама нәтижесінде жергілікті әкімдіктер ұсынған ақпаратты жүйелеген және топтастырған орталық уәкілетті орган Ұлттық экономика министрлігінен алынды.

Қорытынды

Мемлекеттік инвестицияны әлеуетті ауылдарға салу саясаты Қазақстан тарихында прецедент ретінде КСРО тұсында жүрді. Тарихи деректер бұл саясатты КСРО да алғаш Н.С. Хрущев алдымен Москва облысын басқарып тұрған 1950 ш жылдары басталып, одан кейін мемлекеттегі негізгі басқарушы лауазымдарда отырған 1960-шы жылдары іске асыруға ұмтылғандығын көрсетеді [19, 20, 21, 22]. Бұл саясат одан кейінгі жылдары да түрлі ауқымда жалғасты. 1960-1980 жылдары Қазақстан ауылдарының географиялық шашыраңқылығынан құтылудың амалы ретінде ауылдар бір-біріне қосылып, «перспективасыз» ауылдардан ірі ауылдарға халық көшірілді [16]. Алайда сол уақыттан бері бұл саясаттың жалғасып келе жатқандығына қарамастан әлеуеті әлсіз ауылдардың сақталып отырғандығына қарап, мұндай саясаттың тиімділігі туралы кешенді талдау қажеттігін ұсынуға болады. Ауылдық елді мекендерді әлеуеті бойынша жіктеу әдіснамалары негізінде жасалған топтастыруларға жүргізілген ретроспективалық талдау нәтижесінде перспективалы ауылдардың

біртіндеп әлсіз ауылдарға айналып отырғандығы байқалды. Бұл саладағы мемлекеттік саясатта осыны ескеру маңызды. Қазіргі жағдайда ауылдардың өз өміршендігін сақтауға көмектесетін шаралардың бірі тірек және спутник елді мекендердің барлығында әкімдік офисін ашу. Себебі зерттеу нәтижесі әкімдік аппаратының орналасуы ауылдың өміршендігін арттыруға көмектесетінін көрсетті. Мұндай шешім өз кезегінде қазіргі таңда инфрақұрылымын дамытуға мемлекеттік қолдау көрсетіліп жатқан тірек және спутник ауылдардың тұрақты дамуына көмектесіп, салынған инвестицияның қайтарымының жоғары болуына септігін тигізетінін болжауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Центральное статистическое управление при Совете министров СССР. Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года: Казахская ССР. – Москва: Госстатиздат. – 1962. – 201 с.
2. Такижбаева Н. З. Сельское население Казахстана (по данным Всесоюзных переписей населения 1959,1970,1979 и 1989 гг.). – Алматы. – 1997. – 189 с.
3. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасының халқы 1 том: 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары. – Астана. – 2023. – 288.
4. «Экономикалық әлеуеті төмен және жоғары ауылдық елді мекендерді анықтауға арналған өлшемдерді бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2011 жылғы 28 шілдедегі № 28-2/430 және Қазақстан Республикасы Экономикалық даму және сауда министрінің м.а. 2011 жылғы 28 шілдедегі № 225 Бірлескен бұйрығы.
5. «Әлеуметтік-экономикалық даму әлеуеті төмен, орта және жоғары ауылдық елді мекендерді анықтауға арналған өлшемдерді бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің бірінші орынбасары - Қазақстан Республикасы Өңірлік даму министрінің 2013 жылғы 18 қыркүйектегі № 235/НҚ бұйрығы.
6. «Әлеуметтік-экономикалық даму әлеуеті төмен, орта және жоғары ауылдық елді мекендерді айқындауға арналған өлшемшарттарды бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2016 жылғы 2 ақпандағы №54 бұйрығы.
7. «Ауылдық елді мекендерді айқындауға арналған өлшемшарттарды бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2019 жылғы 13 қыркүйектегі №81 бұйрығы.
8. «Ауыл – Ел бесігі» жобасы: ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасы мен әлуақатын жақсарту қалай жүзеге асырылады. 06.11.2019. // <https://primeminister.kz/news/reviews/auyl-el-besig-jobasy-auyl-tryndaryny-mr-sru-sapasy-men-l-auatyn-jasartu-alai-jzege-asyrylady> (қаралған күні: 20.03.2024)
9. Административно-территориальные единицы Республики Казахстан (на 1 января 2024 г.). Дата опубликования: 19.02.2024. <https://stat.gov.kz/ru/>
10. Рысдәулет М. Арасы 100 шақырым екі ауылда бір әкім // Егемен Қазақстан. -2001. - №9 (22613).
11. Van Dijk, J.J., 2017. Local employment multipliers in US cities. *Journal of Economic Geography*, 17(2), pp.465-487.
12. Faggio, G. and Overman, H., 2014. The effect of public sector employment on local labour markets. *Journal of urban economics*, 79, pp.91-107.
13. Behar, A. and Mok, J., 2019. Does public sector employment fully crowd out private sector employment?. *Review of Development Economics*, 23(4), pp.1891-1925.
14. Jofre-Monseny, J., Silva, J.I. and Vázquez-Grenno, J., 2020. Local labor market effects of public employment. *Regional Science and Urban Economics*, 82, p.103406.
15. Becker, S.O., Heblich, S. and Sturm, D.M., 2021. The impact of public employment: Evidence from Bonn. *Journal of Urban Economics*, 122, p.103291.
16. Алексеев А. Казахстанский путь модернизации: этнодемографический аспект // Вестник Евразии. - 2004. - №1. - С. 122-151.
17. Вихрёв О.В., Ткаченко А.А., and Фомкина А.А.. «Системы сельского расселения и их центры (на примере Тверской области)» Вестник Московского университета. Серия 5. География, no. 2, 2016, pp. 30-37.

18. Григорук В. Результаты и проблемы социальной политики на селе // Экономика и Статистика. – 2011. - №4. - С. 13-21.
19. Zelenin, I. E. (2011). N.S. Khrushchev's Agrarian Policy and Agriculture in the USSR. *Russian Studies in History*, 50(3), 44–70. doi:10.2753/rsh1061-1983500303
20. Evans A., Nechemias C. Changes in soviet rural resettlement policy // *Studies in Comparative Communism*. – 1990. – Т. 23. – №. 2. – С. 125-147.
21. Pallot, J. (1979). Rural settlement planning in the USSR. *Soviet Studies*, 31(2), 214–230. doi:10.1080/09668137908411238
22. Pallot, J. (1990). Rural depopulation and the restoration of the Russian village under Gorbachev. *Soviet Studies*, 42(4), 655–674. doi:10.1080/09668139008411895

REFERENCES:

1. Centralnoe statisticheskoe upravlenie pri Sovete ministrov SSSR. «Itogi vsesojuznoj perepisi naselenija 1959 goda: Kazahskaja SSR» [Results of the 1959 All-Union Population Census: Kazakh SSR]. Moskva: Gosstatizdat, 1962. 201 p.
2. Takizhbaeva N. Z. «Selskoe naselenie Kazahstana (po dannym Vsesojuznyh perepisej naselenija 1959, 1970, 1979 i 1989 gg.)» ** [Rural Population of Kazakhstan (According to the All-Union Population Censuses of 1959, 1970, 1979, and 1989)]. Almaty, 1997. 189 p.
3. Kazakstan Respublikasy Strategijalyk zhosparlaw zhane reformalar agenttigi Yltyk statistika bjurosy. «Kazakstan Respublikasynyn halky 1 tom: 2021 zhylyg Kazakstan Respublikasy halynyn yltyk sanagynyn korytyndylary.» [Population of the Republic of Kazakhstan, Volume 1: Results of the 2021 National Census of the Republic of Kazakhstan]. Astana, 2023. 288 p.
4. «Jekonomikalyk aleueti tomen zhane zhogary auyldyk eldi mekenderdi anyktauga arnalgan olshemderdi bekitu turaly» Qazaqstan Respublikasy Auyly sharuashylyghy ministriniñ 2011 zhylyg 28 shilidedegi no 28-2/430 zhane Kazakstan Respublikasy Jekonomikalyk damu zhane sauda ministrinin m.a. 2011 zhylyg 28 shilidedegi no 225 Birlesken byjryg [On the Approval of Criteria for Identifying Rural Settlements with Low and High Economic Potential]. Joint Order of the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan No. 28-2/430 of July 28, 2011, and the Acting Minister of Economic Development and Trade of the Republic of Kazakhstan No. 225 of July 28, 2011.
5. «Aleumettik-jekonomikalyk damu aleueti tomen, orta zhane zhogary auyldyk eldi mekenderdi anyktauga arnalgan olshemderdi bekitu turaly» Kazakstan Respublikasy Prem'er-Ministrinin birinshi orynbasary - Kazakstan Respublikasy Onirlik damu ministrinin 2013 zhylyg 18 kyrkyjektegi no 235/NK byjryg [On the Approval of Criteria for Identifying Rural Settlements with Low, Medium, and High Socio-Economic Development Potential]. Order No. 235/NQ of the First Deputy Prime Minister - Minister of Regional Development of the Republic of Kazakhstan dated September 18, 2013.
6. «Aleumettik-jekonomikalyk damu aleueti tomen, orta zhane zhogary auyldyk eldi mekenderdi ajkyndauga arnalgan olshemshartardy bekitu turaly» Kazakstan Respublikasy Yltyk jekonomika ministrinin 2016 zhylyg 2 akpandagy no 54 byjryg [On the Approval of Criteria for Identifying Rural Settlements with Low, Medium, and High Socio-Economic Development Potential]. Order No. 54 of the Minister of National Economy of the Republic of Kazakhstan dated February 2, 2016
7. «Auyldyk eldi mekenderdi ajkyndauga arnalgan olshemshartardy bekitu turaly» Kazakstan Respublikasy Yltyk jekonomika ministrinin 2019 zhylyg 13 kyrkyjektyegi no 81 byjryg. [On the Approval of Criteria for Identifying Rural Settlements]. Order No. 81 of the Minister of National Economy of the Republic of Kazakhstan dated September 13, 2019.
8. «Auyly – El besigi» zhobasy: auyly turgyndarynyn omir syru sapasy men al-auqatyn zhaqsartu qalaj zhyzege asyrylady ["Village - Cradle of the Country" project: how to improve the quality of life and well-being of rural residents]. // <https://primeminister.kz/news/reviews/auyl-el-besig-jobasy-auyl-tryndaryn-mr-sru-sapasy-men-l-auatyn-jasartu-alaj-jzege-asyrylady> (reviewed on: 20.03.2024)
9. Administrativno-territorial'nye edinicy Respubliki Kazahstan (na 1 janvarja 2024 g.). [Administrative-Territorial Units of the Republic of Kazakhstan (as of January 1, 2024)]. Data opublikovaniya: 19.02.2024. URL:<https://stat.gov.kz/ru/> (Accessed: 19.02.2024.)
10. Rysdaulet M. «Arasy 100 shakrym eki auyl da bir akim.» [A Distance of 100 Kilometers Between Two Villages with One Akim]. *Egemen Qazaqstan*. 2001. No. 9 (22613).
11. Van Dijk, J.J. «Local employment multipliers in US cities.» ** *Journal of Economic Geography*, 17(2), 2017, pp.465-487.
12. Faggio, G. and Overman, H. «The effect of public sector employment on local labour markets.» *Journal of Urban Economics*, 79, 2014, pp.91-107.
13. Behar, A. and Mok, J. «Does public sector employment fully crowd out private sector employment?» *Review of Development Economics*, 23(4), 2019, pp.1891-1925.
14. Joffe-Monseny, J., Silva, J.I. and Vázquez-Grenno, J. «Local labor market effects of public employment.» *Regional Science and Urban Economics*, 82, 2020, p.103406.

-
15. Becker, S.O., Hebllich, S. and Sturm, D.M. «The impact of public employment: Evidence from Bonn.» *Journal of Urban Economics*, 122, 2021, p.103291.
 16. Alekseenko A. «Kazahstanskij put' modernizacii: jetnodemograficheskij aspekt.» [The Kazakh Path of Modernization: Ethnodemographic Aspect]. *Vestnik Evrazii*. 2004. No.1. pp. 122-151.
 17. Vihrov O.V., Tkachenko A.A., and Fomkina A.A. «Sistemy sel'skogo rasselenija i ih centry (na primere Tverskoj oblasti).» [Rural Settlement Systems and Their Centers (on the Example of the Tver Region)]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 5. Geografija*, no. 2, 2016, pp. 30-37.
 18. Grigoruk V. «Rezul'taty i problemy social'noj politiki na sele.» [Results and Problems of Social Policy in the Countryside]. *Jekonomika i Statistika*, 2011, no.4, pp. 13-21.
 19. Zelenin, I. E. «N.S. Khrushchev's Agrarian Policy and Agriculture in the USSR.» *Russian Studies in History*, 50(3), 2011, pp. 44–70.
 20. Evans A., Nechemias C. «Changes in soviet rural resettlement policy.» *Studies in Comparative Communism*, 1990, Vol. 23, no. 2, pp. 125-147.
 21. Pallot, J. «Rural settlement planning in the USSR.» *Soviet Studies*, 31(2), 1979, pp. 214–230. doi:10.1080/09668137908411238.
 22. Pallot, J. «Rural depopulation and the restoration of the Russian village under Gorbachev.» *Soviet Studies*, 42(4), 1990, pp. 655–674. doi:10.1080/09668139008411895.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 29-03-2024

Мақаланың жарияланған күні: 27-09-2024

Еркін Тұқымов

*Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты,
саяси ғылымдарының кандидаты
(Астана, Қазақстан)
e-mail: Erkin.tukumov@gmail*

ЖАҒАНДЫҚ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР: ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Әлемдегі де, Қазақстандағы да демографиялық жағдай терең әрі кешенді зерттеуді қажет ететін маңызды мәселеге айналды. Бұл зерттеу – жаһандық демографиялық тенденцияларға әсеріне назар аудара отырып, халық санындағы, туу мен өлім-жітім деңгейіндегі өзгерістерді, сондай-ақ әртүрлі елдердегі, соның ішінде Жапониядағы көші-қон процестерін қарастыруға бағытталған.

Зерттеудің негізгі міндеті – демографиялық процестерді қалыптастыратын негізгі трендтер мен факторларды анықтау және олардың тәжірибесін Қазақстан жағдайында қолдану мүмкіндігін бағалау. Мақсатқа жету үшін статистикалық ақпаратты өңдеудің әртүрлі әдістері қолданылады. Мысалы, статистикалық талдау, дереккөздер мен әдебиеттерді зерттеу және көші-қон өзгерістерін талдау. Зерттеу нәтижелері Тұрақты әлеуметтік-экономикалық өсуді қамтамасыз етудің маңызды аспектісі болып табылатын демографиялық мәселелерді тиімді шешуге ықпал ететін стратегиялық құжаттарды әзірлеуге көмектеседі.

Түйін сөздер: демография, Қазақстан, туу, өлім, көші-қон, ұлттың қартаюы.

Еркін Тукумов ГЛОБАЛЬНЫЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ: ОПЫТ ДЛЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Демографическая ситуация как в мире, так и в Казахстане представляет собой значимую проблему, которая требует глубокого и комплексного изучения. Данное исследование направлено на рассмотрение изменений в численности населения, уровня рождаемости и смертности, а также миграционных процессов в различных странах, включая Японию, с акцентом на их влияние на глобальные демографические тенденции.

Основная задача исследования заключается в определении ключевых трендов и факторов, формирующих демографические процессы, и в оценке возможности применения их опыта в условиях Казахстана. Для достижения поставленной цели применяются различные методы обработки статистиче-

ской информации, такие как статистический анализ, изучение источников и литературы, а также анализ миграционных изменений. Результаты исследования помогут в разработке стратегических документов, которые способствуют эффективному решению демографических проблем, что является важным аспектом для обеспечения устойчивого социально-экономического роста.

Ключевые слова: демография, Казахстан, рождаемость, смертность, миграция, старение нации.

Yerkin Tukumov
GLOBAL DEMOGRAPHIC CHALLENGES: EXPERIENCE FOR KAZAKHSTAN

Abstract. The demographic situation both in the world and in Kazakhstan is a significant problem that requires in-depth and comprehensive study. This study aims to examine changes in population size, fertility and mortality rates, as well as migration processes in various countries, including Japan, with an emphasis on their impact on global demographic trends. The main objective of the study is to identify the key trends and factors shaping demographic processes, and to assess the possibility of applying their experience in the conditions of Kazakhstan. To achieve this goal, various methods of processing statistical information are used, such as statistical analysis, the study of sources and literature, as well as the analysis of migration changes. The results of the study will help in the development of strategic documents that contribute to the effective solution of demographic problems, which is an important aspect for ensuring sustainable socio-economic growth.

Keywords: demography, Kazakhstan, birth rate, mortality, migration, aging of the nation.

Кіріспе

Жаһандық және ұлттық демографиялық проблемаларды зерделеу – әлем елдерінің, соның ішінде Қазақстанның алдында тұрған ағымдағы және болашақ сын-қатерлерді түсіну үшін аса маңызды. Халықтың қартаюы, көші-қон, туу мен өлімнің өзгеруі сияқты демографиялық процестер экономикалық дамуға, әлеуметтік тұрақтылыққа және ұлттық қауіпсіздікке айтарлықтай әсер етеді. Демографиялық жағдайды басқарудың тиімді және тұрақты стратегиясын әзірлеу үшін осындай проблемаларға тап болған өзге елдердің тәжірибесін ескеру маңызды.

Бұл әсіресе Қазақстан үшін өзекті. Өйткені ел еңбек ресурстарына, зейнетақы жүйесіне және әлеуметтік саясатқа әсер етуі мүмкін демографиялық өзгерістердің шегінде тұр. Басқа елдердің тәжірибесін зерделеу ықтимал сын-қатерлерді болжап қана қоймай, халықтың өмір сүру сапасын арттырып, тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін табысты шешімдерді бейімдеуге мүмкіндік береді.

Бір сөзбен айтқанда, демография саласындағы әлемдік тәжірибені талдау мен қолдану – Қазақстанға ұлттық демографиялық проблемаларды шешуге, тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуды қолдауға бағытталған ұзақ мерзімді тиімді стратегияны қалыптастыруға көмектеседі.

Бұл зерттеудің мақсаты – әлемдік демографиялық трендтер әсеріне баса назар аударып отырып, халық санындағы өзгерістерді, туу мен өлім-жітім көрсеткіштерін, сондай-ақ бірқатар елдердегі көші-қон процестерін зерттеу. Зерттеу аясында демографиялық процестерге әсер ететін негізгі тенденциялар мен факторларды анықтауға, сондай-ақ Қазақстанда осындай міндеттерді шешу үшін шетелдік тәжірибені қолдану мүмкіндігін талдауға баса назар аударылады. Мақсатқа жету үшін статистикалық деректерді талдаудың әртүрлі әдістері, дереккөздер мен әдебиеттерді зерттеу, көші-қон процестерінің факторлары мен ерекшеліктерін зерттеу қолданылады.

Талқылау

Әлемдегі, жекелеген өңірлердегі және Қазақстандағы демографиялық ахуал туралы зерттеулер, атап айтқанда, халықты, тууды, өлімді, көші-қонды зерттеу шетелдік және отандық авторлар еңбектерінде көрініс тапты.

Классиктер арасында Томас Мальгустың еңбектерін атап өтуге болады [1]. Көптеген адам оның идеяларын бұзғанымен, олар бүгінде өзекті болып қала береді.

Энсли Коулдың зерттеуі – демографиядағы математикалық модельдерімен танымал. Сонымен қатар бұл жұмыс халықтың өсу динамикасы мен құрылымын түсінудің кілті деуге болады [2].

Демограф Джон Бонгаартс 1950-2050 жылдар аралығында халықтың, өсімнің және өлімнің, сондай-ақ жас құрылымының негізгі тенденцияларын зерттейді [3].

Гарвард ғалымдары Д. Э. Блум мен Л. М. Цукер – халықтың қартаюу саласындағы жетекші зерттеушілер қатарында. Олар жаһандық демографиялық трендтерді зерттей отырып, оның өзгерістер қоғамның болашағына қалай әсер ететінін болжайды [4].

Демографтар мен экономистерден басқа, демографиялық пертурбация мәселелері футурологтарды да алаңдатады. Жер тұрғындарының көбеюін, қартаюын, өлімін, урбанизация мен көші-қон мәселелерін Д. Франклин мен Д. Эндрюс [5], М. Гильен [6] және тағы басқалар өз еңбектеріне арқау етті.

Зерттеу барысында халықаралық ұйымдардың Талдамалық баяндамаларының материалдары [7], сондай-ақ Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросы сияқты мемлекеттік органдардың ресми деректері пайдаланылды.

Демография мәселелері Қазақстан зерттеушілері арасында да өзекті. Олардың ішінде жеке және ұжымдық монографиялық зерттеулері бар. Мысалы Шығыс Қазақстан облысының ғалымдары Ж. С. Әубәкірова, А. Н. Алексеенко, Э. О. Столярова, Т. Е. Краснобаева, Т. Е. Өмірзақ қатарлы зерттеушілердің еңбектерін атап өтуге болады.

Соңғы ұжымдық жұмыстардың бірі – Қазақстандағы демографиялық қауіпсіздік мәселелеріне, әлеуметтік-демографиялық тәуекелдер мен қатерлерді бағалауға, елдің демографиялық дамуының әлеуеті мен болжамды сценарийлерін зерттеуге арналған. Барлық процесс Республика ауқымында ғана емес, өңірлер деңгейінде де талданады [8].

Біз көтерген тақырыпты мерзімді басылымдарда Қ.Бодаухан [9], Б.Рақышев [10], Л.Спанкулова [11], Д.Қанғалақова [12], Ф.Қуанғанов [13] және тағы басқалар да жазды.

Қазақстандағы демографиялық және көші-қон процестерінің өңірлік ерекшеліктерін қозғайтын зерттеулерді ерекше атап өтуге болады. Себебі оларда демографиялық өзгерістер кешенді түрде қаралады және өңірлік айырмашылықтар анықталады [14].

Нәтижелер

Жақында ғылыми-сараптамалық ортада әлемдегі халық санының өсу мәселесін бағаланды. Халықтың жаппай ашаршылыққа ұшырауы, табиғи ресурстардың сарқылуы, планетаның ластануы, бақылаусыз кеткен оңтүстіктен солтүстікке жаппай көші-қон, зорлық-зомбылықпен реттелетін туу қажеттілігі туралы өте қорқынышты болжамдар жасалды.

Мұндай дабыл қағудың елеулі негіздері бар еді. БҰҰ Халық қоры мәліметтері бойынша, әлем халқының қазіргі саны XX ғасырдың ортасындағы көрсеткіштен үш есе артық. 2022 жылдың қараша айының ортасында әлем халқының саны 1950 жылғы 2,5 миллиардпен салыстырғанда 8 миллиардқа жетті. Мысалы 2010 жылдан бері 1 миллиард адамға өссе, 1998 жылдан бері әлемге 2 млрд адам қосылған. Алдағы 30 жылда әлем халқының саны 2 млрд-қа артады деп болжанып отыр. 2050 жылы қазіргі 8 млрд-тан 9,7 млрд-қа дейін, ал 2080 жылдардың ортасында 10,4 млрд-қа жуық адамға жетуі мүмкін. Бұл сан 2100 жылға дейін жалғасады. Халықтың қарқынды өсуі көбінесе репродуктивті жасқа дейін өмір сүретін адамдардың көбеюіне, сондай-ақ өмір сүру ұзақтығына, урбанизацияның өсуіне, көші-қон көлемінің ұлғаюына байланысты. Құнарлылық көрсеткішінің жоғарылауы да маңызды рөл атқарады. Бұл тенденциялар кейінгі ұрпақ үшін өте маңызды болады [15].

Демографтар біз «мальтузиан тұзағына», яғни адамзаттың шамадан тыс көбеюге және өз күнкөрістерін сарқуға бейімділігіне тап болдық деп сенді. 1798 жылы ағылшын ғалымы Томас Мальтус «планета халқының едәуір бөлігі оның азық-түлік ресурстарына деген қажеттіліктерінің сәйкес келмеуінен кедейлікте өмір сүруге мәжбүр» деп жазды [16].

Басқаша айтқанда, шектеулі жағдайларда халықтың өсуі міндетті түрде аштық пен ауруға әкеледі. Нәтижесінде адамзат өз түрінің және жануарлар мен өсімдіктердің миллиондаған түрін өзін-өзі жоюдың сөзсіз перспективасын күтеді деген сенім пайда болды.

Дегенмен, XXI ғасырдың шындығы сондай, жаһандық демографиялық вектор күрт өзгерді. Енді мәселе туу деңгейінің төмендігі болады. Соңғы он жылда әлемдегі халық санының өсу қарқыны айтарлықтай баяулады және одан әрі баяулайды деп болжанып отыр. Алдағы бірнеше онжылдықта әлем

халқы 1960-1990 жылдар аралығындағыдан екі есе баяу өседі. (Қазірдің өзінде Қытай адам саны бойынша көшбасшылықты уысынан шығарып алды. Енді көшбасшылық Үндістанның қолында. Бірақ Үндістанда да өсу қарқыны біртіндеп баяулап келеді. Ал оның 2020-2040 жылдардағы халық санының орташа жылдық өсу қарқыны 0,7 пайыз деңгейінде болжанады. Бұл әлемдік орташа көрсеткіштен 0,8 пайыз төмен және 2000-2020 жылдармен салыстырғанда екі есе аз).

БҰҰ-ның халық санына қатысты қазіргі болжамы халық саны жыл сайын қысқаратын елдер санының 2022 жылғы 41-ден 2050 жылы 88-ге дейін (Қытайды қосқанда) өсетінін көрсетеді [4].

БҰҰ Халықты басқару басқармасының (UNFPA) мәліметі бойынша, 2050 жылға дейін әлемнің 8 елінде ғана демографиялық «оң сальдо» сақталады (бұл – Конго Демократиялық Республикасы, Пәкістан, Египет, Үндістан, Эфиопия, Нигерия, Филиппин және Танзания). Бұл елдер әлемдегі жаңа туған барлық нәрестенің жартысынан көбін қамтиды. Әлемнің қалған бөлігінде тұрғындар саны бүгінде азайып келеді және алдағы жылдар мен онжылдықтарда азаяды [17].

Фурурологтар сенімді түрде алдағы 300 жылда әлем халқы бес есе азаяды деп болжайды. Жалпы сарапшылар туудың төмендеу себептеріне қарсы емес. Олардың көзқарасы бойынша ұрпақ сүю – экономикалық құбылыс, сондықтан өмір сүру деңгейі жоғарылаған сайын көп балалы отбасы мағынасын жоғалтады.

Бұл көзқарасты Вольфганг Луц, Вегард Скирбекк және Мария Теста қатарлы әлеуметтанушылар да түбегейлі қуаттайды. 2006 жылы шыққан «Төмен құнарлылық тұзағы» атты мақаласында олар «қоғам гүлденген сайын, олар физикалық өмір сүруден өз мүшелерінің эмоционалды және жеке өсуіне назар аударады» деп дәлелдейді. Алайда, балалы болу – бұл парадигмаға сәйкес келмейді. Адамдар өмірде жаңа, индивидуалистік бағдарланған мағыналарды табады. Әлеуметтанушылардың пікірінше, қоғам дамып келе жатқанда, адамдар сөзсіз сападан гөрі санды артық көреді, бұл өмірдің барлық салаларына – азық-түлікке, тұтыну тауарларына және балаларға да қатысты [18].

Сондықтан демографтар БҰҰ болжамдарынан айтарлықтай ерекшеленетін жаңа болжам жасайды. Жалпы, халық саны бойынша жаңа жаһандық болжамдар мынадай: ғалымдардың базалық болжамы бойынша демографиялық өсім 2064 жылға дейін жалғасады. Сол кезде планета халқының саны 9,73 млрд-қа жетеді. Осыдан кейін Жер халқы азая бастап, 2100 жылға қарай 8,79 млрд адамға дейін төмендейді. Бұл БҰҰ-ның 10,4 миллиард адам туралы жоғарыдағы болжамына сәйкес келмейді. Яғни 1,6 млрд-қа аз.

2100 жылы да халық саны ең көп ел Үндістан болып қалалады – 1,1 миллиард адам. Қытай халқы – 732 миллион адамға дейін қысқаруы мүмкін. Бұл ретте АҚШ халқы ең жоғары деңгейден небәрі 10%-ға, 350 млн адамға дейін төмендейді. Бұл – елді Үндістан, Нигерия және Қытаймен қатар енбекке қабілетті жастағы адамдар саны бойынша көшбасшылардың төрттігіне қосады. Зерттеуде атап өтілгендей, нәтижесінде егер Қытай 2035

жылға қарай әлемдегі ең ірі экономикаға айналса, онда базалық болжам бойынша, 2098 жылы АҚШ көшбасшылықты қайта қалпына келтіреді [19].

Ғалымдардың қытай халқының екі есеге жуық төмендеуі туралы болжамы экономикалық әлеуеттің төмендеуінің және АҚШ-тың жетекші орынға оралуының басты факторы болуы мүмкін.

Жалпы, демография, халықтың көбеюі немесе азаюы мәселесі, барлық уақыттағыдай, ХХІ ғасырдағы аумақтар мен ресурстар үшін қақтығыстардың, елдердің ыдырауының және жаңаларының пайда болуының факторларының бірі болуы мүмкін. Екінші жағынан, «мальтузиандық тұзақ» жаңа технологиялар мен экономикалық прогресс, жаһандану процесі дамып келе жатқанда, іс жүзінде жүзеге асырылмады, барлық соқыр болжам орындалмады. Парадоксальды түрде, планета халқының саны өскен сайын Жердегі қақтығыстар саны да, барлық себептерден болатын зорлық-зомбылық өлімі де азаяды.

Бүгінгі таңда жаңа тенденциялардың әсерінен халық санының өсуінен туындайтын қауіп туралы әңгімелер біртіндеп өзгерді. Бірақ, әрине, басқа бағытқа – демографиялық баяу жойылу қаупі алға шықты. Адамзаттың жаңа басты проблемасы – оның азаюы, қартаюы және сонымен байланысты сын-қатерлер анықталды. Бұл сын-қатерлер қандай? Біз тағы да халық саны саласындағы тәуекелдер мен болжамдарды асыра айтпаймыз ба?

Біздің ойымызша, халықтың азаюына байланысты үш негізгі сын-қатер бар және олар Қазақстанға да тікелей қатысты.

Біріншіден, өмір сүру ұзақтығының ұлғаюы – туудың төмендеуімен қатар Жер халқының жалпы санындағы аға буын үлесінің тұрақты өсуіне әкеледі. Адамдар орта есеппен ұзағырақ және жақсы өмір сүре бастады. Босану аз. Бұл әлемнің барлық дерлік елдерінде аз балалар мен қарттар мен қарттардың көбеюіне әкеледі.

Егер, мысалы, ХХ ғасырдың 1950 жылдарында әлемнің ең аз дамыған аймақтарындағы адамдардың өмір сүру ұзақтығы әлемнің ең дамыған аймақтарына қарағанда орта есеппен 30 жылға аз болса, бүгінде бұл айырмашылық 17 жасқа дейін қысқарды. 1950-2015 жылдар аралығында Еуропадағы өлім-жітім деңгейі тек 3%-ға, ал Африкада – 65%-ға төмендеді. Кедей елдер барлық жас топтарындағы өлім-жітім деңгейінің төмендеуіне байланысты өмір сүру ұзақтығына сәйкес келеді.

Бір жағынан, ұзақ жасау халықтың тез өсуіне ықпал етті. Әсіресе ХХ ғасырдың екінші жартысында: туу коэффициенті әлі де жоғары болды, ал өмір сүру ұзақтығы бүкіл әлемде тұрақты өсуді жалғастырды. Халықтың қартаюы әлемдік жалпы трендке айналды. Адамзат қазірдің өзінде тез қартаюуда, ал бір жерде бұл мәселе әлі көзге көрінбейді. Бірақ ол ерте ме, кеш пе пайда болады.

ДДҰ мәліметтері бойынша, 2050 жылға қарай әлем халқының 22%-ы (шамамен 2 млрд адам) 60 жастан асады. Мұндай жас өзгерісі алғаш рет Жапонияда, содан кейін өмір сүру деңгейі жоғары басқа елдерде байқалады. Бірақ қазір кезде 2050 жылға қарай 60 жастан асқан адамдардың 80%-ы орташа және төмен елдерде болады деп болжанып отыр. Планета тұрғындарының медианалық жасы 2050 жылға қарай 9 жылға артып, 38

жасқа жетеді – бұл оған жету жылдамдығы сияқты бұрын-соңды болмаған көрсеткіш [5].

Біріккен Ұлттар Ұйымы мен Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы құрылған кезде, 15 жасқа дейінгі балалар 65 жастан асқан адамдарға қарағанда жеті есе көп болды, ал 2050 жылға қарай бұл топтың саны шамамен бірдей болады [20].

Экономикалық жағдай жақсарған сайын әлемнің көптеген елінде туу коэффициенті табиғи түрде төмендей бастады. Денсаулықты өлшеу және бағалау институтының (NMEA) американдық ғалымдарының пікірінше, жаһандық туу көрсеткіші 2050 жылға қарай әлемнің 204 елінде аға ұрпақты «тамақтандыруға» балалар жеткіліксіз болатындай қарқынмен төмендейді. Аталған зерттеу The Lancet медициналық журналында жарияланған. Зерттеу құнарлылықтың төмендеуі ауқымды экономикалық және әлеуметтік салдарға әкелетінін айтады. Өйткені көптеген елде халық қартайып, байларда жұмыс күші азаяды [21].

Британдық ғалымдардың болжауынша, туу коэффициенті адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған деңгейге дейін төмендейді. Мысалы 2050 жылы 2,1-ге тең болады, бұл көбею жылдамдығына сәйкес келеді. Ал ХХІ ғасырдың аяғында орташа әлемдік алмастыру коэффициенті одан да төмендеп, 1,8-ге тең болады. Мысалы, 1970 жылы ол 4,45 болды, ал орташа әлемдік отбасында төрт-бес бала болды [5].

Ғалымдар экономикалық әл-ауқат, білім және урбанизация өскен сайын отбасын жоспарлауда мінез-құлық өзгерістері орын алатынын атап өтті, бұл құнарлылыққа әсер етеді. Мысалы, 1992 жылғы экономика бойынша Нобель сыйлығының лауреаты, Чикаго университетінің профессоры Гари Беккер әлемнің дамыған елдерінде туудың төмендеуін ата-аналар балаларының саны мен сапасы арасындағы тепе-теңдікті сақтауға тырысады деп түсіндірді.

Мэриленд университетінің әлеуметтанушысы Филип Коэн Беккердің тұжырымдамасын «біз әр балаға тең емес жағдайларда бәсекелестікке көбірек мүмкіндік беру үшін көбірек инвестиция салғымыз келеді» деп түсіндірді. Осы тұрғыдан алғанда, біз балаларды қазір құны мен кірісі бар инвестициялық жоба ретінде қабылдаймыз. Осы бағытта АҚШ Федералды Үкіметінің 2015 жылғы мәліметтері қызығушылық тудырады. Онда орташа американдық отбасы 17 жасқа дейінгі баланы тәрбиелеуге 233 610 доллар жұмсайды делінген. Әрине, бұл шығынды кем дегенде екі есе арттыратын жоғары білім ақысын есептемегендегі көрсеткіш [6].

Бір жағынан, атақты сингапурлық зерттеуші, «Көш!» деген қысқаша кітаптың авторы Параг Ханна сәуегейлікпен болжағандай, «елдер қабілетті жастар үшін шайқас алдында тұр». Сонымен, Korn Ferry Нау Group (басқарушылық консалтинг саласындағы халықаралық компания) компаниясының зерттеулеріне сәйкес, 2030 жылға қарай әлемдік экономика білікті кадрлардың жетіспеушілігін сезінеді. Осылайша, сарапшылардың болжамы бойынша, әлемде мамандардың тапшылығы 85,2 миллион адамға жетеді. Осыған байланысты жаһандық экономика шамамен 8,5 триллион пайдадан айырылады [22].

Жас таланттар үшін шайқас қазірдің өзінде басталды. Дамыған елдер оған бірінші болып қосылды. Үздік адами капиталды тарту үшін дамыған жаһандық солтүстіктегі үкіметтер бұрын-соңды болмаған шараларды қабылдауда: иммиграциялық заңдарды өзгерту, визаларды, тұрақты тұруға рұқсаттарды беруді жеңілдету, жалақыны арттыру және т.б. Адами капитал үшін күрес табиғи ресурстар үшін бәсекелестіктен басым.

АҚШ-та, заңсыз иммиграция мәселесі және жалпы еуропалық емес елдерден келген мигранттар қоғамды екіге бөлді. Дегенмен жалпы халықтың бірінші буынындағы иммигранттардың үлесі артып келеді. Сонымен, барлық дәрігерлер мен медбикелердің 30%-ы, ал бүкіл денсаулық сақтау саласының 25%-ы иммигранттар [23].

Ұлыбритания Корольдікке Еуропалық Одақта тұрмайтын 35 мыңнан астам шетелдік студенттерге кіруге рұқсат берді. Бұл өткен жылмен салыстырғанда 2%-ға көп. Ұлыбритания ПМ жаңа бағдарлама әзірленіп жатқанын айтты. Оған сәйкес беделді шетелдік университеттердің барлық түлегі виза алады, тіпті британдық жұмыс берушілерден шақыруы жоқ болса да. Маусым айында Ұлыбританияда жүргізілген сауалнамаға сәйкес, 5700 компанияның 70%-ы жұмыс күшінің жетіспеушілігіне шағымданды. Ал Австралия үкіметі 2022 жылы жұмыс күшінің тапшылығына байланысты мигранттар санын екі есеге арттырды. Тек қонақ үй бизнесінде қазір 100 мыңға жуық жұмысшы жетіспейді [24].

Сонымен қатар, дамыған елдер көші-қон тек экономика ғана емес, саясат, құндылықтар мен қауіпсіздік екенін де түсінеді. Бақылаусыз кеткен заңсыз көші-қон осы елдердің қауіпсіздігінің елеулі тәуекелдеріне, тіпті осы елдердің өмір сүруінің қазіргі үлгілерінің күйреуіне, саяси және құндылық өзгерістеріне әкеледі.

Көші-қон процесі жаһандық жылындың ең күшті әсеріне ұшыраған аумақтардан – экологиялық мигранттардан жаңа миллиондарды қамтиды. Қазірдің өзінде климаттық мигранттардың саны саяси мигранттардың санынан едәуір асып түсті. Дүниежүзілік Банктің «Тоғызыншы білік» деп аталатын болжамы бойынша, 2050 жылға дейін Сахараның оңтүстігіндегі Африка елдерінде ішкі «климаттық» мигранттардың саны 86 миллион, Шығыс Азия мен Тынық мұхиты аймағында – 49 миллион, Оңтүстік Азияда – 40 миллион, Солтүстік Африкада – 19 миллион, Латын Америкасында – 17 млн, Шығыс Еуропа мен Орталық Азияда – 5 млн адамға жетуі мүмкін [7].

Ішкі көші-қон тек осы елдер үшін ғана емес, сонымен қатар көші-қон әлеуетін және одан тыс жерлерге, соның ішінде жаһандық Солтүстік елдерге де үлкен қауіп төндіреді деп болжау қиын емес. Жоғарыда аталған аймақтар, негізінен дамушы, өз азаматтарын – ішкі мигранттарды тиімді үйлестіру және бейімдеу үшін ресурстары шектеулі.

Үшіншіден, аға буынның үлесін арттыру – оларға қатысты жаңа саясатты қайта қарау міндетін де қояды.

Бір жағынан, жердің орташа жасы – әлі жас. Жердегілердің медианалық жасы – 30 жас. Бүгінгі таңда Жер халқының 60%-ы «мыңжылдықтар» ұрпағы (1985-2002 жылдар аралығында туылған адамдар) және «үй

иелері» (хоумлендер) (2003-2024 жылдар аралығында туылған адамдар) болса да, дәл осы ұрпақтар отбасын құрудың кейінгі жасымен және балалы болмауымен ерекшеленеді [23].

Мысалы, егер 1950 жылдары американдық әйелдер орта есеппен 20 жасында үйленсе, ер адамдар орта есеппен 22 жасқа толғаннан кейін үйленді. Бүгінгі таңда бұл көрсеткіштер сәйкесінше 27 және 29 жас. Әйелдің бірінші баласы дүниеге келген кездегі орташа жасы да өсті – 28 жас [6].

Сондықтан, бүгінде қарапайым жер тұрғынының портреті енді екі баласы бар, үлкен қаланың маңында тұратын, орта тап отбасы адамы емес, әлі жас, балалары жоқ және қалада тұратын жалғызбасты адамға ұқсайды.

Адамзат медицинаға қол жеткізудің, өмір сүру мен білім берудің жақсы жағдайларының арқасында 50-100 жыл бұрынғыға қарағанда әлдеқайда ұзақ өмір сүреді. Өмір сүрудің ұзару үрдісі байқалады, бірақ бұрынғыға қарағанда әлдеқайда баяу. ДДҰ бағалауы бойынша, 2021 жылы Жер тұрғындарының өмір сүру ұзақтығы – 71,4 жасты болды [25], бірақ дамыған елдерде бұл орташа есеппен 80 жастан жоғары.

Осыған байланысты кәрілік, жастық және еңбекке қабілетті жас өлшемдерін үнемі қайта қарау жүргізіледі. Қартаю жылдамдығы әр адамда айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Кәрілік астения синдромы (сынғыштық) әр түрлі жаста көрінуі мүмкін. Мысалы, 80 жастағы хронологиялық жаста адамдар биологиялық жасына байланысты айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін. Біреуі мүгедектер арбасына таңылуы мүмкін, деменциямен, ауыр остеоартритпен ауырады, сыртқы көмекке мұқтаж. Ал екіншісі белсенді, жұмысқа, физикалық белсенділікке және толыққанды өмірге қабілетті болуы мүмкін. Сондықтан адамның биологиялық жасын, оның қартаю жылдамдығын анықтауды үйрену өте маңызды [26].

Осыған байланысты, біздің болашағымызды модельдеу тұрғысынан тәжірибесіне ерекше назар аудару керек елдердің бірі – Жапония. Бұл ел біздің болашағымыздың үлгісі ретінде маңызды. Өйткені елде аталған барлық тенденциялар: қартаю және халықтың азаюы, жұмыс күшінің жетіспеушілігі және мигранттарды тарту қажеттілігі бар.

Жапония Үкіметі жаңа демографиялық шындықты ескеруге және денсаулық сақтау, зейнеткерлік жас, еңбек ресурстары мәселелерінде жаңа тәсілдерді табуға мәжбүр. Ұлттық халықты зерттеу және әлеуметтік қамсыздандыру институтының 2016 жылғы болжамына сәйкес, 2036 жылға қарай Жапониядағы әрбір үшінші адам егде жастағы (65 және одан жоғары) болады. Яғни егде жастағы ұрпақтың үлесі алдағы 50 жылда өсе береді. Жапония адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған демографиялық жағдайға тап болады. Шындығында, 2050 жылға қарай асырауындағы адамдардың саны жұмыс істейтін жапондармен теңеседі. Орташа жасы 52,3-те Жапония біз білетін ең көне қоғам болады [5].

Елде жыл сайын 400 бастауыш және орта мектеп қарттарға күтім жасау орталықтарын ашу үшін жабылады. Ескі дәстүрлер ауыстырылады және жаңалары пайда болады. Мысалы, кодокуси құбылысы немесе жалғыз өлім сияқты қайғылы жағдайлар.

Салауатты өмір салтын ұстанатын және озық медицинаны қолданатын жапондықтар 70 жастан кейін де елдің дамуына үлес қосады. Қалай болғанда да, таңдау беріледі және одан әрі жұмыс істеуге дайын адамдар мемлекет тарапынан жан-жақты ынталандырылады. Сонымен қатар, Жапония Үкіметі денсаулық сақтаумен айналысатын мигранттарға, әсіресе қарттарға күтім жасау, ауыл шаруашылығы және құрылыс салаларына қойылатын қатаң талаптарды айтарлықтай жеңілдетті.

Мұндай саясатты алдымен жаһандық солтүстіктің, содан кейін жаһандық оңтүстіктің барлық үкіметі қолдануға мәжбүр болады.

«Үздіксіз кәсіптік білім беру жүйесі құрылған елдерде еңбекке қабілетті жастағы азаматтардың үлесін қысқарту маңызды фактор болмайды». Білім – жаңа демографиялық шындыққа бейімделудің ең тиімді құралы бола алады. Әлемнің барлық елінің тәжірибесі көрсеткендей, білім деңгейін арттыру – еңбек нарығынан кетуді кейінге қалдырады және ресми зейнеткерлік жасқа жеткеннен кейін жұмыспен қамтуды ұзартады. Мысалы, Ресейде 2017 жылы 55-59 жас аралығындағы жоғары білімі бар әйелдердің 67%-ы және жоғары білімі жоқ құрдастарының 47%-ы жұмыспен қамтылды, ал 60-69 жас аралығындағы ерлер арасында үлкен айырмашылық бар: 41% қарсы 25% [27].

Аталған негізгі демографиялық үрдістер бізге таныс әлемнің соңына әкелетіні анық. Бұл демографиялық тенденциялар, біздің ойымызша, әлемдегі өзгерістерді анықтайтын нәрсе: саяси, экономикалық және әлеуметтік. Бұл тенденциялар бізге тікелей қатысты. Сонымен қатар, біздің ұзақ мерзімді демографиялық, экономикалық және көші-қон стратегиямызда ескерілуі керек.

Біріншіден, демографиялық қолайлы мүмкіндіктерді пайдалану маңызды.

Бүгінгі таңда бізде демографиялық жақсы даму бар. 2023 жылдың қараша айында Қазақстанда 20 миллионыншы тұрғын дүниеге келді. Оптимистік сценарий бойынша біз 2050 жылы 30 миллионға жуық болуымыз керек. Қазақстандағы орташа жас 2024 жылы – 32 жас, бұл жалпы Жер тұрғындарының орташа жасына (30 жас) сәйкес келеді.

Дегенмен, мүмкіндіктердің демографиялық терезесі (demographic window opportunity) мәңгілікке созылмайды. Бұл дегеніміз, экономикалық серпіліс, халықтың бәсекеге қабілеттілігі мен әл-ауқатының өсуі мүмкін және бұл еңбекке қабілетті халықтың саны балалар мен зейнеткерлерден едәуір асып түсетін әлемдік тәжірибені көрсетеді. Ерте ме, кеш пе, біз дамыған елдердің жолымен жүреміз және қазір Жапонияда ересектерге арналған памперстер саны балалар памперсінен көп болатын жағдай орын алуы мүмкін.

Сонымен қатар, Жапония өз уақытында әлемнің жетекші экономикаларының біріне айнала отырып, мүмкіндіктердің демографиялық терезесін пайдалана алды. Экономиканы, өнеркәсіпті, ғылымды және білім беруді көтерді. Біз қолайлы демографиялық мүмкіндіктерді, жас қоғамымыздың энергиясын пайдалана аламыз ба, жоқ па? Біз әлемнің барлық елдері бұл мүмкіндікті пайдалана алмағанын көріп отырмыз. 2010

жылы араб елдерінде пайда болған «жастар туберкулезі» осы елдердегі төңкерістер мен толқуларға әкелді. Бұл елдердің әлеуметтік саясаты өркендеуге емес, олардың демографиялық стратегиясының сәтсіздігінен туындаған әлеуметтік сілкіністерге әкелді.

Егер біз демографиялық қауіпсіздік туралы айтатын болсақ, онда әдетте ең қарапайым мағынада ол тек халықтың депопуляциясына дейін азаяды. Алайда зерттеулер көрсеткендей, іс жүзінде екі дағдарыстық модель қалыптасады: біріншісі – депопуляциялық (Қазақстанның табиғи кему жүріп жатқан солтүстігі мен солтүстік-шығысы), екіншісі – елдің оңтүстігі мен батысына тән халықтың өсу моделі. Бұл проблемаларды орташа көрсеткіштер тұрғысынан емес, аймақтық тұрғыдан қарастыру маңызды [14].

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, экономикалық өсу мен урбанизация кезінде туу коэффициенті де төмендейді. Экономикалық дамудың мақсаттары өте ауқымды. Егер олар орындалса, қажетті сапалы еңбек ресурстары қандай болады және урбанизация қарқынын сақтай ала ма? (Қазақстанда 2024 жылдың бірінші жартыжылдығында 62,7% қала халқы және 37,3% ауыл тұрғыны бар) [28] Болашақта біз де туу деңгейінің төмендеуін және халық санының азаюын күтеміз.

Қазір Қазақстанда әйелдердің басымдықтары мен құндылықтарының өзгеруіне байланысты туу деңгейінің төмендеуімен байланысты «екінші демографиялық ауысу» деп аталатын белсенді кезең жүріп жатыр. Сондай-ақ, ерлер мен әйелдер арасында кейінірек некеге тұру үрдісі байқалады, бірінші баланың туылуының орташа жасы ұлғаяды, ажырасу саны артады, өмір сүру ұзақтығы ұзарады, бірақ халықтың қартаю мәселесі әлі де өзекті болып қала береді.

Урбанизация нәтижесінде құлдырау қазірдің өзінде байқала бастады. Мәселен, Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша, Қазақстанда туудың орташа коэффициенті (ТОК) өңірлер бөлінісінде, сондай-ақ қалалық және ауылдық жерлер бөлінісінде ТОК бір әйелге орташа есеппен 3.05-тен 2.96 балаға дейін 3.1%-ға төмендеді. Төмендеу қала тұрғындарын да айналып өткен жоқ: олардың туу коэффициенті 2.76-дан 2.63 балаға дейін төмендеді. Ауылдық жерлерде туу коэффициенті бір әйелге шаққанда 3.59 деңгейінде қалды. ТОК елдің солтүстік-шығысында, сондай-ақ Түркістан, Маңғыстау, Алматы және Жетісу облыстарының қалалық жерлерінде қатты төмендеді. Одан бөлек, екі ірі қалада ТОК құлдырауы байқалады: Астанада 2.58-ден 2.43-ке дейін және Алматыда 2.05-тен 1.96-ға дейін [29].

Бұл аймақтарда туу саны жоғары, өйткені оларда жас халықтың едәуір бөлігі бар. Сондай-ақ, дәстүрлі өмір салтын ескеру қажет, некеге тұру кезінде орташа жас орташа деңгейден төмен, ал отбасылардағы бала саны әдетте солтүстік аймақтармен салыстырғанда көп.

БҰҰ болжамдарына сәйкес, 2050 жылға қарай егде жастағы халық саны 2,2 есе өсіп, 14%-ға жетеді.

Мысалы, елдің солтүстік-шығысында және орталық Қазақстанның бір бөлігінде Халықтың табиғи өсімі мен эмиграцияның шамалы болуына байланысты бұл проблема ерекше байқалады. Ал елдің оңтүстігі мен

батысында, Астана, Алматы және Шымкентте туу мен урбанизацияның жоғары болуына байланысты халықтың қартаюу проблемасы соншалықты өткір емес.

2009-2020 жылдар аралығында барлық аймақта және бүкіл елде жалпы демографиялық жүктеменің өсуі байқалды. Бұл ретте балалар жүктемесінің ұлғаюына байланысты проблемалар негізінен республиканың оңтүстігі мен оңтүстік-батысында шоғырланған. Ал егде жастағы халықтың үлесінің артуы бүкіл Қазақстанды біртіндеп қамтиды. Алайда, демографиялық жүктеме тек қиындықтарды ғана емес, сонымен қатар айтарлықтай мүмкіндіктерді де көтереді. Мәселе мынада, бұл көрсеткіштің өсуі біздің елімізге қалай әсер етеді? Бұл әлеуеттің ашылуына әкеледі ме, әлде бар тәуекелдерді күшейтіп, оларды елеулі қауіп-қатерге айналдырды ма?

Балалардың жүктемесіне байланысты тәуекелдер туралы айтатын болсақ, олар жас ұрпақ арасында сырқаттанушылық пен мүгедектіктің артуына, білім беру сапасы мен қолжетімділігінің нашарлауына әкелуі мүмкін. Ал бұл болашақта жастар арасында жұмыссыздықтың өсуіне себеп болуы мүмкін. Мұндай жағымсыз салдардың қатарына білім беруге, еңбек қызметіне немесе кәсіптік даярлыққа қатыспайтын (NEET) жастар санының көбеюі, әлеуметтенудің төмен деңгейі, балалар мен жасөспірімдерге қатысты зорлық-зомбылықтың артуы, олардың заңсыз әрекеттерге тартылуы, жасөспірімдер ортасындағы көзқарастардың радикалдануы, жетімдер мен тастанды балалар санының артуы жатады. Зейнеткерлерге жүктеменің артуына байланысты тәуекелдерге егде жастағы адамдардың әлеуметтік оқшаулануы, өмір сүру ұзақтығының қысқаруы, аға буынның өмір сүру сапасының нашарлауы және еңбек нарығындағы жас бәсекелестігінің күшеюі жатады [8].

Жоғарыда айтылғандай, әзірге еңбекке қабілетті халықтың өсуі байқалады. Статистика деректері бойынша «2023 жылдың басында 2010 жылдың басымен салыстырғанда 15 пен 64 жас аралығындағы халық саны 9,7%-ға (1,1 млн адамға) өсіп, 12,3 млн адамға жеткен. Бірақ сонымен бірге еңбекке қабілетті халыққа демографиялық жүктеме коэффициенті де өсіп келеді. Ол 36,1%-ға жетті. Егер 2010 жылдың басында елде 1000 еңбекке қабілетті азаматқа (15-64 жас) 450 бала (0-14 жас) мен қарттан (65 жастан асқан) келсе, 2023 жылдың басында бұл көрсеткіш – 613-ға жеткен [30].

Екіншіден, халықтың қартаюуының жаһандық үрдісі бізге де қатысты. 2024 жылдың басында Қазақстанның егде жастағы тұрғындарының саны 2,7 миллион адамға немесе елдің жалпы халқының 13,5%-на жетті. Қазақстандағы аға буынның үлесі, бүкіл әлем сияқты, 2050 жылға қарай 17%-ға жетіп, тек қана ұлғаяды. Яғни 2050 жылға қарай әрбір алтыншы қазақстандық 60 жастан асады [31].

Біз ерте ме, кеш пе зейнеткерлік жасты икемді түрде қарастыруымыз керек. Онда қызметкер үшін одан әрі жұмыс істеу, жұмыс істемеу тандауы болуы тиіс. Әйтпесе, еңбекке қабілетті халықтың саны біртіндеп азаяды. Ал еңбекке қабілетті халыққа демографиялық жүктеме коэффициенті өседі. Бірақ бұл коэффициент жас (15 жасқа дейін) емес, егде жастағы халықтың (65 жастан асқан) тарапынан көбірек болады. Бұл денсаулық

сақтау жүйелері мен әлеуметтік жүктемелерге мүлдем басқа жүктемелерді әкелуі мүмкін.

Егде ұрпақты оқыту мен қайта оқытуды жоспарлауды, зейнетке шығудың икемді жүйесін енгізуді және т.б. ескере отырып, өмір сүру ұзақтығын арттыру маңызды. Ұзақ өмір сүріп қана қоймай, денсаулықты сақтау маңызды. Әйтпесе, медициналық жүйеге мен жалпы мемлекеттік шығын жүктемесі тек өсе береді.

Қорытынды

Бүкіл әлем сияқты Қазақстан халқының қартаю проблемасы да экономика мен қоғам үшін елеулі зардаптарға алып келеді. Еңбекке қабілетті халықтың азаюы, бейімдеуге келмейтін, асырауындағы адам санының артуы – экономикалық құлдырауға, өмір сүру деңгейінің баяу өсуіне әкеледі. Сондай-ақ зейнеткерлік, әлеуметтік және ең бастысы, біздің ойымызша, денсаулық сақтау жүйесі үшін үлкен ауыртпалық болады.

Біздің медициналық, әлеуметтік, зейнетақы, сақтандыру жүйелері алдағы жаңа шындыққа дайын ба? Біздің жас және дені сау адамдар үшін жобаланып салынған, егде жастағы адамдарға, әсіресе 65+ санатына мүлдем бейімделмеген қалаларымыз бұған дайын ба?

Яғни, шын мәнінде, халықтың қартаю проблемасы тек теріс зарядты, ол дамудың баяулау факторын көтермейді. Теріс салдардың барлығы дерлік жас кезеңнен емес, негізінен жас тұрғындарды қолдауға бағытталған қазіргі жүйеден келеді деп болжауға болады. Адамзат мұндай ауқымда ешқашан кәрілікпен бетпе-бет келмеген, жаңа шындыққа жауап беруді үйренеді.

Сондықтан өзгермелі демографиялық, технологиялық және экономикалық жағдайларға сүйене отырып, жаңа демографиялық саясат құру қажет. Жапония мысалында көріп отырғанымыздай, адамдардың мүмкіндігінше зейнетке жай шығуы, үнемі білім алуы үшін көбірек ынталандырулар жасалуда.

Үшіншіден, қазірдің өзінде сөзсіз климаттық өзгерістер адамдардың үлкен массасын ішкі және сыртқы қозғалысқа келтіреді. Әлемде 9-шы орын алатын жері бар, 20 млн халқы бар Қазақстан – өзінен халқы әлдеқайда көп – 145 млн тұрғыны бар Ресей, 1,4 млрд-тық алып Қытай және 37 млн халқы бар Өзбекстан секілді көршілерімен қоршалған ел. Небәрі біржарым сағаттық жерде – 250 млн-дық Пәкістан және әлемдегі ең көп халқы бар Үндістанның 1,5 млрд халқы тұр. Каспий теңізі арқылы – 90 млн-дық Иран іргелес жатыр. Яғни, біз әлемдегі халық ең тығыз қоныстанған аймақта тұрамыз.

Кез келген маңызды мәселе, әсіресе климаттың өзгеруі, үлкен көші-қон ағындарын, соның ішінде бізге қарай бағыттап жіберуі мүмкін. Жаһандық жылыну миллиондаған адамның тұратын жерін жарамсыз етсе, олар басқа жерден жақсы қоныс іздеуге мәжбүр етуі мүмкін. Мұндай жағдай адамзат тарихында әрқашан болған. Қазақстанның солтүстік аумақтары әлемнің кез келген елінен де, Қазақстанның ішінен де, ең алдымен оңтүстігінен де үлкен көші-қон ағындарының тартылыс орны болады деп болжануда.

Бұған қоса, Қазақстанның экономикалық дамуы үшін оған жаңа технологиялық салаларға таланттарды тарту үшін жаңа жұмыс визалары мен тұру орындарын құру, жаһандық таланттар үшін гипер-бәсекелестік шайқасқа қатысуға тура келетінін есте ұстаған жөн. Осыған орай, елімізге қажетті құзыреті тапшы шетелдік мамандарды тарту бағдарламасын әзірлеген жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Мальтус Т.Р. Опыт закона о народонаселении. М., 2022. – 256 с.
2. Ansley J. Coale. Growth and Structure of Human Populations: A Mathematical Investigation. Princeton, 2015. – 227 p.
3. John Bongaarts. Human population growth and the demographic transition // Philosophical Transactions of Royal Society B (2009) 364, 2985–2990 doi:10.1098/rstb.2009.0137
4. Блум Д.Э., Цукер Л.М. Старение населения – вот настоящая демографическая бомба. Июнь 2023 // <https://www.imf.org/ru> (дата обращения: 01.04.2024)
5. Мир в 2050 году. Под ред. Д. Франклина и Д. Эндрюса. – М.: «Манн, Иванов и Фербер, Эксмо, 2013. – 355 с.
6. Гильен М. 2030. Как современные тренды влияют друг на друга и на наше будущее. Конец привычного нам мира. 5.11.2021 // <https://republic.ru> (қаралған күні: 03.03.2024).
7. Миллионы людей переселяются в другие районы своих стран: таков человеческий аспект изменения климата. Группа Всемирного Банка. 13 сентября, 2021 года // <https://www.vsemirnyjbank.org> (дата обращения: 02.03.2024).
8. Аубакирова Ж.С. и др. Демографическая безопасность Казахстана: потенциал, риски и перспективы / Аубакирова Ж. С., Алексеенко А. Н., Столярова Е. О., Краснобаева Н. Л., Умирзак Т. Э. Усть-Каменогорск, 2022. – 515 с.
9. Бодаухан К. и др. Внутренняя миграция и ее влияние на развитие социальной инфраструктуры сельских территорий Казахстана // Проблемы агрорынка. – 2022. - №4, ISSN-L 2708-9991, ISSN 1817-728X <https://www.jpgra-kazniipk.kz/jour/article/view/1090/583> (қаралған күні: 02.03.2024).
10. Ракишев Б.Р. Демографические провалы и перекосы в росте численности населения Казахстана / Доклады НАН РК, Алматы, НАН РК, 2013. - №1. - С.93-99.
11. Spankulova L.S., Chulanova Z.K. Demographic processes in Kazakhstan: current trends and forecasting the future development // Вестник университета «Туран» . - 2022. - № 3(95). – С.60-71.
12. Кангалакова Д.М., Абжан Ж.К., Ибраимова С.Ж., Спанкулова Л.С. Қазақстанның демографиялық жағдайын талдау және болжау // Экономика: стратегия және практика. – 2022. - №17(2), С.98-110. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-2-98-110>.
13. Куанганов Ф.Ш. Проблемы демографических исследований в Казахстане // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Экономика сериясы. – 2024. - №2. – С.104-120. ISSN: 2789-4320. eISSN: 2789-4339.
14. Bodaukhan, K., Shaikenova, N., Shilmanova, A., Bayandin, M. & Kochiygit, Z. Demographic Problems in the Northern Regions of the Republic of Kazakhstan // Economics: the strategy and practice. - 2024. - 19(1). – С.19-32. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2024-1-19-32>.
15. Рост мирового населения // <https://www.un.org/ru/global-issues/population>.
16. Щеголевский В. Мировая экономическая мысль: школа Мальтуса и современность // <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovaya-ekonomicheskaya-myshl-shkola-maltusa-i-sovremennost> (дата обращения: 20.04.2024)
17. Восемь миллиардов жизней, бесконечные возможности, аргументы в пользу прав и выбора. Доклад о народонаселении мира. 2023 г. // <https://www.unfpa.org> (дата обращения: 10.04.2024).
18. Серебряный И. Вымирание вместо перенаселения. Эксперт. 15 марта, 2024. <https://expert.ru/obshchestvo/vymiranie-vmesto-perenaseleniya> (дата обращения: 10.04.2024).
19. Злобин А. Исследователи предсказали снижение численности населения Земли после 2064 года. 15 июля, 2020 // <https://www.forbes.ru>. (қаралған күні: 10.04.2024).
20. Ataguba, Bloom, and Scott. Глобальный институт для стареющего мира. 3 октября 2021 // <https://www.project-syndicate.org> (қаралған күні: 12.04.2024).

21. Исследование Lancet: в 2050 году молодое поколение не сможет «прокормить» старшее. 21 марта 2024 // <https://ru.euronews.com> (дата обращения: 20.04.2024)
22. Бейсембаев С. Кадровый голод во время безработицы: почему Казахстан нуждается в зарубежных специалистах. 18 апреля 2022 // <https://liter.kz> (қаралған күні: 20.04.2024)
23. Parag Khana. Move. Weidenfeld&Nicolson. 2021. P. 36.
24. Border rules relaxed for Japan and South Korea tourists, international students and visa holders currently overseas // <https://www.abc.net.au> (дата обращения: 02.03.2024).
25. Мировая статистика здравоохранения, 2024. 24 мая // <https://www.who.int> (қаралған күні: 12.03.2024).
26. Ткачева О. Старение – это прогрессирующее повышение шансов умереть. Эксперт. 1 апреля 2024 // <https://expert.ru> (дата обращения: 12.03.2024)
27. Алексеева С., Степанова Т., Ефимова Е. Кадры решают все. 17 октября, 2019 // Tass.ru (қаралған күні: 20.03.2024).
28. Демографическая статистика. Численность населения РК по полу и типу местности на 1.07.2024. Бюро национальной статистики АСПИР РК // <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/183450/> (қаралған күні: 20.03.2024).
29. Демографическая статистика. Естественное движение населения РК. Бюро национальной статистики АСПИР РК // <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/183448/> (қаралған күні: 20.03.2024).
30. Абуов А. В Казахстане сохраняется тенденция снижения доли трудоспособного населения. Ecomomy.kz. 12.10.2023.
31. Беков А. Каждый шестой казахстанец будет старше 60 лет к 2050 году. 8 августа 2024 // <https://www.ulyssmedia.kz> (қаралған күні: 12.04.2024)

REFERENCES:

1. Maltus T.R. Opyt zakona o narodonaselenii [Experience of the Population Law]. M., 2022. – 256 p.
2. Ansley J. Coale. Growth and Structure of Human Populations: A Mathematical Investigation. Princeton, 2015. – 227 p.
3. John Bongaarts. Human population growth and the demographic transition // Philosophical Transactions of Royal Society B (2009) 364, 2985–2990 doi:10.1098/rstb.2009.0137
4. loom D.E., Zucker L.M. Starenie naseleniya – vot nastoyashchaya demograficheskaya bomba [Population aging is the real demographic bomb]. June 2023 // <https://www.imf.org/ru> (accessed: 01.04.2024)
5. Mir v 2050 godu [The World in 2050]. Edited by D. Franklin and D. Andrews. – M.: Mann, Ivanov and Ferber, Eksmo, 2013. – 355 p.
6. Guillen M. 2030. Kak sovremennyye trendy vliyayut drug na druga i na nashe budushchee. Konec privychnogo nam mira. [How modern trends influence each other and our future. The end of the world as we know it]. 5.11.2021 // <https://republic.ru> (accessed: 03.03.2024).
7. Milliony lyudej pereselyayutsya v drugie rajony svoih stran: takov chelovecheskiy aspekt izmeneniya klimata. Gruppy Vsemirnogo Banka. [Millions of people are moving to other parts of their countries: this is the human dimension of climate change. World Bank Group]. September 13, 2021 // <https://www.vsemirnyjbank.org> (accessed: 02.03.2024).
8. Aubakirova Zh.S. et al. [Demograficheskaya bezopasnost' Kazahstana: potencial, riski i perspektivy] Demographic security of Kazakhstan: potential, risks and prospects / Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N., Stolyarova E.O., Krasnobaeva N.L., Umirzak T.E. Ust-Kamenogorsk, 2022. – 515 p.
9. Bodauhan K. et al. Vnutrennyaya migraciya i ee vliyanie na razvitie social'noj infrastruktury sel'skih territorij Kazahstana [Internal migration and its impact on the development of social infrastructure of rural areas of Kazakhstan] // Problems of the agro-market. - 2022. - No. 4, ISSN-L 2708-9991, ISSN 1817-728X <https://www.jpri-kazniiap.kz/jour/article/view/1090/583> (accessed: 02.03.2024).
10. Rakishev B.R. Demograficheskie provaly i perekosy v roste chislenosti naseleniya Kazahstana [Demographic failures and distortions in the population growth of Kazakhstan] / Reports of the NAS RK, Almaty, NAS RK, 2013. - No. 1. - P.93-99.
11. Spankulova L.S., Chulanova Z.K. Demographic processes in Kazakhstan: current trends and forecasting the future development // Bulletin of the University «Turan». - 2022. - No. 3(95). – P.60-71.
12. Kangalakova D.M., Abzhan Zh.K., Ibraimova S.Zh., Spankulova L.S. Kazakstannyn demographylyk zhagdayyn taldau zhane bolzhau [Analysis and forecasting of the demographic situation of Kazakhstan] // Economics: strategy and practice. – 2022. - No. 17(2), P.98-110. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-2-98-110>.
13. Kuanganov F.Sh. Problemy demograficheskikh issledovanij v Kazahstane [Problems of demographic studies in Kazakhstan] // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National

University. Series «Economics». - 2024. - No. 2. - P. 104-120. ISSN: 2789-4320. eISSN: 2789-4339.

14. Bodaukhan, K., Shaiknova, N., Shilmanova, A., Bayandin, M. & Kochiyigit, Z. Demographic Problems in the Northern Regions of the Republic of Kazakhstan // Economics: the strategy and practice. - 2024. - 19(1). – С.19-32. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2024-1-19-32>.
15. Rost mirovogo naseleniya [Global population growth] // <https://www.un.org/ru/global-issues/population> (accessed: 02.03.2024).
16. Shchegolevsky V. Mirovaya ekonomicheskaya mysl': shkola Mal'tusa i sovremennost' [World economic thought: the Malthus school and modernity] // <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovaya-ekonomicheskaya-mysl'-shkola-maltusa-i-sovremennost> (accessed: 20.04.2024).
17. Vosem' milliardov zhiznej, beskonechnye vozmozhnosti, argumenty v pol'zu prav i vybora. Doklad o narodonaselenii mira. [Eight Billion Lives, Endless Possibilities, the Case for Rights and Choice. The State of World Population] Report 2023 // <https://www.unfpa.org> (accessed: 10.04.2024).
18. Serebryany I. Vymiranie vmesto perenaseleniya [Extinction instead of overpopulation]. Expert. March 15, 2024. <https://expert.ru/obshchestvo/vymiranie-vmesto-perenaseleniya> (accessed: 10.04.2024).
19. Zlobin A. Issledovateli predskazali snizhenie chislennosti naseleniya Zemli posle 2064 goda [Researchers predict a decline in the Earth's population after 2064]. July 15, 2020 // <https://www.forbes.ru>. (date accessed: 10.04.2024).
20. Ataguba, Bloom, and Scott. Global'nyj institut dlya stareyushchego mira [A Global Institute for an Aging World]. October 3, 2021 // <https://www.project-syndicate.org> (accessed: 12.04.2024).
21. Issledovanie Lancet: v 2050 godu molodoe pokolenie ne smozhet «prokormit» starshee [Lancet study: in 2050, the younger generation will not be able to “feed” the older one]. March 21, 2024 // <https://ru.euronews.com> (accessed: 20.04.2024)
22. Beisembayev S. Kadrovyy golod vo vremya bezraboticy: pochemu Kazahstan nuzhdaetsya v zarubezhnyh specialistah [Personnel shortage during unemployment: why Kazakhstan needs foreign specialists]. April 18, 2022 // <https://liter.kz> (accessed: 04/20/2024)
23. Parag Khana. Move. Weidenfeld&Nicolson. 2021. P. 36.
24. Border rules relaxed for Japan and South Korea tourists, international students and visa holders currently overseas // <https://www.abc.net.au> (accessed:02.03.2024).
25. Mirovaya statistika zdavoohraneniya [World Health Statistics], 2024. May 24 // <https://www.who.int> (accessed: 12.03. 2024).
26. Tkacheva O. Starenie – eto progressiruyushchee povyshenie shansov umeret'. [Aging is a progressive increase in the chances of dying]. Expert. April 1, 2024 // <https://expert.ru> (accessed: 12.03. 2024).
27. Alekseeva S., Stepanova T., Efimova E. Kadry reshayut vse [Personnel are everything]. October 17, 2019 // Tass.ru (accessed on March 20, 2024).
28. Demograficheskaya statistika. Chislennost' naseleniya RK po polu i tipu mestnosti na 1.07.2024. Byuro nacional'noj statistiki ASPIR RK [Demographic statistics. Population of the Republic of Kazakhstan by gender and type of terrain as of July 1, 2024. Bureau of National Statistics of the ASPIR RK // <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/183450/> (date of access: 20.03.2024).
29. Demograficheskaya statistika. Chislennost' naseleniya RK po polu i tipu mestnosti. Byuro nacional'noj statistiki ASPIR RK [Demographic statistics. Natural movement of the population of the Republic of Kazakhstan. Bureau of National Statistics of the ASPIR RK] // <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/183448/> (accessed: 20.03.2024).
30. Abuov A. Kazahstane sohranyaetsya tendenciya snizheniya doli trudosposobnogo naseleniya [The tendency of decreasing share of working-age population persists in Kazakhstan]. Economy.kz. 12.10.2023.
31. Bekov A. Kazhdyy shestoij kazahstanec budet starshe 60 let k 2050 godu [Every sixth Kazakhstani will be over 60 years old by 2050]. August 8, 2024 // <https://www.ulysmedia.kz> (accessed: 12.04.2024)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 04-09-2024

Мақаланың жарияланған күні: 27-09-2024

Гүлмира Сұлтангазы¹, Жаслан Нурбаев², Гүлжан Ерменбаева³

¹ *Maqsut Narikbayev University*

(Астана, Қазақстан)

e-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

² *Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы*

Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты

(Астана, Қазақстан)

e-mail: zhaslannurbayev@gmail.com

³ *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті*

(Астана, Қазақстан)

e-mail: gulzhanermenbayeva@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҰЛТ ҚҰРЫЛЫСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ ТАРИХ ЖӘНЕ ТАРИХТАНУ

Аңдатпа. Кеңестік жүйенің ыдырауы және тәуелсіздіке қол жеткізу саяси және әлеуметтік-мәдени кеңістіктің өзгеруімен байланысты бірқатар мәселелерді белгіледі. Әлеуметтік шындықтың мағыналары мен интерпретацияларының өндірісі посткоммунистік транзиттің маңызды бөлігіне айналды. Жаңа қазақстандық бірегейлікке бағытталған саясатты қалыптастыру қажеттілігі туындады. КСРО-да бұл тауашаға идеология жауапты болды, бірақ қазақстандық саяси жүйе идеологиялық плюрализм қағидасын жариялады. Әлеуметтік-саяси және басқа субъектілерді құрудың осындай қуатты құралынан бас тарта отырып, жаңа билік «алдымен экономика, содан кейін саясат» деген тағы бір ынталандырушы тезисті ұсынды.

Алайда, идеологиялық әртүрлілік, экономикалық месседждердің үстемдігі жағдайында, шоғырландыру функцияларын орындай алмайтындығы мен қатар болашақтың бейнесін жасай алмайтындығы көрсетті. Қоғам оған ерекше «идеясыз шындық» күйіне тап болды. Өйткені бүкіл кеңестік кезеңде идеология тек саяси дамуды анықтап қана қоймай, мәдениет пен жеке өмір саласын толық бақылауда ұстады.

Бұл мақалада ұлттық құрылыс процестерінде тарих пен тарихтануды құрал ретінде пайдалануға талдау жасалады. Негізгі әдісті тарихнамалық талдау болады. Бұл зерттелетін мәселелер бойынша білімді жинақтау процесінің заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: *тарихтану, ұлт құрылысы, тарихнама, бірегейлік, тарихи саясат.*

Гүлмира Султангазы, Жаслан Нурбаев, Гүлжан Ерменбаева
ИСТОРИЯ И ИСТОРИЗАЦИЯ В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСТАНСКОГО
НАЦИЕСТРОИТЕЛЬСТВА

Аннотация. Распад советской системы и обретение Независимости обозначили ряд вопросов, связанных с трансформацией политического и социокультурного пространства. Производство смыслов и интерпретаций социальной реальности стали содержательной частью посткоммунистического транзита. Возникла необходимость формирования политик, направленных на создание новой казахстанской идентичности. В СССР за эту нишу отвечала идеология, но казахстанская политическая система декларировала принцип идеологического плюрализма. Отказавшись от такого мощного инструмента конструирования социально-политических и иных сущностей, новая власть предложила другой мотивирующий тезис «сначала экономика потом политика».

Однако идеологическое многообразие, при доминировании экономической повестки оказались неспособными выполнять функции консолидации и тем более создавать картину будущего. Общество оказалось в состоянии непривычной для него «безыдейной реальности». Так как в течение всего советского периода идеология определяла не только политическое развитие, но и держала под тотальным контролем сферы культуры и частной жизни.

В настоящей статье будет предпринят анализ инструментального использования истории и историзации в процессах национального строительства. Основным методом будет являться историографический анализ. Это позволит выявить закономерности процесса накопления знаний по исследуемой проблематике.

Ключевые слова: историзация, нациестроительство, историография, идентичность, историческая политика.

Gulmira Sultangazy, Zhaslan Nurbayev, Gulzhan Yermenbayeva **HISTORY AND HISTORICIZATION IN THE CONTEXT OF KAZAKH NATION-BUILDING**

Abstract. The collapse of the Soviet system and the attainment of Independence marked a number of issues related to the transformation of political and socio-cultural space. The production of meanings and interpretations of social reality became a substantial part of the post-communist transit. It became necessary to form policies aimed at creating a new Kazakhstani identity. In the USSR, ideology was responsible for this niche, but Kazakhstan's political system declared the principle of ideological pluralism. Having abandoned such a powerful tool for constructing socio-political and other entities, the new government proposed another motivating thesis: «economy first, then politics».

However, ideological diversity and the dominance of economic messages proved incapable of performing the functions of consolidation and, moreover, of creating a picture of the future. Society found itself in a state of an unaccustomed for it «idea-less reality». Since during the entire Soviet period ideology determined not only political development, but also kept the spheres of culture and private life under total control. This paper will attempt to analyze the instrumental use of history and historicisation in nation-building processes. The main method will

be historiographical analysis. This will allow us to identify the regularities of the process of accumulation of knowledge on the issues under study.

Keywords: *Historicisation, nation-building, historiography, identity, historical policy.*

Кіріспе

Трансформациялық үдерістер, жаңа форматтар мен үлгілерді қабылдау посткеңестік қоғамдар үшін өте ауыр болды. Халықтың өмірлік бағдарларын анықтайтын идеялық негізге немесе тұжырымдамаларға сұраныс пайда болды. Маңыздылығы жағынан әр түрлі құндылықтардың күрт өзгеруі тарих мәселесін, оның құрал ретінде инструменталды мүмкіндіктерін және кеңестік тарихи мұраны бағалауды өзектендірді.

Коммунистік билікті заңдастыруға бағытталған бұрынғы тарихнамалық дәстүр айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Тарих ғылыми білімнің басқа салалары сияқты өзекті тенденциялардың әсерін сезініп, қоғамның сұраныстарына жауап беруде. Кеңес дәуірінде аз зерттелген мәселелер, этникалық тарих, Қазақ хандығының тарихы баяндалды. Тарихқа деген қызығушылық қайта өрлеу тенденцияларымен бірге барлық посткеңестік мемлекеттерге тән болды. Тарихқа көңіл бөлу өзінің өткенін түсінудің ұлттық-мемлекеттік тұжырымдамасы түрінде өзгере бастады.

Тарихты белгілі бір зияткерлік негіз ретінде аспаптық пайдалану мәселесі жаңа мемлекеттердің саяси элиталары үшін маңызды болды. Посткеңестік қоғамдарда жадқа байланысты қақтығыстар енді ғана туындап немесе бұрыннан орын алып жатты. Тарих осы мағынада тарихи дәлелдер мен өткеннің әртүрлі бағалауларын қолдану арқылы реттеуші күштің әлеуетіне ие болды.

Зерттеу әдістері

Негізгі зерттеу әдісі тарихнамалық талдау болады. Бұл зерттелетін мәселелер бойынша білімді жинақтау процесінің заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Теориялық базаны талдау категориялық аппараттың қалыптасу динамикасын анықтайды. Бұл жағдайда теориялық негіз саяси шындықтың көрінісі және оның тарих ғылымына әсері болып көрінеді. Сонымен қатар, тарихтану тарихын зерттеудің тікелей құралы ретінде жалпы ғылыми (талдау және синтез, нақтыдан абстрактілікке және т.б.) және дәстүрлі арнайы тарихи (тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы) әдістер болып табылады.

Мәселенің тарихнамасы зерттеу материалына айналды. XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап тарих ғылымы мен саяси іс-әрекеттің арақатынасын ұлттық құрылыс контекстінде зерттеу мәселесіне айналған еңбектер пайда бола бастады.

Әдебиетке шолу

Ұлттық құрылыс үдерістеріндегі тарихтың рөлі сөзсіз. Соңғы онжылдықтарда өткеннің, әлеуметтік немесе ұжымдық жады проблемасы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда басты орынға ие болды.

Сонымен, Э. Геллнер тарихты ұлттық бірегейлікті қалыптастыру және сақтау үшін ресурс ретінде пайдаланудың ерекше маңыздылығын атап өткен [1]. Есімі мемориалдық бұрылыспен байланыстырылған Пьер Нора жады пен тарихты салыстырады: «Жад белгілі бір кеңістік, жест, бейне және объектімен байланысты. Тарихтың уақыт кеңістігі, заттардың эволюциясы мен қарым-қатынасынан басқа ештеңемен байланысы жоқ ... Тарих – өткенді заңсыздандыру». Жад ұғымы, П.Нораның пікірінше, тарихи процестің шектеуге ұшыраған құрамдас бөліктерінің қайта оралуын, оның ішінде тамырына табынуды және генеалогиялық зерттеулерді дамытуды көздейді. Оларға мемориалдық іс-шаралар, тарихи мұражайлар санының қарқынды өсуі жатады. Мұрағат материалдарын жинауда сезімталдықтың артуы, «мұраға» деген сүйіспеншіліктің қайта жаңғыруы да жадтың бір бөлігі болып табылады [2, 17-50 бб.]. Тарих тек билікті ғана емес, нақты әрекеттерді де заңдастырудың маңызды ресурсы болып табылады.

Э. Ренанның пікірінше, тарих - ұлт құрудың құралы. Тарихты есте сақтауды ғана емес, ұмытуды да ұйымдастыру деп түсіну керек. Ұлттық құрылыс контекстінде ортақ өткенді және ортақ болашақты қалыптастыру маңызды. Э. Ренан «естеліктердің бай мұрасына ортақ иелік ету» ұлттың бастамасы екенін атап өтті. Ұлттың құрылуына ата-бабаға табынудың қатысы бар [3, 87-102 б.].

Австралиялық зерттеуші Грэм Гиллдің пікірінше, посткеңестік кеңістікте шын мәнінде коммунистік идеологияны алмастыратын жаңа символдық жүйе әлі қалыптаспаған [4]. Себебі, жаңа мемлекеттердің саясаткерлері кеңес тарихын сыни тұрғыдан қайта қарау қажеттілігін елемей, оны қалыпқа келтіруге тырысады.

Символдық саясат терминологиясын қолдана отырып, кеңестік символдар жүйесі үстемдік етеді және белгілі бір дәрежеде посткеңестік адамның санасын анықтайды, ал саяси элиталар оның орнына кеңестік эксперименттің ыдырауын және посткеңестік режимнің неліктен оның лайықты алмастырушысы болып табылатындығын түсіндіруге «қабілетті «мағынаға сәйкес келетін нәрсені ұсына алмайды» [4]. Оның қорытындылары саясаткерлердің көпшілік алдында сөйлеген сөздерін, қоғамдық пікірталастарды, бұқаралық мәдениет өнімдерін және т.б. талдауға негізделген. Символдық жүйенің функциялары саяси элиталар құрған жеке адамның және тұтастай алғанда қоғамның сыртқы әлем объектілерімен байланысын қалыптастыруға бағытталған. Г. Гилл кеңестік «метанарративтің» ыдырау процестерін және жаңа мемлекеттердің өз билігін заңдастыруға қабілетті символдық ортаны құру әрекеттерін зерттейді.

Академиялықтан тыс қоғамдастықтың тарихи мағыналарды құру мәселелері неміс ғалымдары Ф. Аккерманның және т.б. көп жылдық зерттеулерінің нысаны болып табылады. Олардың пікірінше, «қолданбалы тарих формасы тарих ғылымының өкілдері, тарихи жадының тасымалдаушылары және азаматтық қоғам өкілдері арасындағы партиципативті және плюралистік талқылау процесін талап етеді. Бұл тұжырымдаманың негізгі гипотезаларының бірі - тарих ғылымы қоғам-

ның қажеттіліктеріне көбірек назар аударуы керек, сонымен бірге азаматтық қоғамның белсенді субъектілерін есепке алып, тарихқа қосуы керек. Ол үшін өзара алмасуға мүмкіндік беретін осы екі саланың арасында модерацияланған және институттандырылған қиылысу нүктелері болуы керек» [5].

Қазақстандық және ресейлік ғалымдар тарихтың құралдық мүмкіндіктері мен оның функционалдық әлеуетінің проблемаларын зерттеуде. О. Малинова [6, 7], Т. Емельянова [8], А. Миллер [9] және т.б. ұжымдық монографиялар [10, 11] қызығушылық тудырады.

Қазақстандық академиялық кеңістікте әлеуметтік жады мен ұлт құрылысының түрлі аспектілерін зерделеу бойынша тұтас бағыт қалыптасуда. Соңғы онжылдықта К. Медеуованың зерттеулері жарияланды [12].

1990-шы жылдардағы жаңа тәуелсіз мемлекеттердің саясаткерлері тез бөлшектенген посткеңестік қоғамдарды біріктіру күші бар тезистер / идеяларды шығаруда қиындықтарға тап болды.

Бұл тұрғыда тарихтың құндылығы ғылыми нәтижелермен емес, оны саяси күрес мәселелерінде қолдану мүмкіндіктерімен өлшенеді. Саясаткерлер және жалпы атап айтқанда билік, өткенге шағымданбай алмайды. Тиісінше, бұл арнадағы тарих саяси әрекеттің символдық ресурсы болып табылады.

Бүгінгі таңда бізде өткеннің мозаикалық бейнесі бар екенін ескере отырып, тарихи білім мен жадыны қалыптастыруда, сондай-ақ оны түсіндіруде академиялық және басқа қауымдастықтар өкілдерінің қатысатындығын айтуға болады. Бұл үдеріске қатысушылардың барлық жиынтығы мнемоникалық акторлар ретінде әрекет етеді.

Нәтижелер

Қазақстанда бұл қызметте қоғам қайраткерлері, саясаткерлер, шығармашылық және коммерциялық индустрия өкілдері жұмыс істейді. Жоғарыда аталған топтардың әрқайсысында өткенді «еске түсіруге» немесе есте сақтауға және түсіндіруге бағытталған немесе тек енді әзірленіп жатқан әдістері бар.

Мнемоникалық акторлардың мақсаттары олардың міндеттері мен қызмет түрлеріне байланысты өзгеріп тұрады. Олар «кімнің өткен туралы идеялары мемлекет бірегейлігінің негізі ретінде мойындалатыны» үшін бәсекелеседі [13]. Оларды тарихты негізгі ресурс ретінде пайдалану біріктіреді. Бірақ оларды иелену билік пен үстемдік қатынастарының құрылымын көрсетеді. Басқаша айтқанда, кімде-кім билікке ие болса ол ресурстарға барынша қол жеткізе алады және өткенді түсіндіруде еркіндікке ие.

Мнемоникалық актының белгілі бір мысалы - Д. Трамптың сайлауалды қолдауды жұмылдыру үшін ұлттық өткен символдарды қолданған кездегі «Мен Американы қайтадан ұлы етемін» деген сөзі.

Әлбетте, биліктің символдық ортаны, мәтіндерді, мектептегі тарих бағдарламаларын, мерекелерді және т.б. қамтитын әлеуметтік-

мәдени кеңістікті құру арқылы ұжымдық жадтың қалыптасуына әсер ету мүмкіндігі басым. Саяси акторлар өздерінің билікке ұмтылуын заңдастыру үшін жад саясатын қолданады. Бұл ретте декларациялар да, бағдарламалық құжаттар да жаңа бірегейлікке жылдам көшуді қамтамасыз ете алмайтынын түсіну қажет.

Кеңестік нарратив біраз уақыттан бері қазақстандық қоғамда басым болды. Оның жетістігі соңғы тарихи өткеннің халықтың жадымен резонанс тудырғандығымен түсіндіріледі. Транзиттік кезеңде 90-жылдардың басында бірегейлікті қалыптастырудың белгілі бір ерекшелігі қалыптасты, ол көзқарастар мен дүниетанымдардың әртүрлі бағыттарымен сипатталады. Кеңестік кезеңдегі идеяларының тұрақтылығы ұзақ уақыт бойы қазақ қоғамының әлеуметтік сипаттамаларына әсер етті. Бұл әсіресе өмірі мен қызметі, жетілуі, қалыптасуы 90-шы жылдарға дейінгі болған жас топтарына қатысты болды. Экономикалық қиындықтар мен дағдарыстар кеңестік сахнаны романтизациялауға жағдай жасады, онда бәрі «бір интернационалдық отбасында жақсы және көңілді» өмір сүрді.

Экономикалық қиындықтар мен дағдарыстар «жақсы және көңілді бір тату интернационалды отбасы» болып өмір сүргендердің барлығына кеңестік кезеңнің романтизация жағдайын жасады.

Баяндамалар мен бағдарламалық құжаттарды талдау қазақстандық бірегейліктің негізі ретінде ұжымдық жадыны қалыптастырудың бірнеше кезеңдерін анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл тұрғыда президенттердің баяндамалары мен кітаптары қызықты. Тарихқа жүгіну, әрине, академиялық қызығушылықпен өте жанама байланысты болғанымен, бірақ ұлттық құрылыс мәселелерінде маңызды. Маңызды мәселелердің бірі ұлттық құрылыс үдерістерінде тарих ғылымының қандай рөл атқарғаны болып қала береді. Батыс дәстүрінде тарих ғылымы мен қолданбалы тарих арасында нақты айырмашылық бар: «Public history мен қолданбалы тарих олардың тәжірибеге бағдарлануымен де, зерттеу қызығушылығымен де қиылысқанымен, тарих, қоғамдық сала және олардың делдалдары арасындағы қарым-қатынас өрісін дәлірек сипаттау үшін оларды ажыратуға тырысу жемісті болуы мүмкін».

Қазақстандық кейсте академиялық ғылым мен оның қолданбалы бағыты арасындағы шекаралардың бөлінуін қадағалау өте қиын. Дегенмен, біз өткенді ерекше түсінуге мүдделі қоғамдық өзара әрекеттесу агенттерінің бірі ретінде кәсіби тарихшылардың әрекет ететін бірнеше маңызды кезеңдерін бөліп көрсете аламыз.

Өткенді жаңа әлеуметтік-саяси жағдайларда түсіндірудің маңыздылығы айқын. Осы сұраныс бойынша нормативтік база қалыптастырылады. Осылайша, көрнекті тарихшы ғалымдардың қатысуымен ел Президенті жанындағы мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық Кеңес қабылдаған «Қазақстан Республикасының тарихи сана тұжырымдамасы» дайындалды [14]. Бұл құжат, ең алдымен, саяси маңызды. Ол өткенді түсіндіру мәселелерінде құқықтық негіз болуы керек еді. Оның негізінде жаңа нарративтер жасалуы керек еді. Сондай-ақ, тарихшы ғалымдар Республиканың Жоғарғы Кеңесі Президиумының 20-30 жылдардағы ашаршылық пен күштеп ұжымдастыру және саяси қуғын-

сүргін құрбандарын ақтау мәселелері жөніндегі Қаулысын дайындауға қатысты. Ұлы Отан соғысы жылдарында қаза тапқан қазақстандықтар туралы «Боздақтар» [15] және жаппай қуғын-сүргін құрбандары туралы «Азалы кітап» сияқты кітаптар жарық көрді [16].

Этногенезді, ежелгі және ортағасырлық мемлекеттілікті зерттеу мәселелері өзекті болды. Ұлт-азаттық қозғалыс, отаршылдық өткенді бағалау, Алаш қозғалысы мәселелерін егжей-тегжейлі зерттеу объектісіне айналды. Осы мақсатқа байланысты ҚР Ұлттық Ғылым академиясының Атырау қаласында көшпелі сессиясы ұйымдастырылды. Сессия нәтижелері келесі тезистер контекстінде Алаш зерттеулерінің әдіснамасын анықтады: Алаш - демократиялық партия, оның идеологиясы ағартушылық идеялардың әсерінен қалыптасты және т.б.

Мәдениет тарихын қайта зерделеу және жаңаша зерттеуді қажет етті. Кеңес тарихнамасында мәдениет ұғымы сауатсыздықты жою және кеңестік мәдениет пен ағартушылықты дамыту өлшемдерімен белгіленді.

Жаңа бірегейлікті қалыптастыру мәдени негізді қажет етеді, сондықтан дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, сенімдерді, халық шығармашылығын және т.б. қамтитын материалдық және рухани мәдениет тақырыптарына жүгіну билік пен халықтың сұраныстарына толық жауап берді.

Академиялық қоғамдастық тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында үлкен жұмыс атқарды. 1991-1995 жылдары бұрын тыйым салынған тақырыптарды зерттеу бойынша маңызды сұрақтар көтерген «Қазақстан тарихы: ақтаңдақтар» [17] жарық көрді. Жаңа деректерге және жаңа әдіснамалық ұстанымдарға негізделген тарихты жазудың сәтті әрекеті «Ежелгі заманнан бері Қазақстан тарихы» атты бір томдық қазақ және орыс тілдерінде тарихтың басып шығарылуы болып табылады [18]. Этногенез, ұжымдастыру, ашаршылық және т.б. бойынша зерттеулер пайда болады. Мұрағаттық деректерге қол жеткізу, жаңа тақырыптарды әзірлеу және алынған нәтижелер кәсіби тарихшыларға Қазақстанның 5 томдық тарихын жариялауға мүмкіндік берді, ол әлеуметтік және саяси шындықтың өзгеруін көрсетуге тиіс еді [19].

Тарих ғылымындағы жандану қоғамның сұраныстарымен резонанс тудырды. Осылайша, тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында қоғам жадыға ие болу және ұжымдық жадыны қалыптастырудың белсенді кезеңіне өтті.

Бұл үдерістегі академиялық ғылымның рөлі сөзсіз. Ол ғылыми зерттеулерді қажет ететін бірқатар мәселелерді өзектендірді.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйене отырып, кәсіби тарихи қауымдастық жеке агент ретінде әрекет ете ме, әлде саясаткерлер мен қоғам қайраткерлері жиі акторлар ретінде әрекет ететін символдық саясаттың инфрақұрылымына кіреді ме деген сұраққа жауап беру қиын. Кәсіби тарихшылардың зерттеулеріне сүйене отырып, ұжымдық жадтың негізін қалайтын оқиғалар мен тарихи тұлғаларды таңдау болды. Тарихтану процестері ұлт құрылысының қажетті бөлігі болып табылады. Кейбір зерттеушілер саясаттың қазіргі «тарихтануын» қазіргі қоғамдарды елестететін интеллектуалды контексттің құрылымдық өзгерістерімен,

дәстүрлі «жадқа негізделген» қоғамдардың жойылуынан туындаған өткенге түбегейлі жаңа көзқараспен байланыстырады [2].

Сараптамалық қоғамдастықта бірегейлікті қалыптастыру немесе іздеу мәселелері ұлттық идеяны қалыптастыру қажеттілігімен үйлестіреді. Бұл мәселеге ерекше көңіл бөлу Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін күшейіп келе жатқан идеологиялық және рухани вакуумға жауап болды. Кеңестік дүниетаным тұжырымдамалары әлі де басым және оларға тек батыс мәдениетінің өнімдері бәсекелестік тудырды. «Алдымен экономика, содан кейін саясат» тезисіне баса назар аудару халыққа түсіндірілмеді, яғни олар қазіргі әлеуметтік-саяси шындықты заңдастырмады және оларға қарапайым посткеңестік адам психологиялық немесе материалдық-академиялық мағынада дайын болмады.

Стихиялық дамып келе жатқан нарық заңдары жаңа дүниетанымдық көзқарастар мен құндылықтардың жаңа басымдылығын қалыптастырудың негізі болды. Нәтижесінде қоғам мозаикалық көп бағытты организмге өзгерді.

Билік пен қоғамның қарым-қатынасының жаңа форматының пайда болуы символдық саясатқа сәйкес қарастырылуы керек, өйткені Жолдаулардың мәтіндері болашақтың перспективасына ынталандыру және қалыптастыруды функциясын орындауға тиіс еді. «Қазақстан-2030» атты бірінші Жолдау тарихқа үндеуімен сипатталады [20].

1996 жылы Қазақстан Республикасының мемлекеттік бірегейлігін қалыптастыру Тұжырымдамасы қабылданды [21]. Соған сәйкес «мемлекеттің негізгі идеялары халықтың бірлігі, азаматтық бейбітшілік, әлеуметтік тұрақтылық, этносаралық және конфессияаралық келісім, ымыраға келу және төзімділік болуы тиіс. Негізі тарихи тағдырдың ортақтығы болды. Қоғамда Қазақстан - біздің ортақ Отанымыз деген идея түпкілікті бекітілуі тиіс еді».

Н. Назарбаев символдық саясат аясында белсенді болды. Осы зерттеу аясында оның 1999 жылы шыққан «Тарих толқынында» кітабы қызықты [22]. Онда Н. Назарбаев тарихтың қазіргімен байланысын, сабақтастықты сақтау қажеттігін білдіреді. Ол тарихи тақырыпқа бірнеше рет жүгінеді. Ол өз еңбектерінде түркі - қазақ мұрасына назар аударып, сонымен бірге олардан қазіргі шындықтың нышандарын жасайтыны кездейсоқ емес. Ол оқиғалар мен қасиетті орындарды таңдауда өте таңдаулы. Өйткені ұжымдық жады әлеуметтік-мәдени инфрақұрылымға сүйенеді. Ол өзінің қабылдауымен резонанс тудыратын немесе бар шындықты түсіндіретін нәрсені ғана қабылдайды.

2010 жылы Қазақстанның ел бірлігі Доктринасы қабылданды [23]. Бұл құжатты қабылдаудың екіұштылығы мәтінді талқылау және қазақстандық қоғамның барлық қатысушылары үшін өзара қолайлы түзетулер енгізу міндеттеріне жүктелген келісім комиссиясын құруда көрініс тапты. Мәтінде тарихи категориялар кең қолданылады. Ортақ өткеніміз біріктірудің маңызды факторы және қоғамды шоғырландырудың негізі ретінде ұсынады. Үш тезис ұсынылды: «Бір ел - бір тағдыр», «Тегі басқа – теңдігі бір» және «Ұлттық рухтың дамуы». Әрқайсысы тарихи тағдырдың ортақтығын түсінуден туындайды. Сонымен, «Бір ел - бір тағдыр»

тезисі «әр азаматтың өзінің ортақ тағдыры мен Отанының - Қазақстан Республикасының - ортақ екенін ұғынуға» бағытталған, мәтінді құрастырушылар қоғам қатысушыларының ортақ тарихи тағдырына және жаңа мемлекет құрылатын іргетасқа айналуы тиіс екендігіне жүгінеді.

Тарихи тағдырдың ортақтығы мен болашаққа деген ұмтылысты көрсететін «отандастар» категориясы саяси риторикаға жаңа мағынамен енгізіледі. Отандастар термин ретінде мағыналармен қаныққан және жаңа саяси шындықтың символына айналуы керек еді. Билік мнемоникалық актор ретінде «өзінің этникалық тегіне қарамастан, біздің ұрпақтарымызға қолымыздағы ең қымбат - Егемен және тәуелсіз Қазақстанды мұқият сақтап және аманат ететін Ұлы Ұлтқа айналу. Осы мақсатта біз әлі де бірлігімізге кедергі келтіретін барлық алалаушылықтар мен ойдан шыққан кедергілерді жеңуіміз керек» мақсат қойды. Мақсатқа жету елдің «ұлы болашағын» қамтамасыз ету бойынша жауапкершілік пен іс-қимылдың жоғары деңгейін білдірді.

Объективті саяси шындық халықтың, ұлттың өмір сүруінің негізгі қағидаларын түсіндіретін, халық белсенді қолданатын және дамытатын құжатты қажет етті. Билік оның «жұмысын» және жалпы өміршеңдігін қамтамасыз етеді. Ол ұзақ мерзімді даму шектерін белгілейді.

«Мәңгілік Ел» Қазақстанның идеялық-идеологиялық дамуындағы маңызды құжат болуға тиіс еді [24]. Мазмұн бөлігі қазіргі және болашақ тарихына назар аударды. Бір бірін толықтыратын интерпретацияларға, ұлы өткенге шағымдануға, тарихты көне етуге және т. б. қарамастан, қоғам құжатты салқын қабылдады. Себебі семантикалық жүктемелер әрқашан объективті әрекет ететін шындықпен сәйкес келмеді.

Қоғам мен биліктің нақты байланысын, сондай-ақ қоғамның біртектілігін құру дамудың ортақ перспективалары мен мақсаттарымен қалыптасады. Моноэтникалық қоғамдарда бұл міндет «автоматты режимде» шешіліп, ойлаудың қарапайым сипатымен қамтамасыз етіледі. Көпэтникалық және көпконфессиялы мемлекеттерде бірегейлікті қалыптастыруға және перспективаларды таңдауға көптеген факторлар әсер етеді. Көбінесе саясаткерлер дәстүрлерге және жалпы тарихқа жүгінеді. Негізінде тарихи көзқарас ең іргелі және ұзақ мерзімді. Тарихи сабақтастық өзінің тиімділігін ашады және мемлекеттіліктің өмір сүруінің негізгі бағыты болып табылады.

Қазіргі билік ұлттық құрылыс мәселелерін шешуде тарихтың әлеуетін барынша пайдаланады. 2023 жылы өткен Құрылтайда Қ. Тоқаев «Біз сан ғасырлық тарихымызды мақтан етеміз. Тамыры терең төл шежіреміз – халқымыздың мәдени кодының өзегі. Оны жан-жақты зерттеп, ой елегінен өткізуге және барынша дәріптеуге қажетті жағдай жасауымыз керек. Бұл – мемлекеттің негізгі міндетінің бірі», деп атап өтті [25].

Осы баяндамада өткеннің канондық бейнесін жасау қажеттілігі туралы мәселе өзектендірілді. Оның қалыптасуы басып шығаруға дайындалып жатқан 7 томдық Қазақстан тарихына жүктелді. Онда бес ғылыми-зерттеу орталығы және әр түрлі саладан 300-ге жуық ғалым жұмыс істейді. Ол Қазақстан тарихы бойынша барлық соңғы ғылыми жаңалықтарды қамтуы тиіс. Қазақстан тарихы оқиғаларды өңірлік және әлемдік процестерден

оқшауланбай, жалпы әлемдік контексте көрсетуі тиіс. Жеті томдықтың маңызды міндеті - өткен басылымдардың тұжырымдамалық қателіктері мен кемшіліктерін жою. Ол Қазақстан тарихы бойынша барлық соңғы ғылыми жаңалықтарды қамтуы тиіс.

Жеті томдық басылымның нәтижелері, оның негізгі ережелері мектеп пен университет бағдарламасында танымал болады. Қазақстан тарихы бойынша мектеп және университет бағдарламасы тарихи әдебиеттің ең бұқаралық түрі болып табылады. Оның ұжымдық жадыны қалыптастыру контекстіндегі маңыздылығын асыра бағалау қиын. Мемлекет оқу мазмұнын дайындау процесіне белсенді қатысады. Онда, әдетте, бар шындықты заңдастыруға бағытталған оқиғалар ғана көрінеді. Арнайы таңдалған оқиғалар мен олардың интерпретацияларынан белгілі бір конструкция жасалады.

Президенттің 2023 жылғы 27 сәуірдегі «Әділ Қазақстан: бірлік, тұрақтылық, даму» халық Ассамблеясының сессиясында сөйлеген сөзі қызығушылық тудырады [26]. Азаматтық сәйкестікті спикер қоғамның қазіргі саяси бастамаларға белсенді шоғырландырылған ұстанымын білдіру үшін қолданады: «азаматтық бірегейлікті нығайту нәтижесінде өткен сайлау науқандарында этникалық немесе басқа да тар түсініктерге, ескі таптаурындарға жол берілмеді». Сонымен бірге Президент мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы сындарлы диалогтың қажеттілігі туралы басты міндеттердің бірі екенін атап өтті. «Жалпыұлттық бірегейлік» тұжырымдамасы баяндамада мынадай тұжырымдармен қайталанады: «біздің жалпыұлттық бірегейлігіміздің жарқын көрінісі», «жалпыұлттық бірегейліктің берік бірігуі» және т.б.

Бірегейлік туа біткен қасиет емес деген тезиске сүйене отырып, Қ. Тоқаев «біздің қоғам - ортақ идеалдар мен құндылықтармен біріккен еркін және жауапты азаматтардың одағы» екендігіне назар аударды, осылайша Президент қоғам мен ұлттық құрылысын шоғырландыру мәселесінде іргелі тәсілді белгіледі.

Саяси билік осылайша өткенді құрал ретінде пайдалану арқылы одан белгілі бір стандартты немесе канондық қатарлар құруға тырысады, сәтті жағдайда ол келесі критерийлерге сәйкес келуі керек: қоғам мүшелерінің максималды санына белгілі танылу (дереккөздер әр болуы керек: мектеп оқулықтары, фильмдер, әдебиет, замандастарымен тірі қарым-қатынас). Өткен оқиғалар бізді оң жағынан көрсету керек. Сондай-ақ, өткен оқиғалар қоғамдағы жағдайды шиеленістірмей, дау-таласқа айналмауы керек.

Қорытынды

Посткеңестік кеңістікте тарихты саяси мақсатта пайдалану бірегейлікті құрудың ең танымал әдісі болып табылады. Осыған байланысты біз оған академиялық емес қызығушылықты байқаймыз. Ал оқиғаның өзі символдық саясат процестеріне біріктірілген, ол саяси мақсаттарға жету үшін символдарды манипуляциялауды немесе тарихи білімді өндіру және қазіргі шындықты акторлар үшін қажетті бағытта түсіндіру қызметін білдіреді. Тарих осы тұрғыда «өткенге деген қоғамдық қызығушылық,

тарихи білімді академиялық жаңғырту және ұжымдық тарихты саяси тұрғыдан нығайту арасындағы» коммуникативті функцияны жүзеге асырады [5]. Сонымен қатар, академиялық тарих пен тарихты қандай да бір құрал ретінде ажырату мәселесі өзінің маңыздылығын жоғалтпайды. Бұл мәселені шешу үшін кәсіби тарихи қауымдастық, азаматтық қоғам және жад құралдары арасындағы диалог қажет. Бұл жағдайда тарих өзінің барлық функционалдылығында және бір жағынан конъюнктуралық сипаттағы сын-қатерлерге қарсы тұра алады және сонымен бірге ұлттық құрылыс мәселелерінде интеллектуалды негіз бола алады.

***Қаржыландыру:** Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары Білім Министрлігінің Ғылым Комитеті қаржыландырады (Грант №. BR21882266).*

ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Геллнер Э. Нации и национализм. Пер. с англ. /Ред. и послесл. И.И. Крупника. – М.: Прогресс. 1991. – 320 с.
2. Проблематика мест памяти Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999, с. 17-50/ <https://mipt.ru/education/chair/philosophy/upload/6ec/nora1-arph7asf0ow.pdf> (дата обращения: 05.03.2024).
3. Ренан Э. Что такое нация? / Ренан Э. Собрание сочинений: в 12-ти т. / пер. с французского под ред. В. Н. Михайловского. Киев, 1902. Т.6. С.87-102 // <https://www.gramota.net/materials/3/2012/7-1/8.html> (дата обращения: 05.03.2024).
4. Малинова О. В ожидании объединяющегося нарратива: символическое измерение постсоветской трансформации России. рец. на кн.: Gill G. Symbolism and regime change: Russia. – Cambridge: Cambridge univ. press, 2013. – viii, 246 p.// [file:///C:/Users/%D0%90%D0%9F1/Downloads/v-ozhidanii-obedinyayuschego-narrativa-simvolicheskoe-izmerenie-postsovetskoy-transformatsii-rossii-rets-na-kn-gill-g-symbolism-and-regime-change-russia-cambridge-cambridge-univ-press-2013-viii-246-p.pdf](https://www.Users/%D0%90%D0%9F1/Downloads/v-ozhidanii-obedinyayuschego-narrativa-simvolicheskoe-izmerenie-postsovetskoy-transformatsii-rossii-rets-na-kn-gill-g-symbolism-and-regime-change-russia-cambridge-cambridge-univ-press-2013-viii-246-p.pdf) (дата обращения: 05.03.2024).
5. Аккерманн Ф., Аккерманн Я., Литтке А., Ниссер Ж., Томанн Ю. Прикладная история, или Публичное измерение прошлого // Неприкосновенный запас, 2012. – №3. // <https://magazines.gorky.media/nz/2012/3/prikladnaya-istoriya-ili-publichnoe-izmerenie-proshlogo.html> (дата обращения: 05.03.2024).
6. Малинова О.Ю. Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 207 с.
7. Малинова О.Ю. Коммеморация столетия революции(й) 1917 года в РФ: анализ стратегий ключевых мнемонических акторов // Полис. Политические исследования. – 2018 – № 1. – С. 9–25. – DOI: <https://doi.org/10.17976/jpps/2018.01.02>
8. Емельянова Т.П. Коллективная память о событиях отечественной истории: социально-психологический подход. – М.: Институт психологии РАН, 2019. – 299 с.
9. Миллер А. Лабиринты исторической политики // Россия в глобальной политике. 2011. – Т.9. – №3. – С.49-62.
10. Историческая политика в XXI веке / под ред. А.И. Миллера, М. Липман. – М.: НЛО, 2012. – 646 с.
11. Нации и этничность в гуманитарных науках. Этнические, протонациональные и национальные нарративы: формирование и репрезентация / Под ред. А.Х. Даудова, С.Е. Федорова. – СПб.: Алетейя, 2017. – 398 с.
12. Медеуова К. Актуальные практики памяти: концептуализация прошлого и конструирование идентичностей / Современные образовательные технологии в преподавании естественно-научных и гуманитарных дисциплин: сборник научных трудов II Международной научно-методической конференции, 9-10 апреля 2015 г. Национальный минерально-сырьевой университет «Горный» . – Санкт-Петербург, 2015. – С.467-471.
13. Джонсон Дж., Малинова О. Символическая политика как предмет political science и russian studies: исследования политического использования прошлого в постсоветской России - Политические науки, 2020 // [file:///C:/Users/%D0%90%D0%9F1/Downloads/simvolicheskaya-politika-kak-predmet-political-science-i-russian-studies-issledovaniya-politicheskogo-ispolzovaniya-proshlogo-v-postsovetskoy-rossii%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/%D0%90%D0%9F1/Downloads/simvolicheskaya-politika-kak-predmet-political-science-i-russian-studies-issledovaniya-politicheskogo-ispolzovaniya-proshlogo-v-postsovetskoy-rossii%20(3).pdf) (дата обращения: 05.03.2024)
14. Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан //

Deutsche Allgemeine Zeitung. 15 июля 1995.

15. Книга Памяти Казахстана. Под ред.: А. Р. Садыкова, Г. Е. Тайжановой; сост.: П.С. Белан, Н. Едыгенов. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 205 с.

16. Книга скорби: Расстрельные списки. Сост.: Т.Е. Айдаров, Г. Баталова, Р.У. Джандосова. Казахстан. историко-просветительское о-во «Адилет» . – Алматы: Қазақстан, 1998.

17. История Казахстана: белые пятна: сборник статей. – Алма-Ата: Казахстан, 1991. – 348 с.

18. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Очерк. – Алматы: Дәуір, 1993. – 416 с.

19. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. – Алматы: Атамұра, 1996.

20. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Октябрь 1997 г. // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-oktyabr-1997-g (дата обращения: 05.03.2024).

21. Концепция формирования государственной идентичности Республики Казахстан. Одобрена Распоряжением Президента РК от 23 мая 1996 г. // О Концепции развития гражданского общества в Республике Казахстан на 2006-2011 годы. Указ Президента Республики Казахстан от 25 июля 2006 года №154.

22. Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 с.

23. Доктрина национального единства Казахстана. 2010 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30501158&pos=3;-71#pos=3;-71 (дата обращения: 05.03.2024)

24. Патриотический акт «Мәңгілік Ел» // online.zakon.kz/Document/?doc_id=36637518 (дата обращения: 05.03.2024)

25. Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на втором заседании Национального курултая «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» // <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-natsionalnogo-kurultayaadiletti-kazakistan-adal-azamat-175233> (дата обращения: 05.03.2024)

26. Выступление Президента на сессии Ассамблеи народа «Справедливый Казахстан: единство, стабильность, развитие» от 27 апреля 2023 год // <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kk-tokaeva-na-xxxii-sessii-assamblei-naroda-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-edinstvo-stabilnost-razvitie-273234> (дата обращения: 05.03.2024).

REFERENCES:

1. Gellner E. Nacii i nacionalizm. [Nations and nationalism] Per. s angl. / Red. i poslesl. I.I. Krupnika. - M.: Progress, I.I. 1991. - 320 с.

2. Problematika mest pamyati Franciya-pamyat' [Problems of places of memory France-memory] / P. Nora, M. Ozuf, ZH. de Pyuimezh, M. Vinok. - SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 1999, s. 17-50 // <https://mipt.ru/education/chair/philosophy/upload/6ec/nora1-arph7asf0ow.pdf> (Accessed: 05.03.2024).

3. Renan E. Chto takoe naciya? [What is a nation?] / Renan E. Sobranie sochinenij: v 12-ti t. / per. s francuzskogo pod red. V.N. Mihajlovskogo. Kiev, 1902. T. 6. S. 87-102. // <https://www.gramota.net/materials/3/2012/7-1/8.html> (Accessed: 05.03.2024).

4. Malinova O. V ozhidanii ob' edinyayushchegosya narrativa: simvolicheskoe izmerenie postsovetskoy transformacii Rossii. [Waiting for the unifying narrative: The symbolic dimension of Russia's post-Soviet transformation] rec. na kn.: Gill G. Symbolism and regime change: Russia. – Cambridge: Cambridge univ. press, 2013. – viii, 246 p. // <file:///C:/Users/%D0%90%D0%9F1/Downloads/v-ozhidanii-obedinyayuschego-narrativa-simvolicheskoe-izmerenie-postsovetskoy-transformatsii-rossii-rets-na-kn-gill-g-symbolism-and-regime-change-russia-cambridge-cambridge-univ-press-2013-viii-246-p.pdf> (Accessed:05.03.2024).

5. Akkermann F., Akkermann Ya., Littke A., Nisser Zh., Tomann Yu. Prikladnaya istoriya, ili Publichnoe izmerenie proshlogo [Applied History, or the Public Dimension of the Past]. - Neprikosnovennyj zapas, nomer 3, 2012 // <https://magazines.gorky.media/nz/2012/3/prikladnaya-istoriya-ili-publichnoe-izmerenie-proshlogo.html> (Accessed:05.03.2024).

6. Malinova O. Yu. Aktual'noe proshloe: Simvolicheskaya politika vlastvuyushej elity i dilemmy rossijskoj identichnosti [The Actual Past: The Symbolic Politics of the Ruling Elite and the Dilemmas of Russian Identity]. – М.: Politicheskaya enciklopediya, 2015. – 207 s.

7. Malinova O.Yu. Kommemoraciya stoletiya revolyucii(i) 1917 goda v RF: analiz strategij klyuchevyh mnemonicheskikh aktorov [Commemoration of the Centenary of the 1917 Revolution in the Russian Federation: analysis of strategies of key mnemonic actors] // Polis. Politicheskie issledovaniya. – 2018 – № 1. – S. 9–25. – DOI: <https://doi.org/10.17976/jpps/2018.01.02>

8. Emel'yanova T.P. Kollektivnaya pamyat' o sobytiyah otechestvennoj istorii: social'no-psihologicheskij podhod [Collective memory of the events of national history: a socio-

- psychological approach]. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2019. – 299 с.
9. Miller A. Labyrinth of Historical Politics [The Labyrinths of Historical Politics] // Rossiya v global'noj politike. 2011. – T.9. – №3. – с.49-62.
10. Istoricheskaya politika v XXI veke [Historical politics in the 21st century] / pod red. A.I. Millera, M. Lipman. – М.: NLO, 2012. – 646 с.
11. Nacii i etnichnost' v gumanitarnykh naukakh. Etnicheskie, protonacional'nye i nacional'nye narrativy: formirovaniye i reprezentaciya [Nations and ethnicity in the humanities. Ethnic, proto-national and national narratives: formation and representation] / pod red. A. H. Daudova, S.E. Fedorova. – SPb.: Aleteiya, 2017. – 398 с.
12. Medeuova K. Aktual'nye praktiki pamyati: konceptualizaciya proshlogo i konstruirovaniye identichnostej [Current memory practices: Conceptualizing the past and constructing identities] // Sovremennyye obrazovatel'nye tekhnologii v prepodavanii estestvenno-nauchnykh i gumanitarnykh disciplin: sbornik nauchnykh trudov II Mezhdunarodnoj nauchno-metodicheskoy konferencii, 9-10 aprelya 2015 g. // Nacional'nyj mineral'no-syr'evoy universitet «Gornyy». – Sankt-Peterburg, 2015. – S.467-471.
13. Dzhonson Dzh., Malinova O. Simvolicheskaya politika kak predmet political science i russian studies: issledovaniya politicheskogo ispol'zovaniya proshlogo v postsovetskoy Rossii [Symbolic Politics as a subject of political science and Russian studies: Studies of the Political Use of the Past in Post-Soviet Russia]. - Politicheskie nauki, 2020 // file:///C:/Users/%D0%90%D0%9F1/Downloads/simvolicheskaya-politika-kak-predmet-political-science-i-russian-studies-issledovaniya-politicheskogo-ispolzovaniya-proshlogo-v-postsovetskoy-rossii%20(3).pdf (Accessed: 05.03.2024)
14. Konceptciya stanovleniya istoricheskogo soznaniya v Respublike Kazahstan [The concept of the formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan] // Deutsche Allgemeine Zeitung. 15 iyulya 1995.
15. Kniga Pamyati Kazahstana [The Book of Memory of Kazakhstan]. Pod red.: A.R. Sadykova, G.E. Tajzhanovoj; sost.: P.S. Belan, N. Edygenov. Almaty : Kazakstan, 1997. – 205 s.
16. Kniga skorbj: Rasstrel'nye spiski [The Book of Sorrow: Execution Lists]. Sost.: T.E. Ajdarov, G. Batalova, R.U. Dzhandosova. Kazahstan. istoriko-prosvetitel'skoe o-vo «Adilet» - Almaty : Kazakstan, 1998.
17. Istoriya Kazahstana: belye pyatna: sbornik statej [The history of Kazakhstan: white spots: a collection of articles]. – Alma-Ata: «Kazahstan», 1991. – 348 s.
18. Istoriya Kazahstana s drevnejshih vremen do nashih dnei. Ocherk [The history of Kazakhstan from ancient times to the present day. The essay]. – Almaty: Daur, 1993. – 416 s.
19. Istoriya Kazahstana s drevnejshih vremen do nashih dnei v pyati tomah [The history of Kazakhstan from ancient times to the present day in five volumes]. – Almaty: Atamura, 1996.
20. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan N.A. Nazarbaeva narodu Kazahstana [Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan]. Oktyabr' 1997 g. // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-oktyabr-1997-g (Accessed:05.03.2024).
21. Konceptciya formirovaniya gosudarstvennoj identichnosti Respubliki Kazahstan Odobrena Rasporyazheniem Prezidenta RK ot 23 maya 1996 g. [The Concept of formation of the state identity of the Republic of Kazakhstan was approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 23, 1996]. Dalee – Konceptciya 1996 goda. / O Konceptcii razvitiya grazhdanskogo obshchestva v Respublike Kazahstan na 2006-2011 gody. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 25 iyulya 2006 goda. N154.
22. Nazarbaev N.A. V potoke istorii [In the flow of history]. – Almaty: Atamura, 1999. – 296 s.
23. Doktrina nacional'nogo edinstva Kazahstana [The Doctrine of National Unity of Kazakhstan]. 2010 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30501158&pos=3;-71#pos=3;-71 (Accessed:05.03.2024)
24. Patrioticheskij akt «Mangilik El» [Patriotic act «Mangilik El»] // online.zakon.kz/Document/?doc_id=36637518 (Accessed: 05.03.2024)
25. Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva na vtorom zasedanii Nacional'nogo kurultaya «Adiletty Kazakstan – Adal azamat» [Speech by Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the second meeting of the National Kurultai «Adiletty Kazakhstan – Adal Azamat»] // <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletty-kazakstan-adal-azamat-175233> (Accessed: 05.03.2024)
26. Vystuplenie Prezidenta na sessii Assamblei naroda «Spravedlivyj Kazahstan: edinstvo, stabil'nost', razvitie» ot 27 aprelya 2023 goda [The President's speech at the session of the Assembly of People «Fair Kazakhstan: unity, stability, development» on April 27 2023] // <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kk-tokaeva-na-xxxii-sessii-assamblei-naroda-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-edinstvo-stabilnost-razvitie-273234> (Accessed: 05.03.2024)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 08-04-2024

Мақаланың жарияланған күні: 27-09-2024

Мирас Жиенбаев

*ҚР ҒЖБМ ҒК Жошы ұлысын зерттеу ғылыми
институтының ғылыми қызметкері
(Астана, Қазақстан)
m.zhiyenbayev@gmail.com*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰРЫЛЫС САЯСАТЫ: АЗАМАТТЫҚ НЕМЕСЕ ЭТНОӘЛЕУМЕТТІК СӘЙКЕСТІК ПЕ?

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысында бір кездері салт-дәстүрді ұстану мен заманауи сын-қатерлерін ұстану қажет пе екенін анықтау процесінде болған Қазақстанның бүгінгі күні өзінің ұлттық бірегейлігін белсенді қалыптастырып жатқаны көрсетілген. Мақала Қазақстанның бірегейлік саясатының, ұлтшылдық пен посткеңестік өтпелі процестердің проблематикасы шеңберінде мемлекеттік құрылыс саласында бірегей ұлттық нарративін жазу және экспорттау бойынша шешуші қадамдарына жарық түсіреді.

Бұл нарратив сыртқы модельдердің әдеттегі бейімделуі шеңберінен тыс шығады және елдің ұлттық бірегейлікті қалыптастыру туралы жаһандық дискурсқа қосқан академиялық және интеллектуалды үлесінің артып келе жатқанын көрсетеді. Мақалада ұлттық саясатты қалыптастырудың негізі болып табылатын мемлекеттік күш-жігердің, қоғамдық білімнің және практикалық идеологияның синтезі қарастырылады. Постсоциалистік кеңістікте Қазақстан «десоветизация» саясатымен шектелмейтініне, сондай-ақ өз саясатын егеменді бірегейлік пен ұлттық көшбасшылықтың көрінісі ретінде қайта айқындайтынына ерекше назар аударылады.

Зерттеудің негізгі бағыты посткеңестік контекстегі маңызды парадигмасы «қазақтандыру» процесіне бағытталған. Тарихты сынауға немесе жоққа шығаруға бейім немесе оны қарапайым саяси құрал ретінде пайдаланатын посткеңестік өзге нарративтерге қарағанда қазақстандық тәсіл көп қырлы қазақстандық бірегейлікті нығайтуға бағытталған болып келеді. Бұл процесте Қазақстан ұжымдық азаматтық бірегейлік (Kazakhstani) мен этноұлттық қазақ бірегейлігі (Kazakh) арасындағы тепе-теңдікті сақтайды, бұл өткеннен бас тартудан немесе оған қарсы тұрудан саналы түрде кетуді куәландырады. Оның орнына ел өзінің бірегей ұлттық мәнін біріктіруге және нығайтуға тырысады.

Түйін сөздер: ұлт құрылысы, ұлттық болмыс, ұлттық идея, жады, тарихи жады, мәдени жады, жадты зерттеу, ұлттық код.

Мирас Жиенбаев
ПОЛИТИКА НАЦИОНАЛЬНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В
КАЗАХСТАНЕ: ГРАЖДАНСКОЕ И ЭТНОСОЦИАЛЬНОЕ
ЕДИНСТВО?

Аннотация. В данном исследовании показано, как Казахстан, некогда находившийся в сложном взаимодействии между следованием традициям и вызовами современности, сегодня активно формирует свою национальную идентичность. На фоне проблематики политики идентичности, национализма и постсоветских переходных процессов, статья проливает свет на решительные шаги Казахстана по созданию и экспорту уникального национального нарратива в области государственного строительства.

Этот нарратив выходит за рамки простой адаптации внешних моделей и свидетельствует о растущем академическом и интеллектуальном вкладе страны в глобальный дискурс о формировании национальной идентичности. В статье рассматривается синтез государственных усилий, общественных знаний и практической идеологии, который лежит в основе формирования национальной политики. Особое внимание уделяется тому, что в постсоциалистическом пространстве Казахстан не ограничивается политикой «десоветизации», но также переопределяет свою политику как выражение суверенной идентичности и национального лидерства.

Основное внимание исследования сосредоточено на процессе «казахизации» — значимой парадигме в постсоветском контексте. В отличие от других постсоветских нарративов, склонных к критике или отрицанию истории, либо использующих её в качестве простого политического инструмента, казахстанский подход направлен на укрепление многогранной казахстанской идентичности. В этом процессе Казахстан балансирует между коллективной гражданской идентичностью (Kazakhstani) и этнонациональной казахской идентичностью (Kazakh), что свидетельствует о сознательном отходе от отрицания или противостояния прошлому. Вместо этого страна стремится интегрировать и усилить свою уникальную национальную сущность.

Ключевые слова: национальное строительство, национальная идентичность, национальная идея, память, историческая память, культурная память, исследование памяти, национальный код.

Miras Zhienbaev

THE NATIONAL BUILDING POLICY IN KAZAKHSTAN: CIVIC OR ETHNOSOCIAL IDENTITY?

Abstract. This study demonstrates how Kazakhstan, once entangled in the complex interaction between tradition and the challenges of modernity, is now actively shaping its national identity. Against the backdrop of the issues surrounding identity politics, nationalism, and post-Soviet transitional processes, this article sheds light on Kazakhstan's decisive steps in creating and exporting a unique national narrative in the realm of state-building.

This narrative goes beyond simple adaptation of external models and reflects the country's growing academic and intellectual contribution to the global discourse on national identity formation. The article examines the synthesis of governmental efforts, public knowledge, and practical ideology that underpins the formation of national policy. Special attention is given to the fact that in

the post-socialist space, Kazakhstan does not merely adhere to a policy of “de-Sovietization” but also redefines its policy as an expression of sovereign identity and national leadership.

The study focuses primarily on the process of «Kazakhization» - a significant paradigm in the post-Soviet context. Unlike other post-Soviet narratives, which tend to criticize or deny history or use it merely as a political tool, the Kazakh approach is aimed at strengthening the multifaceted Kazakhstani identity. In this process, Kazakhstan balances between collective civic identity (Kazakhstani) and ethnonational Kazakh identity (Kazakh), reflecting a conscious departure from the rejection or opposition to the past. Instead, the country seeks to integrate and enhance its unique national essence.

Keywords: *nation building, national identity, national idea, memory, historical memory, cultural memory, memory studies, national code.*

Кіріспе

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Қазақстан бұрын кеңестік ықпалмен бұрмаланған өзінің ұлттық бірегейлігін қайта қарауға бағытталған күш-жігер жұмсады. Бұл қайта анықтау саясаттағы, экономикадағы және қоғамдағы терең өзгерістер аясында болды, олар жаңа әлеуметтік бұйрықтарды белгілеу мақсатында ұлттар мен қалалардың ребрендингімен бірге жүрді. Осы кезеңде өзінің басылған ұлттық мұрасын қайтарып алу мүмкіндігін көрген Шығыс Еуропа елдерінен айырмашылығы, Қазақстан кеңестік жүйеге терең кіріктіріле отырып, өзін-өзі анықтаудың ерекше күрделі процесіне тап болды [1].

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін посткеңестік кеңістіктегі елдер дилеммаға тап болды: жалпы тарихтың әуеніне сүйене отырып, Ресеймен достық қарым-қатынасты сақтау немесе кеңестік өткеннен алшақтап, өзінің ұлттық ерекшелігін бекіту [2]. Бұл бетбұрыс ұлттық бірегейлік пен мәдени жадтағы елеулі өзгерістердің катализаторы болды. Зерттеу кеңес дәуірінің рәміздерінен жаңа ұлттық рәміздер мен мұраларға, әсіресе Шығыс Еуропада, Балтық елдерінде және Украинадағы өзгерістерге баса назар аударады [3,4]. Бұл процесс осы аймақтардағы ұлтшылдық нарративтерді қабылдаудың кең тенденциясын көрсетеді.

Постсоциалистік өзгерістің мәдени аспектілері маңызды географиялық өлшемге ие, мұнда кеңестіктік өкілдіктер биліктің жаңа динамикасын бекітудің негізгі факторына айналады [5]. Бұл ұлттың мінезін қалыптастырып қана қоймай, оны сыртқы аудиторияға стратегиялық тұрғыдан насихаттайтын өткен туралы әңгімелер құруды білдіреді. Ірі саяси өзгерістер жағдайында бұл нарративтер құру ерекше маңызды болады.

Палонен енгізген қала «мәтіні» ұғымы [6] қоғамдық жад географиясындағы билік қатынастарын аша отырып, қоғамның дүниетанымы мен қалалық жағдайдағы билік динамикасын көрсетеді. Посткеңестік урбанистика көрнекті орындар арқылы «ұлттық» нарративтер жасайды, оқиғаны таңдамалы түрде түсіндіреді және кейде балама сәйкестіктерді қалыптастырады [7]. Посткеңестік контекстегі көше атаулары кеңестік мұрадан жаңа ұлттық

бірегейлікке көшуді білдіреді, көбінесе идеологиялық дауларды тудырады, мысалы, Ресей мен Украина арасындағы қақтығыстарда, постколониялық дискурста көше атауларының даулы сипаты туралы сұрақтар туғызады.

Бұл жұмыста қолданылатын әдістеме «қазақтандыру» феноменінің күрделілігін ескереді және қазіргі ғылыми перспективаларды ескере отырып, осы мәселеге көзқарас қажеттілігіне негізделеді. Индуктивті тәсіл әртүрлі көзқарастарды синтездеу және талдау арқылы түсінуді біртіндеп қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мұндай әдістеме осы мәселенің жан-жақтылығын зерттеу үшін қажетті талдаудың тереңдігі мен кеңдігін қамтамасыз етеді және ғылыми пікірталастардың қазіргі жағдайын көрсететін және академиялық дискурстың параллель дамуына баса назар аударатын толыққанды салыстырмалы талдау жүргізуге мүмкіндік береді.

Ре «қазақтандырудың» практикалық аспектілерін суреттеу үшін зерттеу Астанадағы көшелердің атауын өзгерту мысалына бағытталған, бұл «қазақтандырудың» айқын көрінісі болып табылады. Бұл мысал ұлттық бірегейліктің қоғамдық кеңістіктерде қалай қалпына келтірілетінін және көрінетінін көрсетеді. Көше атаулары символдық бола отырып, «қазақтандыру» саясатымен байланысты кең тақырыптар мен үлгілерді көрсетуде шешуші рөл атқарады. Бұл зерттеу толық дәлелді талап етпесе де, ол ұлттық бірегейлік пен тарихи сабақтастықты нығайту үшін қоғамдық кеңістіктердің қалай пайдаланылатыны туралы құнды түсініктер береді.

Зерттеу барысында көше атаулары мәдени және әлеуметтік контексте жазылған «әлеуметтік фактілер» [8] ретінде қарастырылады. Мемориалдық мақсатта қолданылатын көше атаулары жергілікті және ұлттық бірегейлікке әсер етіп, ресми дискурспен үндесіп, қоғамдық санаға нақты тарихи нарративтер енгізеді. Посткеңестік контексте көше атаулары билікті ұлттық мақтаньш пен тарихпен байланыстыра отырып, саяси режимдерді заңдастырудың негізгі құралына айналады [9, 10]. Бұл процесс ритуалистік тәжірибеге ұқсас ұлттың қасиетті жадын бейнелейтін және билік, есте сақтау және кеңістіктің өзара байланысын көрсететін күнделікті өмірге нәзік түрде енеді.

Зерттеу әдістері

Бұл жұмыста қолданылған әдістеме «қазақтандыру» құбылысының күрделілігімен және осы мәселеге заманауи ғылыми көзқарастарды ескере отырып қарау қажеттілігінен қалыптасты. Индуктивті тәсіл әртүрлі көзқарастарды синтездеу және талдау арқылы түсінуді біртіндеп дамытуға мүмкіндік береді. Бұл әдістеме осы көп қырлы мәселені зерттеуге қажетті талдаудың тереңдігі мен кеңдігіне қол жеткізудің кілті болып табылады. Ол ғылыми пікірталастың қазіргі жағдайын көрсететін және академиялық дискурстағы перспективалардың қатар дамуын көрсететін бай салыстырмалы талдауды ұсынады.

«Қазақтандырудың» практикалық аспектілерін суреттеу үшін мақалада кейс-стади — Астана көшелерінің атын өзгерту (қайта) «қазақтандырудың» айқын көрінісі пайдаланылады. Бұл таңдау ұлттық бірегейліктің қоғамдық кеңістікте қалай қайта құрылып, көрініс беретінінің нақты мысалын көрсету үшін жасалған. Көше атаулары символдық қана емес, сонымен қатар

«қазақтандыру» саясатына байланысты кеңірек тақырыптар мен үлгілерді көрсетуде шешуші рөл атқарады. Бұл зерттеу түпкілікті нәтиже бермесе де, ұлттық бірегейлік пен тарихи сабақтастықты нығайту үшін қоғамдық кеңістіктердің қалай пайдаланылатыны туралы құнды түсініктер береді.

Негізгі бөлім

Қазақстанда ұлттық бірегейлік және атаулар саясаты

Кеңес Одағының ыдырауы Орталық Азияда қалалық бірегейлік пен мәдени ландшафттарды терең өзгертіп, айтарлықтай қалалық өзгерістерге әкелді. Бұл өзгерістер физикалық саладан асып, этосқа, құндылықтарға, өмір салтына және әсіресе қалалардың топонимикалық сипатына әсер етті. Топонимдер навигацияның практикалық мақсаты ретінде қызмет етеді, дегенмен олар қаланың «лингвистикалық келбетін» білдіретін терең ұғымды қамтиды [5]. Бұл ұғым қала тұрғындарының терең тәжірибесін көрсетіп, қала өмірінің тарихи, мәдени және әлеуметтік нюанстарын бейнелейді.

Жерлердің атауы және қайта атау актісі қайшылықтар әлеуетін қамтиды, себебі олар тек географиялық таңбалауды ғана қамтымайды. Топонимдер мұраның материалдық және материалдық емес аспектілерін көрсететін бай мәдени және тарихи мәнге ие болып келеді. Олар қалалық пейзаж пен ұжымдық бірегейлікті қалыптастыра отырып, әлеуметтік серпін мен билік құрылымдарын бейнелейді. Көшелер мен көрікті жерлердің жаңа атаулары идеологияларды ландшафтқа енгізе отырып, саяси астарларға ие болып келеді [11].

Қалалық топонимдер қала пейзаждарын ресми түрде бекітілген тарихи нарративтерді бейнелейтін саяси идеологиялар үшін кенепке айналдырады. Атауды өзгерту күнделікті өмірге жаңа саяси нарративтерді енгізетін және пайда болған парадигмаларға сәйкес ландшафттарды қайта құратын қуатты актіге айналады. Қайта атау процесі идеологиялық шеңбер мен ұлттық бірегейліктің өзгеруін білдіреді. Алайда, бұл өзгерістер әртүрлі реакцияларды тудыруы мүмкін, себебі олар саяси процестермен тығыз байланысты және тарих пен мәдениеттің таңдамалы көрінісін ұсынады. Ұлттық бірегейлікті қалыптастыру – бұл саясаттың, биліктің және өкілдіктің өзара күрделі әрекеті, ол әрдайым халықтың өткенінің бейтарап көрінісі бола бермейді.

Қалалық топонимдер серпінді, әлеуметтік-саяси және мәдени өзгерістермен бірге дамып, ұлттық мәдениетті бейнелейді және дәстүрлердің, менталитет пен әдет-ғұрыптардың лексикасы ретінде қолданыста болады. Жадты зерттеу жад тек пассивті рефлексия емес, әлеуметтік құрылымдарды қалыптастыратын белсенді, орындаушылық әрекет екенін көрсетеді [12]. Естеліктерді топтық сәйкестікке әсер ету арқылы саяси мақсатта басқаруға немесе басуға болады. Бұл перспектива қалалық жер атауларының өзгеріштігін және олардың қоғамдық өзгерістер мен билік серпінін қалыптастырудағы және көрсетудегі рөлін көрсетеді.

Жад «біздікі» және «біздікі емес» деп тиесілігі мен алшақтығын көрсететін «шекара күзеті» ретінде әрекет етеді. Көпшілікке бекіту үшін таңдалған естеліктер кеңістіктік және мәдени бейнелерді қалыптастырады, байырғы тұрғындарға артықшылық береді және бөтен адамдарды артта

қалдырады. Бұл ұлттық сәйкестікті аффилиирленген мәлімдеме ретінде қалыптастырады. Заманауи қазақстандық есте сақтау саясатында тиесілілік мәселесі шешуші мәнге ие болып отыр, себебі ұлттық нарратив ежелгі тарихқа назар аударады, ал кеңестік дәуір мен мемлекеттіліктің бұрынғы тұжырымдамалары қазақтың бірегейлігін анықтауда ықпал етуге таласады.

Қазақстанның мемлекеттік құрылысы саласындағы зерттеулер оны көпұлтты ұлт ретінде көрсете отырып, мемлекеттің ресми көпмәдениетті нарративіне баса назар аударады [13]. Мультиэтностыққа ресми назар аударылғанына қарамастан, мемлекеттің негізгі этникалық тобы ретінде этникалық қазақтардың басымдылыққа ие болуы үдерісі бар. Мемлекеттік құрылыстың траекториясы екі жақтылықты көрсетеді: барлық азаматтар үшін тең құқықты жариялайтын ресми азаматтық ұлтшылдық және этникалық қазақтарға басты этникалық көмек ретінде баса назар аудару.

Қазақстанның мултимәдениеттілігіне қарамастан, мемлекеттік саясаттың кеңестік ықпалдан ішінара алшақтауын көрсетеді, бұл туралы қазақ мәдени мотивтері бар ескерткіштері бар естелік ландшафты куәландырады [14]. Бұл әрекеттер көбінесе антагонистік деп саналғанымен, оларды қазақтандырудың кең контекстінде жақсы түсінуге болады. Келесі бөлімде біз «қазақтандырудың» күрделілігін қарастырамыз, оның қарапайым саяси себептермен шектелмей, көшелердің атауын өзгертуге және тарихи тұлғалардың интеграциясына әсерін зерттейміз.

Қазақстанда посткеңестік «қазақтандыруды» ұғымы

Посткеңестік Қазақстанда ұлттық бірегейлікті қайта анықтау мемлекеттік нарративтер мен қоғамдық қабылдау арасындағы серпінді өзара іс-қимылды білдіреді. Мемлекеттік нарративтер оқшауланбаған, ал қоғамдық нарративтермен өзара с-қимыл жасайды және олардың интернализациясы мен интерпретациясына жауап береді. Қазақстандағы ұлттық бірегейлік «қазақ» және «Қазақстан» форматтарында да символдық өзекті бейнелейді, онымен байланысты рәміздер мен дискурстарды қалыптастырады. Ғылыми зерттеулерде осы бірегейліктің екі жақты көрінісі байқалады: мемлекеттік біртұтас қазақстандық бірегейлік және этноцентристік қазақ бірегейлігі, «қазақтандыру» процесінде азаматтық ұлтшылдық пен этникалық тенденциялар арасындағы тұрақты кернеу [15, 16].

Қазақстандық бірегейліктің мәні туралы академиялық пікірталастарда бірегейлік жоқ – Динер [11] азаматтық ұлтшылдықтың маңыздылығы туралы айтады, ал Риз без Уильямс [17] ұлттық бірегейлікті дамытудағы елеулі кедергілерге сілтеме жасай отырып, бұған күмәнмен қарайды. Бурханов пен Шәріпова [13] қазақстандық жастардың тұрақты примордиалистік көңіл-күйіне сілтеме жасай отырып, азаматтық ұлттық бірегейліктің пайда болуына үзілді-кесілді қарсы шығады, ал Сәрсембаев [18] «қазақтандыруды» ұлтшылдық көңіл-күйді тыныштандыруға және мемлекеттілік үшін шешуші мәнге ие және элита үшін билік құралы болып табылатын күшті Қазақ ұлттық бірегейлігін қалыптастыруға бағытталған қос стратегия ретінде айқындайды.

Каммингс [1] Қазақстандағы мемлекеттік құрылыстың бастапқы кезеңіндегі кеңестік құрылымдардың ықпалының сақталуына және қазақ элитасының ресейлік нарративтерге жол беруіне байланысты «Ұлттық

түпнұсқалықтың» болмауымен ерекшеленетін қиындықтарды атап көрсетеді. Елдегі саяси және идеологиялық дискурстар «қазақ ұлтшылдарын» немесе «ұлтшыл патриоттарды» бөліп көрсетуге бағытталған. Марлен Ларуэль [14,19] сондай-ақ, қазақ ұлтының ғасырлық мәнін айқындайтын және қазақ хандығы мен оның аңызға айналған жауынгерлерін романтизациялайтын «ұлтшыл-патриот» нарративін қарастырады және мемлекеттік және ұлтшыл тарих ортақ тамыры бар қазақ бірегейлігіндегі қиылысатын нарративтерді атап өтеді.

Мұндай сәйкестік «қазақтандыру» тек Ресей / кеңес тарихына қарсы бағытталған деген қате түсініктерге әкеледі. Ғылыми зерттеулерде бұл термин көбінесе оның нюанстарына көңіл бөлмей, тым жеңілдетіп берілген. Көптеген адамдар «қазақтандыруды» Ресейге қарсы көңіл-күймен байланыстырады, бұл тұжырымдаманың күрделілігін жеңілдетеді. Вернер оны кеңестік ықпалға қарсы қойып, қазақ дәстүрлерінің жандануымен байланыстырады [20]. Норрис оны қазақтандырудың жан-жақты сипатын көрсете отырып, посткеңестік мемлекеттік құрылыстың белсенді стратегиясы ретінде қарастырады [21].

Қазақтандыру – бұл көп қырлы трансформация болып табылады, ол қазақша емес тілден қазақ тіліне ауысуды, сондай-ақ кеңестіктен посткеңестікке ауысуды да білдіреді. Оның шығу тегі тәуелсіздік алғанға дейінгі кезеңде жатыр және кейінгі кеңестік кезеңдегі «жергіліктендіру» секілді ұлттыққа қатысты байыпты саясаттан бастау алады. Қазақи бірегейлік саясатын тереңірек түсіну тарихи нарративтері арасындағы күрделі өзара іс-қимылды зерделеуді, қазақ бірегейлігіне кеңестік әсерді және Қазақстанның этникалық нюансты, көпмәдениетті шындығын анықтауды талап етеді.

Ғылыми дискурста мультимәдениет көбінесе азаматтық бірегейлікпен байланысты, бұл азаматтық бірегейлік этникалық ерекшелікке аз көңіл бөлуді және этникалық шекараларды жоюды білдіреді деп болжамдайды.

Астанадағы көшелерді қайта атауды зерттеу «қазақтандырудың» қырсырын ашады. Бұл өзгерістер тек символдық емес, олар жеке тұлғаның, саясаттың және есте сақтаудың өзара әрекеттесуі туралы түсінік береді. Астанадағы көшелердің атаулары тарихи маркерлер және болашақ ұмтылыстардың индикаторлары ретінде дәуірдің әлеуметтік-саяси ахуалын бейнелейді. Қаланың дамып келе жатқан топонимдері қаланың картасын оның дамып келе жатқан бірегейлігі мен болашағын бейнелейтін нарративтердің гобеленіне айналдыра отырып, оның өткенін және Қазақстанның посткеңестік бірегей жолын қайта қарастыруды көрсетеді.

Астанадағы көшелердің атауын өзгертудің айрықша динамикасы: посткеңестік басқа астаналармен салыстырмалы талдау

Ұлттық нарративтерді қалалық ландшафттарға енгізу тәжірибесі заманауи болғанымен, ежелгі дәуірден бастау алады, бұған Александрияның қалыптасуы негізі мысал бола алады. Француз революциясы кезінде көше атаулары саяси және революциялық идеалдардың тасымалдаушыларына айналған кезде айтарлықтай өзгерістер болды. Бұл ауысым Франция шекарасынан да асып түсті: XIX ғасырда Еуропа елдері ұлттық мемлекеттер құру жобаларында ұлтшылдықтың символы ретінде көше атауларын қолдана

бастады [22]. Бұл утилитарлық топонимдерді идеологиялық тұрғыдан негізделген атауларға көшуді белгіледі.

Дүние жүзіндегі есте қаларлық көше атаулары функционалдық рөлінен асып, күнделікті өмірдегі «ресми» тарихты баяндайтын ұлттық жадыны сақтаушы ретінде қызмет етеді [9,10]. Үкіметтің басшылығымен көшелердің атауын өзгерту артықшылықтарды, тарихи адалдықты және геосаяси мақсаттарды анықтай отырып, жаңа бірегейліктің қалыптасуын және биліктің шоғырлануын көрсетеді. Мұндай қалалық топонимика тек есте сақтаумен ғана шектелмейді, көбінесе әдейі өткізіп жіберуді немесе өшіруді қамтиды, бұл географиялық атауларды саяси динамиканың, жеке тұлғаның қалыптасуының және тарихтың құрылуының дәлелі етеді.

Көше атауын өзгерту тек әкімшілік немесе саяси ғана емес, сонымен қатар тұрғындар үшін терең жеке әрекет болып табылады. Бұл қоғамдастықтың жалпы жадының бөлігі және мойынсұнбау сезімін тудыруы мүмкін. Мемлекеттер атауды ұлттық бірегейлікті қалыптастыру тәсілі ретінде қарастырғанымен, ол ұжымдық жадының инерциясына қайшы келеді. Қазақстанда қайта атау мемлекеттік құрылысты азаматтардың күнделікті тәжірибесі мен эмоцияларымен ұштастыра отырып, сол арқылы тәуелсіз ұлттық этосты көрсету үшін қалалық лексиканы қайта құра отырып, ұлттың егемендікке апаратын жолын көрсетеді.

Көше атауларын «тарих кітаптарымен» салыстыра отырып, ғалымдар олардың қалалық ландшафттардағы маңыздылығын атап көрсетеді [4, 22]. Қазақстанда БАҚ-та және көше атауларының энциклопедияларында көруге болатын тарихи тұлғаларға арналған көше атаулары ұжымдық тарихты бейнелейді. Бұл атаулар тек бағыт белгілері ретінде қарастырылмайды; олар ұжымдық жадты қалыптастыру арқылы ұлттық нарративтерді басқарады. Постколониялық атауларды талдау [9,10], үш типтік тәсілді анықтайды: отарлық байланыстардан толық бас тарту, отарлық атауларды сақтау немесе таңдамалы өшіру, олардың әрқайсысы қоғамның өткенімен қарым-қатынасын көрсетеді.

Посткеңестік елдер атауды өзгертудің осы тәсілдерінің әрқайсысын көрсетеді. Ресейде кеңестік кезеңнің көптеген атаулары посткоммунистік кезеңдегі саяси қайраткерлердің ықпалын көрсете отырып сақталады [23]. Минск (Беларусь) кеңестік сабақтастыққа баса назар аудара отырып, атаулардың минималды өзгеруімен гибриді тәсілді көрсетеді [24]. Украина, керісінше, кеңестік және ресейлік өткеннен бас тартуды білдіретін көшелердің атауларын айтарлықтай өзгерте отырып, кеңестік және орыстандыруды белсенді түрде жүргізеді. Мысал ретінде украин ұлтшылдығын, Киевтегі көшелердің атауын өзгертуді мысалға алуға болады, бұл Ресейдің қатты реакциясын тудырды [25]. Бұл мысалдар посткеңестік кезеңдегі қалалық сәйкестікті қайта анықтаудың әртүрлі стратегияларын көрсетеді.

Астананың атауын өзгерту стратегиясы қазақ ұлтшылдығына қатысты басқа посткеңестік мемлекеттерді қайталаса да, антисоветтік немесе антиресейлік коннотациялардан аулақ болуымен ерекшеленеді. Атауын өзгерту бойынша ауқымды науқанға қарамастан, тіпті ауқымы жағынан Киевтен де асып түсіп, бұрын басталған болса да, Астананың көзқарасы мұндай дау

тудырған жоқ. Бұл айырмашылық ұлттық сезімдер мен кеңірек геосаяси ойлар арасында мұқият теңестіріп, Қазақстанның посткеңестік бірегейлікке деген байыпты көзқарасын көрсетеді.

Кеңес өкіметіне тікелей қарсылық білдірген қайраткерлерді жиі құрметтейтін көптеген посткеңестік мемлекеттерден айырмашылығы, Қазақстанда көшелердің атауын өзгерту кеңестік жүйеге гүлденген және үлес қосқан адамдарға да құрмет көрсетеді. Бұл адамдар кеңес дәуірінің пассивті қатысушылары ғана емес; олар қазақ мәдениеті мен тарихын байыта отырып, өз салаларына елеулі үлес қосқан көрнекті тұлғалар болды. Еуразиялық зерттеулерімен танымал Лев Гумилев, атақты жазушы Әнуарбек Әлімжанов, Сәкен Сейфуллин, қадірлі ақын, талантты композитор Евгений Брусиловский және жаңашыл геолог Қаныш Сәтбаев сияқты тұлғалардың есімі Астананың дәл ортасында мәңгілікке қалды.

Астанада атауды өзгертудің кешенді үдерісінен кейін бұрынғыға қарағанда «кеңестік» есімдері бар көшелер көп болғаны ерекше қызықты. Алайда, бұл кеңестік ескерткіштердің сипаты маңызды айырмашылық болып табылады: олар өткен дәуірдің қалдықтары ғана емес, Қазақтың ұлттық бірегейлігімен тығыз байланысты. Атаудың осындай ойластырылған және салмақты стратегиясының арқасында Қазақстан өзінің кеңестік мұрасын құрметтеудің күрделі жолын еңсереді және сонымен бірге өзінің ерекше қазақ болмысын берік бекітеді. Бұл тәсіл Қазақстанның тарихи және мәдени эволюциясының жан-жақтылығын мойындай отырып, мемлекеттік құрылыстың инклюзивті процесін көрсетеді.

Қорытынды

Осылайша, «қазақтандыру» Қазақстанның көп қырлы өткенін, соның ішінде Кеңес дәуірін мойындайтын және біріктіретін күрделі және көпқабатты процесс болып табылады. Кеңестік тарихынан алшақтауға тырысатын кейбір посткеңестік елдерден айырмашылығы, Қазақстан бұл кезеңді өзінің тарихи траекториясының ажырамас бөлігі ретінде қабылдайды, бірақ өзінің ұлттық ерекшелігін тек оған дейін төмендетпейді. Мұндай тәсіл кеңестік тарихты еліміздің өткені мен бүгінін қалыптастыратын оқиғалардың, әсерлердің және өзара іс-қимылдардың алуан түрлілігін бейнелейтін кеңірек қазақ тарихындағы тараулардың бірі ретінде таниды.

Қазақстан Ресей империясы мен Кеңес Одағының өз ұлттарының алуан түрлілігі мәселесін шешудегі сәтсіздіктерін түсініп, олардың қателіктерін қайталамауға ниетті. Ұлттық бірегейліктің инклюзивті сипатын баса көрсете отырып, барлық этностар мен мәдениеттерді өз шекаралары шегінде бағалауға және біріктіруге ұмтылады, бұл «қазақтандыру» саясатында көрініс табады. Бұл үдеріс Қазақстанның мемлекеттік құрылыстағы бірегей жолын көрсете отырып, өткенді құрметтеу мен ұжымдық, инклюзивті болашақты құруға ұмтылу арасындағы тепе-теңдікті білдіреді.

Астанадағы жад саясатын талдау «қазақтандыру» кеңестік немесе ресейлік ықпалға қарсы тұрудан азаймайтынын көрсетеді. Керісінше, бұл кеңеске дейінгі және кеңестік элементтерді қамтитын ұлттық бірегейліктің мәні туралы терең ойларды білдіреді. Көшелердің атауын өзгерту және

Астана брендинің басқа да аспектілері Қазақстанның тарихи санасының күрделілігі мен алуан түрлілігін баса көрсететін белгілі бір оқиғалар мен қайраткерлерге назар аудара отырып, тарихи баяндауды қалыптастыруға селективті көзқарасты айғақтайды.

Бұл өзгерістер кеңестік мұрадан бас тартпайтын, бірақ оған сол кезеңнің ұлттық элементтерін тоқып, осылайша жаңа, кешенді бірегейлікті қалыптастыратын Қазақстанның посткеңестік дамуының бірегей траекториясын көрсетеді. Қазақстанның ұлттық бірегейлігінің посткеңестік құрылысын табандылықтың, бейімделудің және өзінің көп қырлы тарихымен саналы өзара іс-қимылдың арқасында қол жеткізілген жетістік тарихы ретінде қарастыруға болады.

Қаржыландыру: бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Ұлы Жошыны зерттеу ғылыми институтының «Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстандағы халықтың тарихи жадын және ұлттық құрылыс саясатын зерттеу» атты Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің (IRN BR21882266) бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру шеңберінде жарияланды.

ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Cummings, S. (2006). National Identity and Democratic Prospects in Socialist and Post-Socialist Societies. *Slavic Review*, 65(2), 175-196.
2. Ó Beacháin, D., & Kevlihan, R. (2013). *Nations in Transition: Kazakhstan*. Freedom House.
3. Azaryahu, M. (1996). The power of commemorative street names. *Environment and Planning D: Society and Space*, 14(3), 311-330.
4. Keightley, E., & Pickering, M. (2012). *The Mnemonic Imagination: Remembering as Creative Practice*. Palgrave Macmillan.
5. Peralias, D. (2018). What's in a Name? The Economic Effects of Naming Places. *Journal of Economic Geography*, 18(1), 187-223.
6. Palonen, E. (2008). The city-text in post-communist Budapest: street names, memorials, and the politics of commemoration. *GeoJournal*, 73(3), 219-230.
7. Diener, A. C., & Hagen, J. (2013). From socialist to post-socialist cities: narrating the nation through urban space. *Nationalities Papers*, 41(4), 487-514.
8. Vuolteenaho, J., & Berg, L. (2009). Towards critical toponymies. In L. Berg & J. Vuolteenaho (Eds.), *Critical toponymies: The contested politics of place naming* (pp. 1-18). Ashgate.
9. Azaryahu, M. (2011). The critical turn and beyond: the case of commemorative street renaming. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 10(1), 28-33.
10. Azaryahu, M. (2009). Names and the City: the Interplay between Urban Space and Personal Identity. *Journal of Urban Design*, 14(1), 53-68.
11. Diener, A., & Hagen, J. (2013). Geopolitics of identity in Central Asia. *Geopolitics*, 18(3), 480-495.
12. Basik, S. (2020). New Toponymy and the Politics of Memory. *Acta Poloniae Historica*, 121, 1-30.
13. Burkhanov, A., & Sharipova, D. (2014). Social Identity and Ethnicity in Kazakhstan. *Eurasian Review of Social Sciences*, 2(1), 1-10.
14. Laruelle, M. (2015). Kazakhstan in Search of Unity: The "Politics of History" and the Russian connection. *Europe-Asia Studies*, 67(5), 801-817.
15. Bhavna, D. (2007). *Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power*. Routledge.
16. Dadabayeva, T., & Sharipova, D. (2016). Construction of Historical Memory in Kazakhstan: Nationalism and Its Discontents. *National Identities*, 18(2), 165-182.
17. Rees, W., & Williams, J. (2017). 'Nation-State' or 'Layered State'? Two Types of Nationalism in Kazakhstan. *Journal of Eurasian Studies*, 8(2), 168-179.

-
18. Sarsembaev, A. (1999). Kazakhstan: nation building and elite formation. *Central Asian Survey*, 18(3), 333-352.
 19. Laruelle, M. (2014). The 'Russian World': Russia's Soft Power and Geopolitical Imagination. *Center on Global Interests*, 1-19.
 20. Werner, C. (2000). Gifts, Bribes and Development in Post-Soviet Kazakhstan. *Humanity Press*.
 21. Norris, S. M. (2012). Nomadic nationhood: cinema, nationhood, and remembrance in post-Soviet Kazakhstan. *Ab Imperio*, 2012(2), 378-402.
 22. Zerubavel, E. (2003). *Time maps: collective memory and the social shape of the past*. University of Chicago Press.
 23. Averyanov, A. (2009). Historical memory in post-Soviet Russia: A political tool of the authorities. *Europe-Asia Studies*, 61(8), 1323-1342.
 24. Basik, D., & Rahautsou, F. (2019). Street Renaming in Minsk: Current State and Prospects. *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, 20(2), 58-80.
 25. Gnatiuk, O. (2020). Street Renaming in Post-Revolutionary Ukraine: Regional Strategies to Construct a New National Identity. *Urban History*, 47(1), 158-175.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 11-03-2024

Мақаланың жарияланған күні: 27-09-2024

**Рафик Усманов¹, Майя Урузгалиева², Разия Асылгожина³,
Венера Жексембекова⁴**

¹ профессор Астраханского государственного университета,
доктор политических наук
(Астрахань, Российская Федерация)
e-mail: usmanr@mail.ru

² докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева
(Астана, Республика Казахстан)
e-mail: maikun_93@mail.ru

³ старший преподаватель Казахского агротехнического
исследовательского университета имени С.Сейфуллина
(Астана, Республика Казахстан)
e-mail: raziya.assyl@gmail.com

⁴ доктор политических наук, профессор
(Астана, Республика Казахстан)
e-mail: venera6309@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ И МЕХАНИЗМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СЕВЕРНОГО ПРИКАСПИЯ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ)

Аннотация. В статье исследуется комплекс вопросов геоэкологической безопасности Северного Прикаспия как важнейшей экологической зоны Каспийского моря. Указанный сектор находится в юрисдикции Республики Казахстан и Российской Федерации, обладает общностью политических, социально-экономических и экологических проблем, определяющих единство видения многообразия взаимосвязанных компонентов окружающей среды. Возрастающая активность стран Прикаспийского региона, связанная с развитием природно-ресурсного и транспортно-коммуникационного потенциалов, сопровождается нарастанием нарушения экологического равновесия. Сохранение целостности экологической системы Каспийского моря возможно за счет формирования единого экономического пространства.

Современные подходы изложены на основе применения сравнительных, структурно-функциональных методов исследования, а также разработки политико-экологических механизмов исследований важнейших факторов и условий по критериям общности однородных компонентов природной среды и ресурсной базы, политических и иных условий. Программное управление данных процессов автором спрогнозировано как на межгосударственной основе, так и на национальном уровне. В результате анализа рассмотрен

политический механизм обеспечения геоэкологической безопасности Северного Прикаспия, который характеризуется комплексом региональных особенностей, главным из которых является признание единства экологической системы Каспийского моря.

Ключевые слова: *Северный Прикаспий, Казахстан, Россия, политические механизмы, экологическая система, безопасность, геоэкология, геополитика, процесс, природный ресурс*

Рафик Усманов, Майя Урузгалиева, Разия Асылгожина, Венера Жексембекова

СОЛТҮСТІК КАСПИЙДІҢ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚАЗІРГІ САЯСИ ПРОЦЕСТЕРІ МЕН ТЕТІКТЕРІ (ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Мақалада Каспий теңізінің маңызды экологиялық аймағы ретінде Солтүстік Каспийдің геоэкологиялық қауіпсіздігі мәселелері қарастырылады. Аталған сектор Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының юрисдикциясында орналасқан және қоршаған ортаның өзара байланысты құрамдас бөліктерінің алуан түрлілігін пайымдаудың бірлігін айқындайтын саяси, әлеуметтік-экономикалық және экологиялық проблемалардың ортақтығына ие. Табиғи-ресурстық және көліктік-коммуникациялық әлеуеттің дамуына байланысты Каспий маңы елдерінің белсенділігінің артуы экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуымен қатар жүреді. Каспий теңізінің экологиялық жүйесінің тұтастығын сақтау бірыңғай экономикалық кеңістікті қалыптастыру есебінен мүмкін болады.

Қазіргі заманғы тәсілдер зерттеудің салыстырмалы, құрылымдық-функционалдық әдістерін қолдану негізінде, сондай-ақ табиғи орта мен ресурстық базаның біртекті компоненттерінің, саяси және өзге де жағдайлардың ортақ критерийлері бойынша аса маңызды факторлар мен жағдайларды зерттеудің саяси-экологиялық тетіктерін әзірлеу негізінде баяндалған. Автордың осы процестерді бағдарламалық басқаруы мемлекетаралық негізде де, ұлттық деңгейде де болжанады. Талдау нәтижесінде Солтүстік Каспийдің геоэкологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің саяси тетігі қарастырылды, ол аймақтық ерекшеліктер кешенімен сипатталады, олардың бастысы Каспий теңізінің экологиялық жүйесінің біртұтастығын тану болып табылады.

Түйін сөздер: *Солтүстік Каспий, Қазақстан, Ресей, саяси механизмдер, экологиялық жүйе, қауіпсіздік, геоэкология, геосаясат, процесс, табиғи ресурс.*

Rafik Usmanov, Maiya Uruzgaliyeva, Raziya Asylgozhina, Venera Zheksembekova

MODERN POLITICAL PROCESSES AND MECHANISMS FOR ENSURING GEO-ECOLOGICAL SECURITY THE NORTHERN

CASPIAN REGION (THE CASE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE RUSSIAN FEDERATION)

Abstract. The article examines the complex of issues of geo-ecological safety of the Northern Caspian Sea as the most important ecological zone of the Caspian Sea. This sector is under the jurisdiction of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, has a commonality of political, socio-economic and environmental problems that determine the unity of vision of the diversity of interrelated components of the environment. The increasing activity of the countries of the Caspian region associated with the development of natural resource and transport and communication potentials is accompanied by an increase in environmental imbalance. The preservation of the integrity of the ecological system of the Caspian Sea is possible through the formation of a single economic space. Modern approaches are presented on the basis of the application of comparative, structural and functional research methods, as well as the development of political and environmental mechanisms for the study of the most important factors and conditions according to the criteria of the community of homogeneous components of the natural environment and resource base, political and other conditions. The software management of these processes is predicted by the author both on an interstate basis and at the national level. As a result of the analysis, the political mechanism for ensuring the geo-ecological security of the Northern Caspian region is considered, which is characterized by a set of regional features, the main of which is the recognition of the unity of the ecological system of the Caspian Sea.

Keywords: *Northern Caspian Sea, Kazakhstan, Russia, political mechanisms, ecological system, security, geocology, geopolitics, process, natural resource.*

Введение

Научно-практическая актуальность исследований каспийской тематики имеет важное международное значение, а междисциплинарный подход приобретает особую содержательность работы. На стыке аналогичных работ определяются специфические особенности области исследования и методический инструментарий достижения поставленного результата.

Общеизвестно, что Каспийский регион представляет собой сложный природный объект, подвергающийся воздействию антропогенных факторов. Как естественная экологическая система он состоит из многообразия взаимосвязанных компонентов природной среды (земля, недра, почвы, атмосферный воздух, биоресурсы, растительный, животный мир и др.). Его экосистема подразделяется на три относительно самостоятельных зоны: Северный Каспий, Средний и Южный Каспий, отличающиеся пространственным и природно-ресурсным потенциалом, определяющим устойчивость развития отдельных зон региона.

По экспертным оценкам ученых около 90% водного стока и загрязняющих веществ привносится в Каспий водами основных рек, протекающие по территории Российской Федерации - Волга, Терек и Сулак, а также Республики Казахстан – Урал и Эмба [1, с. 148].

В целях осуществления суверенных прав на недропользование акватория и дно Северного Каспия разделены на российский и казахский секторы [2], которые располагают высокоперспективными месторождениями нефти, газа и конденсата, и определяют экономический потенциал и суверенитет Республики Казахстан.

Не случайно понятие «Каспий» имеет различное толкование. Исторически он рассматривался как единый народнохозяйственный комплекс СССР - Волго-Каспийский бассейн, представленный в качестве водохозяйственного комплекса - водосборного бассейна и Волжско-Каспийского рыбохозяйственного бассейна, определявших отраслевую специализацию региона.

В современной терминологии «Прикаспийский регион» рассматривается как «Каспийская пятерка», а в более широком контексте - как геополитическое пространство «Большой Каспий», в ареале которого создаются новые модели международных отношений ведущих экономик мира [3].

По оценкам Европейского Совета, это «Большой каспийский регион», кроме государств Каспийской пятерки, включает близко расположенные страны, исторически, экономически и культурно связанные с Каспием [4, с. 30]. Американские исследователи представляют его одним «из крупнейших центров углеводородного депозита мира», имеющих «растущий интерес и стратегическое значение во всем мире» [5, с. 10-11].

Расширенное толкование Каспийского региона объясняется не только различными теоретическими и дисциплинарными подходами к исследованию, но и геополитической и геоэкономической его значимостью, включающую природно-ресурсный и транспортно-коммуникационный потенциалы, совокупность которых повышает научную актуальность работы.

Обзор литературы

Каспийской тематике посвящено значительное количество научных трудов на дисциплинарном (монодисциплинарном) уровне в рамках локального познания и понимания отраслевого объекта исследования.

Среди основных областей знаний представлены многочисленные работы по истории и культуре, биологии и зоологии, включая ихтиологию, экологию и геологии, международному праву.

В области политических наук в России создано несколько самостоятельных научных школ, специализирующихся на исследовании геополитических процессов Каспийского региона: а) Дипломатическая академия МИД России (зав. кафедрой политологии и политической философии, проф. С.С. Жильцов); б) Астраханский государственный университет им. В.Н. Татищева (зав. кафедрой политологии и международных отношений, проф. Р.Х. Усманов).

Московская «школа» под руководством И.С. Зонна и С.С. Жильцова исследовала исторические аспекты реализации российской политики в Каспийском регионе и процессов формирования международного правового статуса Каспия. Наиболее полная информация о достигнутых результатах представлена в статье С.С. Жильцова «Основные направления политики России в Каспийском регионе» (2021) [6].

Астраханская «школа» имеет более широкий спектр исследований Ка-

спийского региона: геополитика, элитология, история, экономика, комплексная безопасность и др. В настоящее время формируются основы научной школы «Современные геополитические процессы формирования и развития Большого Каспия как центрального узла Евразийского пространства». Активно функционирует созданный в 2021 году Межуниверситетский экспертно-аналитический центр «Каспийский международный дискуссионный клуб».

Междисциплинарная каспийская тематика астраханских ученых Р.Х. Усманова, К.А. Маркелова, В.Г. Головина и других авторов исследована в цикле научных статей: «Изменение правового статуса Каспийского моря в условиях геополитической и экономической интеграции региона» (2018); «Черноморско-Каспийский регион: от геополитики к геоэкономике транспортных систем» (2019); «Большой Каспий в системе природно-геополитических координат» (2020); «Новый глобальный порядок и проблемы совершенствования обеспечения коллективной безопасности Каспийских государств» (2020); «Большой Каспий в геополитическом измерении: монография» (2020); «Большой Каспий в современных геополитических условиях» (2022) и других работах.

В настоящее время комплексному изучению Каспийского моря также уделяется повышенное внимание другими исследователями. Среди значимых можно выделить работы Н.А. Сарсенбай «Концепция комплексной программы научно-прикладных исследований Каспийского моря и побережья в пределах Атырауской и Мангистауской областей» (2018); Ф.Ж. Акияновой «О реализации научно-прикладной программы МНК «Астана» на тему: «Комплексные исследования экосистем казахстанского сектора шельфа и побережья Каспийского моря с оценкой влияния нефтегазовой отрасли» в 2021-2026 годах».

Научный интерес представляют труды К.А. Бякишева «Новый международно-правовой режим Каспийского моря» (2018) и «Международно-правовые проблемы управления рыболовством» (2017).

Пользуются вниманием многолетние научные работы ФГБНУ «Всероссийский научно-исследовательский институт рыбного хозяйства и океанографии (ВНИРО)» и ФГБУ «Каспийский морской научно-исследовательский центр» (КаспМНИЦ), а также результаты исследований нефтяных проектов российской компании «Лукойл» на Каспии.

Несмотря на многообразие подходов, вопросы междисциплинарных системных изучений на стыке политических и экологических исследований в Каспийском регионе практически не изучались. Поэтому авторский подход в данном направлении представляется весьма актуальным.

Результаты исследований и обсуждение

Политические механизмы в экологических исследованиях

Результаты многочисленных исследований свидетельствуют, что данная пара сопряженных категорий является недостаточно изученной, хотя отдельные их элементы достаточно широко используются в системе государственного управления. Применительно к сфере экологической проблематики политические механизмы остаются несформированными, поэтому

предпринята попытка изложить некоторые общетеоретические подходы, используемые в работе.

В общем представлении проф. Г.А. Колобовой «политические механизмы» определяются как ключевые элементы политической системы общества и трактуются как «механизмы политической власти», «механизмы политического управления» и зачастую дублируют иные близкие по содержанию категории [7, с. 1228]. Оценивая политический механизм в системе государственного управления в экономической сфере проф. А.В. Козлова выделяет теоретико-методологическое, коммуникативное, институциональное, нормативно-правовое и функциональное направления [8, с. 29].

Анализ приведенных понятий свидетельствует, что в научной литературе представлено значительное количество общетеоретических характеристик, которые обусловлены многочисленными политическими целями и авторскими подходами к их достижению.

Применительно к сложным политическим и социально-экономическим системам, к которым относятся Прикаспийский регион и его государства, очевидна необходимость использования некоторых иных групповых и обобщенных политических механизмов, призванных обеспечить совокупность национально-государственных интересов в сочетании с законными интересами всех стран региона. Общие принципы и условия сбалансированности интересов закреплены в Конвенции о правовом статусе Каспийского моря (Каспийская конвенция), которые могут обеспечиваться на двусторонней и многосторонней основе.

В качестве основополагающих принципов формирования политических механизмов в сфере обеспечения геоэкологической безопасности в Каспийском регионе представляется целесообразным использовать комплекс взаимообусловленных национально-государственных интересов Прикаспийских стран с учетом геополитической, геоэкономической и геостратегической безопасности и стабильности развития региона.

В данном контексте и с учетом авторского представления указанный комплекс принципов можно сформулировать как политико-экологический механизм исследований.

Правовое обеспечение экологической безопасности на Каспии

Вопросы обеспечения экологической безопасности основаны на совокупности национальных законодательных актов и международном публичном праве. Применительно к настоящей теме исследования к первому уровню относятся: а) Экологический Кодекс Республики Казахстан (ЭК РК) [9]; б) Федеральный закон Российской Федерации «Об охране окружающей среды» (ФЗ РФ) [10].

В качестве основных актов второго уровня можно выделить:

- Рамочную конвенцию по защите морской среды Каспийского моря (Тегеранская конвенция, 2003);
- Конвенцию о правовом статусе Каспийского моря (Каспийская конвенция) от 12.08.2018 года.

Аналитические исследования национальных законодательств позволяют сделать некоторые выводы. Основные цели и задачи, а также принципы и

механизмы национальных экологических законодательств Казахстана и России сформулированы в рамках сопряженных и взаимосвязанных норм, хотя имеют внутрисударственные особенности.

Идентична норма о приоритете международного права. Так, экологическое законодательство Казахстана, действующее на всей территории страны, включая континентальный шельф и исключительную экономическую зону республики (ЭК РК, ст. 2), позволяет заключать международные договора с различными условиями деятельности, прошедшими процедуру ратификации. Такой подход расширяет инвестиционный потенциал РК, но может ущемлять интересы других стран региона.

Вместе с тем в законодательной базе Казахстана и России присутствуют определенные несоответствия (табл. 1).

Таблица 1. Характеристика отдельных норм экологических законодательств Казахстана и России

Экологический Кодекс	ФЗ Российской Федерации «Об охране окружающей среды» (ФЗ РФ) [10]
Окружающая среда	
Совокупность окружающих человека условий, веществ и объектов материального мира, включающая в себя природную среду и антропогенную среду (ст. 6, п.1)	Совокупность компонентов природной среды, природных и природно-антропогенных объектов, а также антропогенных объектов (ст. 1, ч.1)
Компоненты природной среды	
Атмосферный воздух, поверхностные и подземные воды, земная поверхность и почвенный слой, недра, растительный, животный мир и иные организмы, все слои атмосферы Земли, включая озоновый слой, а также климат, обеспечивающие в их взаимодействии благоприятные условия для существования жизни на Земле (ст. 6, п.2)	Земля, недра, почвы, атмосферный воздух, поверхностные воды, атмосферный воздух, растительный, животный мир и иные организмы, а также озоновый слой атмосферы и околоземное космическое пространство, обеспечивающие в совокупности благоприятные условия для существования жизни на Земле (ст. 1, ч.3)
Природные объекты	
Естественные экологические системы и природные ландшафты, а также составляющие их элементы, сохранившие свои природные свойства (ст. 6, п.4, ч.1)	Естественная экологическая система, природный ландшафт и составляющие их элементы, сохранившие свои природные свойства (ст. 1, ч.4)
Природный комплекс	
Функционально и естественно связанные между собой природные объекты, объединенные географическими и иными соответствующими признаками (ст. 6, п.4, ч.2)	Функционально и естественно связанные между собой природных объектов, объединенных географическими и иными соответствующими признаками (ст. 1, ч.8)
Природно-антропогенный объект	
1) Природные объекты, специально измененные в результате деятельности человека, но сохранившие свойства природного объекта (ст. 6, п.5-1)	Природный объект, измененный в результате хозяйственной и иной деятельности, и (или) объект, созданный человеком, обладающий свойствами природного объекта и имеющий рекреационное и защитное значение (ст. 1, ч.5)
2) Обладающие свойствами природного объекта искусственно созданные объекты, имеющие рекреационное значение и (или) выполняющие охранно-защитную функцию для природной среды (ст. 6, п.5-2)	Антропогенный объект - объект, созданный человеком для обеспечения его социальных потребностей и не обладающий свойствами природных объектов (ст. 1, ч.6)

Экологическая система (экосистема)	
Объективно существующая часть природной среды динамичный комплекс сообществ растений, животных и иных организмов, неживой среды, их обитания, взаимодействующих как единое функциональное целое и связанных между собой обменом веществом и энергией, который имеет пространственно-территориальные границы (ст. 239, п.2)	Объективно существующая часть природной среды, которая имеет пространственно-территориальные границы и в которой живые (растения, животные и другие организмы) и неживые ее элементы взаимодействуют как единое функциональное целое и связаны между собой обменом веществом и энергией (ст. 1, ч.7)
Экологический мониторинг	
Экологический мониторинг - обеспечиваемая государством комплексная система наблюдений, измерений, сбора, накопления, хранения, учета, систематизации, обобщения, обработки и анализа полученных данных в отношении качества окружающей среды, а также производства на их основе экологической информации (ст. 159, п.1)	Государственный экологический мониторинг - комплексные наблюдения за состоянием окружающей среды, в том числе компонентов природной среды, естественных экологических систем, за происходящими в них процессами, явлениями, оценка и прогноз изменений состояния окружающей среды (ст. 1, ч.30)

Источник: Составлено автором по материалам законодательства [9;10]

Результаты аналитических исследований позволяют сделать выводы:

1. Реализация единой государственной экологической политики Казахстана направлена на решение комплекса природоохранных мероприятий в сфере экологической безопасности, которая охватывает все компоненты природной среды.

2. Нормы экологического законодательства Казахстана и России при сохранении вектора общей направленности и внешней схожести положений содержат достаточно неоднозначные толкования. В первую очередь это относится к оценке и характеристикам природно-антропогенных и антропогенных объектов, критериям, определяющим основные экологические и природоохранные понятия.

3. Совокупность указанных положений формируют финансово-экономические риски производственной деятельности хозяйствующих субъектов Республики Казахстан и Российской Федерации в части создания взаимных правовых коллизий и др.

Указанная проблематика свидетельствует о необходимости гармонизации национальных законодательств и правил применения основных норм и принципов. Представляется, что на начальном этапе целесообразно разработать, например, межгосударственный экологический меморандум взаимопонимания (или аналогичный документ), как нормативный правовой акт, гармонизирующий трактовку основополагающих положений. Статус указанных положений должен носить законодательный характер, обеспечивающий правовую защиту всех хозяйствующих субъектов стран Прикаспийского региона, осуществляющих хозяйственную деятельность как на территории, так и в акватории Республики Казахстан.

Анализ международных правовых актов Каспийского региона и оценка их значимости позволяют констатировать:

- Рамочная конвенция по защите морской среды Каспийского моря (Тегеранская конвенция) является первым международным соглашением

о сотрудничестве Прикаспийских стран в области охраны окружающей среды региона, принятым всеми пятью государствами региона (Конвенция подписана 04.11.2003 г., вступила в силу 12.08.2006 г.);

- Конвенция послужила основой принятия важнейших многосторонних соглашений в сфере природопользования: «О сохранении и рациональном использовании водных биологических ресурсов Каспийского моря»; «О сотрудничестве в области гидрометеорологии Каспийского моря» и др.

Историческая миссия Рамочной конвенции состоит в признании экологической целостности Каспийского моря и трансграничного (всеобъемлющего) характера негативного воздействия государств региона на окружающую среду. Указанные обстоятельства в значительной степени предопределили принятие Конвенции о правовом статусе Каспийского моря (от 12.08.2018 года), призванной обеспечить сохранение Каспийского моря и устойчивое развитие региона [11]. Однако до настоящего времени конвенция не ратифицирована Исламской Республикой Иран, поэтому ее полноценный юридический статус отсутствует.

Важная особенность Каспийской конвенции, отличающейся от Тегеранской конвенции, – это признание экологического статуса Каспия (ст. 1) - «Экологическая система Каспийского моря» – взаимодействующие компоненты воздуха, воды и биологических организмов, включая человека, в пределах Каспийского моря и суши, находящейся под воздействием близости моря».

Данная констатация свидетельствует о признании приоритета политико-экономической и экологической целостности Каспия. Тем самым закреплено, что Каспийское море является основой жизнедеятельности и устойчивого развития настоящих и будущих поколений стран региона, определяющих их суверенитет и единство развития.

В целях достижения указанных положений в концепцию включена экологическая норма «Загрязнение». Она характеризует возможность привнесения человеком прямо или косвенно веществ, организмов или энергии в экологическую систему Каспийского моря, в том числе из наземных источников. Указанные привнесения приводят или могут привести к таким пагубным последствиям, как вред биологическим ресурсам и жизни в море, опасность для здоровья человека, создают помехи для деятельности на море, в том числе для промысла водных биологических ресурсов и других правомерных видов использования моря, снижают качество используемой морской воды и ухудшают условия отдыха.

Анализ данной нормы свидетельствует о комплексном подходе к вопросам экологической безопасности, который позволяет сделать ряд фундаментальных выводов:

1) К загрязнению отнесены действия человека, которые не только приводят к пагубным последствиям, но и которые могут привести к таким. Искусственное умышленное или неосторожное привнесение опасных загрязнений позволяет разработать меры комплексного реагирования (устранения) и возможного предотвращения таких последствий.

2) В составе данной категории не выделены возможные последствия естественного воздействия природных факторов (наземных, подземных,

космических и др.). Так, известные факты последствия сейсмических воздействий, повлекшие массовую гибель килек на Каспии, подорвали целостность всей пищевой цепочки водных биологических ресурсов [12, с. 413].

3) Расширено определение понятия пагубных последствий «как вред биологическим ресурсам и жизни в море», позволяющее более широко обобщить весь объем флоры, фауны и биоты, обитающей в море [13, с. 33].

Также признана опасность воздействия для здоровья и ухудшение условий отдыха человека, создания помех для деятельности на море, включая промысел водных биоресурсов, а также иных правомерных видов использования моря и др.

При наличии закрепленных правовых норм в области загрязнения морской среды конвенция не содержит критериев, позволяющих разграничивать допустимое загрязнение от вредоносного [13, с. 33]. Соответственно, отсутствуют и меры ответственности загрязнителей.

Такая оценка позволяет констатировать, что одной из приоритетных компетенций, вытекающих из положений Конвенции и определяющих статус Каспия, является защита и обеспечение сохранности экологической системы Каспийского моря, которая признается суверенным и исключительным правом каждого государства. Указанный тезис подтверждает фундаментальные теоретические положения геополитики (как науки) о необходимости исследования политических факторов окружающей (натурально-вещественной) среды в интересах экологической безопасности государств и региона в целях рационального использования природно-ресурсного потенциала. Данный вывод коррелируется с результатами исследований профессора Э.А. Позднякова [14, с. 93].

Учитывая, что Конвенция о правовом статусе Каспийского моря признана как «Конституция Каспийского моря», которая определяет общие контуры отношений, обоснован вопрос о разработке комплекса межправительственных соглашений, определяющих механизмы реализации, в данном случае, экологических взаимоотношений в Волго-Каспийском бассейне.

Основные принципы разработки политических механизмов экологической безопасности Северного Прикаспия

Для разработки политических механизмов обеспечения экологической безопасности Северного Прикаспия, основанных на наших подходах, систематизируем факторы и условия функционирования Республики Казахстан и Российской Федерации на данном пространстве. В качестве критериев используем общность важнейших характеристик и потенциалов как устойчивую совокупность однородных компонентов природной среды, ресурсной базы, политических и иных условий, управление которыми может осуществляться как на межгосударственной основе, так и на национальном уровне.

Предложенная группировка однородных факторов и условий функционирования Казахстана и России на пространстве Северного Прикаспия свидетельствует о наличии многочисленных переплетений и их соответствии, что позволяет констатировать о возможности разработки совместных проектов и программ. Примером успешной реализации является Программа казахстанско-российского сотрудничества по сохранению и восстановлению

экосистемы бассейна трансграничной реки Жайык (Урал), которая реализуется с 2010 года.

При разработке политических механизмов обеспечения геоэкологической безопасности Северного Прикаспия возникает объективная необходимость реализации более сложных системных задач. В качестве возможного подхода может использоваться система комплексного прибрежного управления, призванная обеспечить координацию природоохранной и хозяйственной деятельности на реках и в море [13, с. 70-71]. Тем более, что на Каспии бассейновые принципы управления рыбной отраслью СССР хорошо использовались на предприятиях Астраханской области и Казахстана [14, с. 108].

Выводы

Необходимость выработки политических механизмов обеспечения геоэкологической безопасности Северного Прикаспия характеризуется комплексом региональных особенностей, главным из которых является признание единства экологической системы Каспийского моря.

В качестве основополагающих принципов указанных механизмов представляется целесообразным использовать комплекс взаимообусловленных национально-государственных интересов Прикаспийских стран с учетом геополитической, геоэкономической и геостратегической безопасности и стабильности развития региона. Данный подход обусловлен уровнем компетенции государств относительно компонентов природной среды.

До настоящего времени Конвенция о правовом статусе Каспийского моря не ратифицирована Исламской Республикой Иран, что сдерживает разработку и совершенствование договорно-правовой базы.

Акватория Северного Прикаспия находится в юрисдикции Республики Казахстан и Российской Федерации, между которыми вопросы разграничения дна северной части Каспийского моря в целях осуществления суверенных прав на недропользование урегулированы, что обеспечивает возможности разработки и реализации совместных проектов и программ.

Политико-экологический механизм исследований свидетельствует, что разработка недр и развитие транспортно-логистического потенциала сопровождаются нарушениями экологического равновесия и климатическими изменениями. При общей схожести национальных экологических законодательств они нуждаются в гармонизации и корректировки правил применения основных норм и принципов, которые возможны на основе выработки межгосударственного экологического меморандума взаимопонимания.

Обоснование единства природно-экологического и геополитического пространства позволило систематизировать факторы и условия функционирования Республики Казахстан и Российской Федерации на пространстве Северного Прикаспия по критериям общности однородных компонентов природной среды, ресурсной базы, политических и иных условий, программное управление которыми может осуществляться как на межгосударственной основе, так и на национальном уровне.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Водный баланс и колебания уровня Каспийского моря. Моделирование и прогноз / Науч. ред. Е.С. Нестеров. М.: Триада ЛТД, 2016. – 378 с.
2. Соглашение между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о разграничении дна северной части Каспийского моря в целях осуществления суверенных прав на недропользование от 06.07.1998. URL: <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=273085> (дата обращения: 15.05.2024).
3. Маркелов К.А. Большой Каспий в геополитическом измерении: Монография. – М. Экон-Информ, 2020. – 198с.
4. Сергунин А.А., Тихонов В.Г. «Восточное партнерство» и «Большой Каспийский регион»: проблемы и перспективы // Каспийский регион: политика, экономика, культура, 2009. - №3(20). - С.30-38.
5. Hoagland R.E. The greater Caspian region: competition and cooperation // Caspian Magazine affairs, January-February 2019. – PP. 10 - 22. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.caspianpolicy.org/wp-content/uploads/2019/10/Caspian-Affairs-Magazine-January-Issue-2019-1.pdf> (дата обращения: 25.05.2024).
6. Жильцов С.С. Основные направления политики России в Каспийском регионе // Казахстан-Спектр. Научный журнал, 2021. - № 2 (98). - С. 7-22. [Электронный ресурс]. URL: <http://journal-ks.kisi.kz/index.php/ks/index> (дата обращения: 25.05.2024).
7. Колобова Г.А. Политический механизм: анализ категории // Вестник Башкирского университета. 2010. Т. 15. №4 С.1227-1230.
8. Козлова А.В. Политические механизмы обеспечения безопасности государства в экономической сфере: автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 / Козлова, Анна Валерьевна. – Москва, РГСУ, 2009. - 44 с.
9. Экологический Кодекс Республики Казахстан от 02.01.2021 № 400-VI ЗРК. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400> (дата обращения: 25.05.2024).
10. Федеральный закон от 10.01.2002 № 7-ФЗ «Об охране окружающей среды». [Электронный ресурс]. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34823/ (дата обращения: 25.05.2024).
11. Головин В.Г., Черных Н.А., Маркелов К.А., Зволинский В.П. Экологические системы Северного Прикаспия в условиях загрязнения. - Москва.: Издательство «Оргсервис –2000», 2006. - 452 с.
12. Мурсалиев А.О. Охрана окружающей среды Каспийского моря: международно-правовые аспекты: дис... к.юрид.наук: 12.00.10 / Мурсалиев Араз Огтай оглы. – Москва, МГИМО, 2021. - 168с.
13. Поздняков Э.А. Геополитика. – М.: Прогресс, 1995. - 95 с.
14. Усманов Р.Х., Головин В.Г. Астраханская область и современные геополитические процессы Большого Каспия. Каспийский регион: политика, экономика, культура, 2021. - № 4 (69). – С. 104-114.

REFERENCES:

1. Vodnyj balans i kolebanija urovnja Kaspijskogo morja. Modelirovanie i prognoz. [Water balance and fluctuations in the Caspian Sea level. Modeling and forecasting] M.: Triada LTD, 2016. – 378 p.
2. Soglashenie mezhdru Rossijskoj Federaciej i Respublikoj Kazahstan o razgranicenii dna severnoj chasti Kaspijskogo morja v celjah osushhestvenija suverennyh prav na nedropolzovanie ot 06.07.1998. [Agreement between the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan on the delimitation of the bottom of the northern part of the Caspian Sea in order to exercise sovereign rights to subsurface use dated 07/06/1998.] // <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=273085> (Accessed: 15.05.2024).
3. Markelev K.A. Bolshoj Kaspij v geopoliticheskom izmerenii: Monografija. [The Greater Caspian in the Geopolitical Dimension]: Monograph. - M. Ekon- Inform, 2020. - 198 p.
4. Sergunin A.A., Tihonov V.G. «Vostochnoe partnerstvo» i «Bolshoj Kaspijskij region» : problemy i perspektivy. [«Eastern Partnership» and the «Greater Caspian Region: problems and prospects»] - The Caspian region: politics, economy, culture, 2009. - №3 (20). - P. 30-38.
5. Hoagland R.E. The greater Caspian region: competition and cooperation // Caspian Magazine affairs, January-February 2019. – P. 10 - 22. // <https://www>.

- caspianshipolicy.org/wp-content/uploads/2019/10/Caspian-Affairs-Magazine-January-Issue-2019-1.pdf (Accessed: 25.05.2024).
6. Zhilcov S.S. Osnovnye napravlenija politiki Rossii v Kaspijskom regione. [The main directions of Russia's policy in the Caspian region] - Kazakhstan - Spekt Scientific journal, 2021. - № 2 (98). - P. 7-22. // <http://journal-ks.kisi.kz/index.php/ks/index> (Accessed: 25.05.2024).
 7. Kolobova G.A. Politicheskij mehanizm: analiz kategorii. [Political mechanism: category analysis] - Bulletin of Bashkir University, 2010. - V. 15. № 4 - P.1227-1230.
 8. Kozlova A.V. Politicheskie mehanizmy obespechenija bezopasnosti gosudarstva v jekonomicheskoy sfere: avtoref. dis. ... d-ra polit. nauk: 23.00.02. [Political mechanisms for ensuring state security in the economic sphere: abstract. Dissertations of the Doctor of Political Sciences: 23.00.02] – Moscow, 2009. - 44 p.
 9. Jekologicheskij Kodeks Respubliki Kazahstan ot 02.01.2021 № 400-VI ZRK. [Environmental Code of the Republic of Kazakhstan dated 02.01.2021 No. 400-VI]. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400> (Accessed: 25.05.2024).
 10. Federal'nyj zakon ot 10.01.2002 № 7-FZ «Ob ohrane okruzhajushhej sredy» . [Federal Law No. 7 dated 10.01.2002 «On Environmental Protection»]. // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34823/ (Accessed: 25.05.2024).
 11. Golovin V.G., Chernyh N.A., Markelov K.A., Zvolinskij V.P. Jekologicheskie sistemy Severnogo Prikaspija v uslovijah zagryaznenija. [Ecological systems of the Northern Caspian region in conditions of pollution]. - Moscow: Publishing house «Orgservice - 2000», 2006. - 452 p.
 12. Mursaliev A.O. Ohrana okruzhajushhej sredy Kaspijskogo morja: mezhdunarodno-pravovye aspekty: dis... k.jurid.nauk: 12.00.10. [Environmental protection of the Caspian Sea: international legal aspects: dissertation of the Candidate of Law: 12.00.10]. – Moscow, 2021. – 168 p.
 13. Pozdnjakov Je.A. Geopolitika. [Geopolitics] – M.: Progress, 1995. - 95 p.
 14. Usmanov R.H., Golovin V.G. Astrahanskaja oblast i sovremennye geopoliticheskie processy Bolshogo Kaspija. [Astrakhan Region and modern geopolitical processes of the Greater Caspian Sea] - The Caspian region: politics, economy, culture, 2021. - № 4 (69). – P. 104-114.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 23-11-2023

Мақаланың жарияланған күні: 27-09-2024

Айнұр Әбиденқызы¹, Құрмет Қадылғазыұлы², Айгерим Ердашова³

*¹ ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, PhD
email: ainurbai-67@mail.ru*

*² ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институты ғылыми қызметкері
(Алматы, Қазақстан)
email: kopes12@gmail.com,*

*³ Әл-Фараби ат. ҚазҰУ-дың PhD докторанты
(Алматы, Қазақстан)
email aika.yerdashova@gmail.com*

ҚЫТАЙДЫҢ «БІР БЕЛДЕУ, БІР ЖОЛ» СТРАТЕГИЯСЫ: ӘЛЕМДІК ЖЕТЕКШІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ПОРТТАРДЫҢ РӨЛІНЕ ЖҮГІНУ

Аннотация. ХХІ ғасырдағы әлемдік аса алып жоба саналатын «Бір белдеу, бір жол» бастамасы оның авторы Қытайдың қолданыстағы халықаралық қатынастар жүйесін қайта қарау, оның ережелері мен шарттарына өзгерістер енгізу, әлемдік тәртіпті қайта жүйелеу, жаңа тұрпаттағы ірі елдер қарым-қатынасын қалыптастыру, «Адамзаттың тағдырластығы қауымдастығын» құру ниетіндегі стратегиялық жобасы есептеледі. Қытайлық контексте ол Қытайдың әлемдік қауымдастыққа ұсынып отырған «ең үлкен ортақ игілігі және ең ауқымды ынтымақтастық платформасы». Сондықтан да, Қытай тарапы «ынтымақтаса отырып бірге ұтуды» көздеген жобаның қатысушысының барынша көбеюіне, ондағы нақты жобалардың әлемдік қауымдастық, әсіресе, «белдеу және жол» жағалауы елдері тарапынан мейілінше қолдау табуына мүдделі. Осындай себептен стратегияның іске асырылуын ілгерілету бағытындағы әрқандай шараларға да мүмкіндігін сарқа жұмсауда. Әлеуетті тетіктердің қай-қайсысына да жүгінуге пейіл. Мақалада ҚХР осы тетіктердің ұтқыр құралының бірі ретінде әлемдегі айлақтар мен порттардың құрылысын салу, оларды басқаруға қатысу, олардың акциясын сатып алу, түбегейлі сатып алу сынды тәсілдермен игеріп жатқаны нақты мысалдармен баяндалады.

***Түйін сөздер:** айлақ, теңіз тасымалы, әлемдік жетекшілік, «Бір белдеу, бір жол».*

Айнұр Әбиденқызы, Құрмет Қадылғазыұлы, Айгерим Ердашова
КИТАЙСКАЯ СТРАТЕГИЯ «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ»: РОЛЬ
ПОРТОВ В УСТАНОВЛЕНИИ ГЛОБАЛЬНОГО ЛИДЕРСТВА

Аннотация. Инициатива «Один пояс, один путь», которая считается крупнейшим мировым проектом XXI века, автор проекта, призвал пересмотреть действующую систему международных отношений Китая, внести изменения в ее правила и условия, реорганизовать мир. Пересмотреть и по-новому сформировать отношения между крупными странами, создать стратегический проект «Сообщество с судьбой человечества». В китайском контексте это «величайшее общее благо и самая обширная платформа сотрудничества», которую Китай предлагает мировому сообществу. Поэтому китайская сторона заинтересована в максимальном увеличении числа участников проекта, направленного на «сотрудничество и совместную победу», и в том, чтобы конкретные проекты в нем получили максимальную поддержку со стороны мирового сообщества. Прибрежные страны «Пояса и пути». По этой причине они тратят время на различные меры, направленные на содействие реализации стратегии. В статье на конкретных примерах показано, что КНР как один из мобильных инструментов этих механизмов осваивает строительство гаваней и портов в мире, участвует в их управлении, покупает их акции.

Ключевые слова: порт, морской транспорт, глобальное лидерство, «Один пояс, один путь».

Ainur Abidenkyzy , Kurmet Kadylgazyuly, Aigerim Yerdashova
CHINESE STRATEGY «ONE BELT, ONE ROAD»:
THE ROLE OF PORTS IN ESTABLISHING GLOBAL LEADERSHIP

Abstract. The «One Belt, One Road» Initiative, which is considered the largest global project of the 21st century, the author of the project called for revising the current system of China's international relations, amending its rules and conditions, and reorganizing the world. Revising and reshaping relations between major countries, creating a strategic project called «Community with the Destiny of Humanity» . In the Chinese context, this is «the greatest common good and the most extensive cooperation platform» that China offers to the world community. Therefore, the Chinese side is interested in maximizing the number of participants in the project aimed at «cooperation and joint victory», and in ensuring that specific projects in it receive maximum support from the world community. Coastal countries of the «One Belt and One Road» project. For this reason, they spend time on various measures aimed at promoting the implementation of the strategy. The article shows using specific examples that the PRC, as one of the mobile tools of these mechanisms, is mastering the construction of harbors and ports in the world, participating in their management, and buying their shares.

Keywords: port, maritime transport, global leadership, «One Belt, One Road».

Кіріспе

Қытайдың экономикалық қуатының артуына байланысты оның ғаламдық саяси, экономикалық, мәдени, дипломатиялық, модернизациялау, ғаламдық климатты оңау, жершарындағы кедейлікті жою процестеріне қатысуы және

ондағы өз ықпалын сомдау бағытындағы белсенділігінің айтарлықтай артқаны, сондай-ақ оның осы ұмтылысының үдемелік сыйпатты көрсетіп келе жатқаны белгілі.

Си Цзиньпиннің қазіргі әлемдік тәртіпті қайта қарау, оның қолданыстағы қағидаттары мен ережелеріне түзету енгізу, жаңаша тұрпатты халықаралық қатынастар жүйесін жасақтау, адамзаттың тағдырластығы қауымдастығын қалыптау сынды бастамалары, ең әуелі Қытайдың өзіне әрқандай халықаралық байланыстар мен ықпалдастықтарға өзгеше көзқарас және тәсілмен келу талабын қойып отыр. Бұл талаптарға Қытай билігі мен бизнес қауымдастығы және тұтас Қытай қоғамы тарапынан биікке жеткен жетістіктерді бекемдеген негізде жаңа стратегиялық және тактикалық тетіктердің іске қосылуымен жауап та беріле бастады. Бұны «Бір белдеу, бір жол» стратегиясының жиынтығы және синтезі деп қарауға болады. Уақыттың өтуіне ілесе, аталмыш жоба тың мақсат-мүдделер, идеялар, жаңа құралдар топтамасымен байытылып-үстеліп жер шарының түкпірлеріне жол тартты. Әсіресе, бірсыпыра инфрақұрылымдық жобалар Қытайдың аталмыш стратегиялық мүдделерді іске асыру құралдары мен тетіктері ретінде мықтап қолға алынды. Осындай мысалдың бірі Қытайдың шетелдердегі теңіз айлақтары мен порттарына иелік ету немесе олардың ұзақ мерзімдік жүргізу құқығын қолға келтіруі болып табылады.

Зерттеудің мақсаты. «Бір белдеу, бір жол» стратегиясы ұсыныла салысымен әлемдік қауымдастықтың, дамушы мемлекеттердің назарын аударып алғаны белгілі. Бастама көтерілгелі бергі 10 жыл мерзім ішінде стратегияны ынтымақтастықтың мүмкіндігі деп бағалайтын немесе, керісінше, Қытайлық экономикалық экспанцияның құралы деп қарайтын екі түрлі пайым қалыптасып отырғаны бар. Көзқарастар алуандығы қалай болғанымен, Қытайдың аталған стратегия аясында инфрақұрылымдық жобаларға айырықша маңыз беріп келе жатқаны ақиқат.

Мақаланың мақсаты Қытайдың осындай инфрақұрылымдық жобалардың ішіндегі қазіргі ғаламдық сауда-саттықтың сүйеніші саналатын теңіз тасымалының тиянақтар тұсында, айлақтардың құрылысына болған ықпалын «тірі мысалдармен» ашып көрсету және аталған саладағы Қытайлық ықпалдың анағұрлым артып отырғанына назар аударту. Сонымен бірге жершарындағы теңізге шығар жолы тұйық ең ірі құрлық елі, сондай-ақ Каспи теңізі арқылы Еуропаға шығуды жіті қарастырып жатқан мемлекет ретіндегі еліміздің осы бағыттағы талпынысына түрткі салу болып табылады.

Зерттеудің әдіснамасы. Тақырыпты зерттеу ғылыми зерттеу мен талдаудың жалпы қағидаттарына сүйенеді. Әдіснамалық және тарихи зерттеу мен ғылыми талдаудың қалыптасқан әдістері қолданылады. Аталған стратегияны ұсынушы тараптың тілі – қытай тіліндегі ең түпкілікті дереккөздерден пайдалану тақырыпты аша түсу мен дереккөздердің барынша шынайылығына және бұрмалаулардан аулақ болуға кепілдік береді. Зерттеу барысында кешенді, салыстырмалы анализдің дедуктивтік әдістері

қолданылды. Еңбектің негізгі тұжырымдамасы сыртқы саясаттың өзара байланысы туралы ғылыми қағидаға тұрақталған. Тақырыпқа қатысты ашық әдебиеттер, мерзімдік басылымдар мен жаңаша медиа информациялары дереккөзді байыта түсуге пайдаланылды. Әдіснамада диалектикалық, логикалық, шынайылық, объективтілік ұстанымдарына жүгіндік.

1-сурет. Гангут шайқасы

Ғылым мен технология орасан дамып, тасымал тәсілдері күннен күнге түрленіп, құрлық үстілік тасымалдың әлеуеті барынша ашылып жатқан қазірдің өзінде тұтас жершары саудасының шамамен 80%-і теңіз тасымалы арқылы іске асырылып отыр. Ал порттар болса, осы теңіз тасымалының тіреуіші саналады. Теңізге үстемдіктің маңыздылығын байқаған АҚШ әскери теоригі Alfred Thayer Mahan 19 ғасырдың соңына ала «Теңіз құқының тарихқа ықпалы: 1660-1783» (The Influence of Sea Power Upon History: 1660-1783) атты еңбегінде «Теңіз құқы» теориясын өмірге енгізуі тегін емес-ті [1]. Теорияда теңіз порттарының Теңіз құқын іске асырудың үш тіреуінің бірі екендігі дәріптеліп, бұл сонан бергі тарихта ірі елдердің өз кезегінде әлемге өктемдікті іске асыруына айтарлықтай көмектесті. Теңіз айлақтары мен порттарының осы теңіз транспорты мен саудасының жиналып-тарқалар түйіні екендігі заңдылық. Сондықтан, әлемдік нарық пен халықаралық саудаға қатысқысы келетін кез-келген мемлекеттің онан үлес алып қалғысы келері сөзсіз. Сол сияқты Қытай да, осы нарыққа өткен ғасырдың 80-жылдарының ортасындағы іште реформа бастап, сыртқа есігін аша бастағанынан-ақ бас сұға бастаған болатын. Қытай бұл нарыққа ту басында порт құрылысын салумен кіріскен-ді. Батыс Африкадағы Мавританияның Нуакшот порты Қытайдың шетелдерде салған ең алғашқы порты саналады, оны да Қытай өз қаржысына «Африкалық бауырласына» жәрдем есебінде салып берген-ді. 1980 жылы қолға алынып, 1986 жылы

қолданысқа тапсырылған осы порт кейіннен Мавританияның 90% экспорт-импортының тасымалын арқалап қана қоймай, солтүстік-батыс Африка елдерінің әлеммен байланысындағы маңызды ошағына айналды [2].

Қытайдың экономикасының күрт өсуі мен көлемінің ұлғаюына, шетелдермен экономикалық алым-берімінің жиілеуі мен ауқымдануына қарай, оның теңіз тасымалына тәбеті де қауырт артты. Ғасыр басында ДСҰ-на кіргеннен кейін-ақ Қытай «әлем фабрикасына» айналып шыға келді де, «әлемге шығу» мемлекеттік стратегия болып бекітілді.

Алапат ауқымдағы және күн санап көлемдене берген Қытай тауарларын діндеген жеріне жеткізу, теңіз тасымалы сораптарын ашу, сол тауарлардың тиянақтар тұсы айлақтардағы сұранысты қанағаттандыру кезек күттірмес міндетке айналды. Сонан бастап Қытай жаңа теңіз жолдарына сүрен салу, жеті құрлықтың тұс-тұсындағы айлақ-порттарының акцияларын иемдену, оларды басқаруға қатысу және игеру жорығын бастап кетті. Әрине, ту басында салада тәжірибесі кемшіл, техникалық-технологиялық жабдануы шамалы, енді-енді әріптестік машығына кіріскен Қытай үшін бұл жеңіл болған жоқ. Сондықтан да, алғашында айлақтардағы құрылыс мердігерлігіне жегілу, порт жалдау, порттарды жабдықтауға инвестиция салу, әлемдегі Қытай тауарларының мол ұсынылар тұстарындағы айлақтардың акциялық пакетін иелену сияқты сынақтардан өтіп, ғасырдың екінші он жылдығынан бастап қанатын бірден кеңге жайып, солтүстік Америка, Еуропа, оңтүстік шығыс Азия жағалауларындағы ұрымтал айлақтар мен порттардың иегері немесе қатысушысы бола бастады. Түбекті елдерден айлақ немесе порт сатып алу немесе олардың неғұрлым үлесті акциясына ие болу, оларды басқаруға қатысу мемлекеттің, бизнес ортаның, жалпы Қытай мүддесінің түйінді позициясына айналды [3].

2008 жылдан бастап қаржылық қарымы бар және тиісті тәжірибе жинап үлгерген Қытайдың салалық компаниялары жершарының әр тұсындағы айлақтарға түрен сала бастады. «Бір белдеу, бір жол» стратегиясының көтерілуі Қытайдың аталмыш бағыттағы ізденісі мен жігеріне мүлде тегеуірінді серпін берді. Өйткені, тұтас әлем жұртшылығы халықаралық қауымдастыққа “бірге ақылдасу, бірге құру, бірге игіліктену” ұранымен әлемдік бастама атымен ұсынылған «Бір белдеу, бір жол» жобасын жылы қабылдады және оның пиғылына күдік келтірген жоқ. Сол себептен де, мемлекеттер жоба аясындағы Қытайдың ұсыныстарын үйірсек құптап, Қытайдың кірігуін инвестиция тарту мен өздеріндегі қаржы жетімсіздігін шешудің ыңғайлы мүмкіндігі санады.

Теңіз айлақтары бар мемлекеттер Қытайдың сәйкесті ұсыныстарын құптап, оның өз айлақтарын инвестициялауына, онан үлес алуына жіті келісті. Сонымен, 2013-2017 төрт-ақ жыл аралығында Қытайдың шетелдердегі айлақтарына жаңадан 52 айлақ қосылды. Бұл тұстағы Қытайлық инвестиция «Бір белдеу, бір жол» жағалауы өңірлеріндегі тасымал хабтары мен теңіз күрелеріне жататын айлақтарға құйылуымен қатар, жершарындағы стратегиялық теңіз күрелері мен маңызды теңіз айдындарын меңгеруге бағытталды. Мысалы, Гибралтар бұғазы, Парсы шығанағы, Бенгал шығанағы, Малакка бұғазы сықылды ғаламдық теңіз тасымалы-

ның соқпақты тұстарындағы қолқалы порттар мен айлақтарға инвестиция салу айырықша ескерілді. 2017 жылы мамыр айында шақырылған тұңғыш «Бір белдеу, бір жол» саммитінен кейін аталған стратегияның көзеулі мақсатына байланысты Қытай инвестициясы Қытайдың келешек жаһандық саудасының бағытты аймағы саналатын Еуропа мен Африкаға, соның ішінде Еуропа бағытындағы Жерорта теңізі мен Қаратеңізге, Африкадағы Гвинея шығанағына аунады. Осы тұстағы (2016-17 жылдар) Қытайлық ірі теңіз тасымалы субъектілерінің жершарындағы бірсыпыра маңызды айлақтардағы инвестициялау жағдайы мен үлесін кестеден-1 бағамдауға болады. [4].

1-кесте. Қытайлық ірі теңіз тасымалындағы инвестициялау жағдайы

Компания атауы	Порт атауы	Мемлекет	Үлес %	Инвестиция	Жағдайы
COSCO	Kumport	Turkia	26	370 млн\$	қолданыста
	Xingang	Singapor	49	/	салынуда
	Terminal	Greece	100	290 млн евро	қолданыста
	Piraeus	Netherlands	35	125 млн евро	қолданыста
	Euromax	UAE	90	738 млн евро	салынуда
	AbuDhabi	Italy	40	53 млн евро	салынуда
	Khalifa-II	Spain	51	203 млн евро	салынуда
CM DalianPort	Vado	Noatum	/	\$580 млн	салынуда
	Djibouti Int.Free Trade Zone	Djibouti	/		салынуда
Qingdao Port	Haifa New Port	Italy	16.5	1.745млн евро	салынуда
		Israel	/	/	салынуда
SIPG	Tanjong Priok	Indonesia	20	\$590 млн	тендерге қатысуда
Ningbo Zhoushan Port	Moora	Brunei	51	/	салынуда
		Pakistan	/	\$198 млн	салынуда
Beibu Gulf Port Group	Gwadar	Australia	99 жыл жалға	\$370 млн	қолданыста
China Merchants Port Holding	Darwin Port	Panama	/	\$900 млн	салынуда
Landbridge Group	Margaret IslandHarbor	Panama	/	/	салынуда
		Panama	/	/	салынуда
Hebei Port Group	Jambi Port	Indonesia	/	/	салынуда

Қытайлық айлақ шаруашылығындағы ең ірі субъектідерінің бірі China Merchants Group-тың (CMG) ресми сайтында жазылуынша, 2000 жылы Қытайлық компаниялар жүргізетін шетелдік айлақтар 10-ға жетпейтін. Ал 2019 жылға дейін Қытайдың сатып алған, тапсырыспен салған және көмекке салып берген, жалға алған айлақтар саны 101-ге жетіпті [5]. Олар жершарының 6 құрлығын тұтас қамтыпты. Мысалы, Азияда 37, Еуро-

пада 11, оңтүстік Америкада 9, Африкада 33, Аустралияда 5, Солтүстік Америкада 6. Соның ішінде тапсырыспен салғаны 55, сатып алғаны 14, инвестициялағаны 21, көмекке салғаны 6, жалдағаны 5 [6]. Қытайдың теңіз тасымалы саласындағы аса ірі операторының бірі China Merchants Group 2022 жыл бір жылдың өзінде Еуропа, Орта шығыс, Кариб шығанағынан 8 тамаша айлақтың акциялық пакетін қолға келтіріп, 27 мемлекеттен 68 айлақтың қатысушысына айналып үлгерді.

Енді бір ғана China Ocean Shipping (Group) Company (COSCO Group) компаниясының мысалынан Қытайдың теңіз тасымалындағы ірге кеңейтуінен мәліметтер келтірейік. Аталған компания бизнес аясы теңіз тасымалы кластері, порттар шаруашылығы кластері, логистика кластері, жабдықтар өндіру және жабдықтау кластері, теңіз тасымалын қаржыландыру кластері, қызмет көрсету кластері, цифрландыру және инновациялау кластері сынды аса ауқымды салаларды қамтитын алып империя.

2022 жылдың 30 маусымындағы мәлімет бойынша, 113,47 млн тонналық тасымал әлеуетіне ие 1413 танкерге иелік етеді және осы көрсеткішпен жер шарындағы бірінші орында. Жер шарының әр түкпірінде 57 порт пен 50 контейнерлік терминалдың инвесторы, олардың жинап-тарату көлемі 132 млн TEU халықаралық стандартты контейнер жетеді.

Әлемде бірінші орында. Сондай-ақ компания жылына 28,3 млн тонналық көлеммен әлемдегі ең ірі танкерлерді отынмен қамдаушы саналады. Контейнерлерді жалға беру кәсібінен жер шарында 3-орында. Айлақтарды жабдықтандыру және танкерлерге өкілдік қызмет көрсету көлемі де жер шарының ең алғашқы легінде. Осындай жетісіктерінің арқасында COSCO Group, халықаралық теңіз тасымалын бағалаушы Alphaliner ұйымының бағалауынша тасымал көлемі бойынша әйгілі Mediterranean Shg Co (17.96%), Maersk (15.78%), CMA CGM Group (12.79%)-тардан кейінгі үшінші орынға жайғасып, жер шарындағы әлемдік теңіз тасымалының 10.80%-ін иеленді [7].

2022 жылғы аудиттік есеп бойынша күндік табысы 55.4 млн АҚШ долларына жетіп отырған тасымал алыбы Еуропа, түстік Америка, Орта шығыс, оңтүстік-шығыс Азия және Жерорта теңізі аймақтарындағы торапты айлақтарға инвестиция салу мен олардың үлесіне кіру арқылы ірге кеңейту талпынысын толастатқан емес. Оның нәтижесін мына кестеден көре аламыз. [4].

2-кесте. 2022 жылғы шетелдік компаниялардың аудиттік есебі

COSCO-ның шетелдердегі порттарға иелігі	Үлестік пакеті (%)	Көзеулі айлақ саны	Жылдық көзеулі өткізу қуаты (станд.конт.)	Порт тереңдігі (метр)
Piraeus. Greece	100	8	6,200,000	14.5-19.5
CSP Port of zeebrugge. Belgium	90	3	1,300,000	17.5
CSP Abu Dhabi.UAE	40	3	2,500,000	18
CSP Valencia.Spain	51	6	4,100,000	16
CSP Bilbao.Spain	39.51	3	1,000,000	21
CSP Qiankai.Peru	60	2	1,000,000	16-18
Suez canal.Egipet		2	6,200,000 тонна	14
Kumport.Turkie	20	8	5,000,000	17

Antwerp.Belgium	26	6	2,100,000	15-16.5
Xingang.Singapor	20	4	3,00,000	16
Busan.Korea	49	5	4,850,000	18
Seattle.USA	4.23	8	4,000,000	15-16
Euromax.Netherland	13.33	2	400,000	15.2
Jeddah Red Sea Terminal.	17.85	5	3,200,000	17.65
Saudi Arabia	20	11	5,200,000	18
Vado Refrigerated	40	2	250,000	14.5
Cargo Terminal.Inaly		2	600,000 поддон	14.1
Vado container termina.Italyl	40	2	860,000	17.25

Бұлардан тыс, 2019 жылы COSCO әйгілі «Singamas контейнерді» сатып алу арқылы, көнтейнер өндірісі нарығының 30%-іне ие әлемдегі екінші ірі контейнер өндірушісі болып шыға келді. 2021 жылдың ақырына дейін COSCO жершарының 37 айлағынан 46 портқа инвестиция құйып, 367 кеме тұрағын тұрақты жүргізіп келіпті. Оның ішінде Еуропаның ең үлкен айлағы – Роттердамдағы Омар портының /35%/, екінші ірі айлақ Белгиядағы Антверпен портының /20%/, үшінші ірі айлақ Германияның Гамбург айлағының /24.9%/ ірі үлескері саналады. Бұған әлемдегі ең ірі 10 айлақтың алдыңғы жетеуіне кіретін Қытайлық айлақтарды қосыңыз.

Сөйтіп, COSCO жершарының су айдынындағы 407 тасымал желісіне еркін қатынайтын, онымен 142 елдің ірілі-ұсақты 573 айлағына тауар жеткізетін транспорт алыбына айналып отыр. COSCO-ның шетелдердегі иелік етіп немесе үлестік есеппен жүргізуіне қатысып отырған айлақтардағы өткізу қабылеті 63.2 млн TEU-ға жетіпті. Мұны тәптіштеп таныстырып отыруымыздың мәні бір ғана COSCO-ның ірге кеңейту және ықпалын арттыру әрекеті арқылы Қытайдың ғаламдық экономикалық экспанциясының қарқыны мен стратегиялық жайылуына назар аударту болмақ. Неміс «Экономика апталығының» мәлімдеуінше, Еуропадағы ең ірі 20 айлақтың 11-інде Қытайдың үлесі бар, тұтас Еуропаның 14 портына Қытай компанияларының инвестициясы тартылған. Жершарындағы контейнерлі порттарының 1/4-іне Қытай иелік етеді [8].

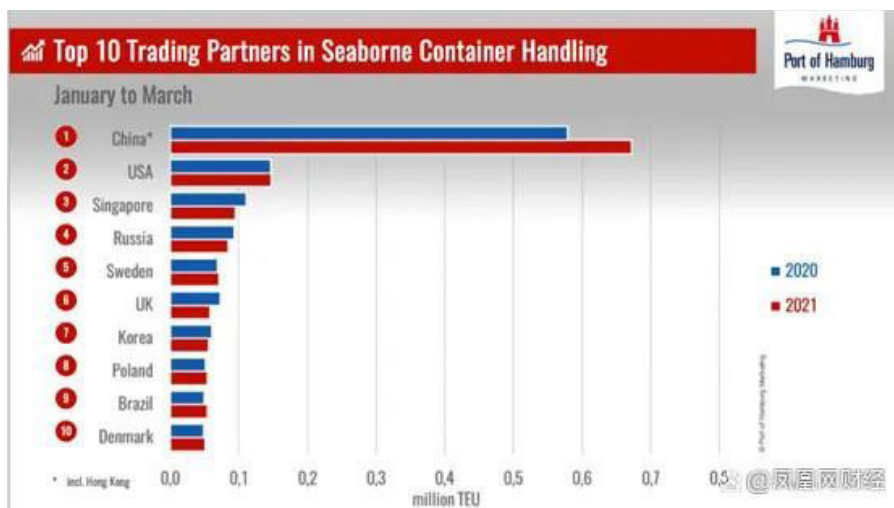
Қытайдың теңіз тасымалы нарығындағы өсу кезеңдеріне сәп салсаңыз, әр кезеңнің өсуі Қытайдың сол тұстағы өзіндік қуатына сай нақтылап отырған стратегиясының тікелей нәтижесі екендігін байқайсыз. Сонау әлсіз тұста шетелдердің айлақтарынан құрылыс жұмыстарын алып жүргізді, соңыра қуаттанып алған соң қаржы құйып, айлақтар мен порттарға үлескерлікке кірді, «Бір белдеу, бір жол» стратегиясы күн тәртібіне қойылғаннан бастап аталған стратегия аясында тұтас айлақтарды сатып алуға кірісті. Осы COSCO-ның өзі «Қытай алыс мұхиттар тасымалы» және «Қытай теңіз тасымалы» дейтін екі компанияның біріктірілуінен пайда болған Қытайдағы алдыңғы 50-лікке кіретін мемлекеттік кәсіпорын болатын.

Екі іргелі компанияны біріктірудегі мақсаттың өзі мемлекеттің ұзақ болашақтық стратегиялық мүддесіне сай, ғаламдық мұхит жолдарындағы Қытайлық үлесті мейлінше арттыру және мұхит жолдарын меңгеру еді. Бұл түптің түбінде Қытайдың экономикалық ықпалын барынша кеңейту, әлемдік теңіз жолдарына қадағалауды қолға алу, сөйтіп әлемдік жетекшілікке еге болудың тетіктерін нығайту сынды миссияға қызмет ету

үшін еді. Өйткені, осынау айлақтардың немесе ондағы порттардың қолда тұруы, тасымалдаушысының қайсы елге тәуелділігіне қарамай, тұтас теңіз айдынындағы Қытайлық тауарлар айналымының «есіктен есікке» форматымен іркілссіз және жылдам іске асуын реттеудің таптырмас құралы болатын.

Ал Қытайлық тасымалдаушылар үшін, мейлі олардың да қайсы елге жалдануына қарамай, айлақтарға кедергісіз кіріп-шығуы мен жүк тиіп-түсіруіне, сөйтіп, тасымал қарқынын жылдамдатып, өзіндік құнын түсіруге, осы арқылы тіпті де көп клиенттер тартуын, елдің тұтас жершарындық сауда желісін қалыптастыруын қамтамасыз етер еді. Мысал үшін, немістің Гамбург айлағының қабылдайтын және жөнелтегін тауарларының 1/3-і Қытайға тиесілі болғандықтан, 2022 жылғы Қытай үкіметінің оны Германия концлері Шульцпшен келіссөздің аса тиекті мазмұнына енгізіп, оның 35% үлесін алып қалуға барын салғанның сыры осында.

2-сурет. Контейнермен тасымалдау саласындағы 10 ірі сауда серіктестер

Өйткені, Гамбург портына ұласатын теміржол тораптарының тасымал қуатының тұтас Германияның 12%-ін ұстайтынын айтпағанда, портта 5700 логистикалық компания тіркелген-ді. Оның сыртында аталған портта әлемдегі ең ірі қойма қалашығы орын тепкен болатын. (fenghuangwangcaijing, 2022). Халықаралық теңіз саудасында айлақтар мен порттардың, тіпті, корабль тұрақтарының өзі табысты салаға жатады.

Әсіресе, олар халықаралық сауданың түйінді тұстарына орналасса, айналасына жайылу аумағы мейлінше кең болса, жинап-тарату қуаты барынша қарымды болса, оның әкелер пайдасы тіптен шаш етектен. Мысалы, Грекияның Пирей портының 2016 жылы Қытайлық компанияның иелігіне өткен мезгілдегі өткізу қуаты 680 мың TEU болса, 2021 жылғы өткізу қуаты 5.32 млн TEU-ге жетіп, жершарындағы контейнерлік порттардағы реттік рейтингі 93 орыннан 32 орынға көтеріледі. Бұл Қытайлық компанияның табысының бірден 60%-ке өскенінен дерек береді.

3-сурет. Әлемдегі атақты теңіз порттары

Қытайлық инвесторлардың порттардың жүргізу құқына ие болуы, олардың кемелерді қабылдап-аттандыру, тауарларды тиіп-түсіру секілді қызмет көрсетуден табыс тауып қана қоймай, кәсіп ауқымын тауарларды сақтау, транзит-логистикалық бағыттарына кеңейту арқылы жеткізу тізбегін дәнекер еткен логистикалық желі жасақтауға өте тиімді мүмкіндік болар еді. Қытайлық теңіз тасымалы компанияларының айлақтар мен порттардың үлескерлігіне қол жеткізу немесе оларға инвестиция құюмен шектеліп қалмай, сол порттарды төңірегінде және алыс шетелдермен тұтастыратын теміржол желілеріне инвестиция салуының сыры да осында жатыр.

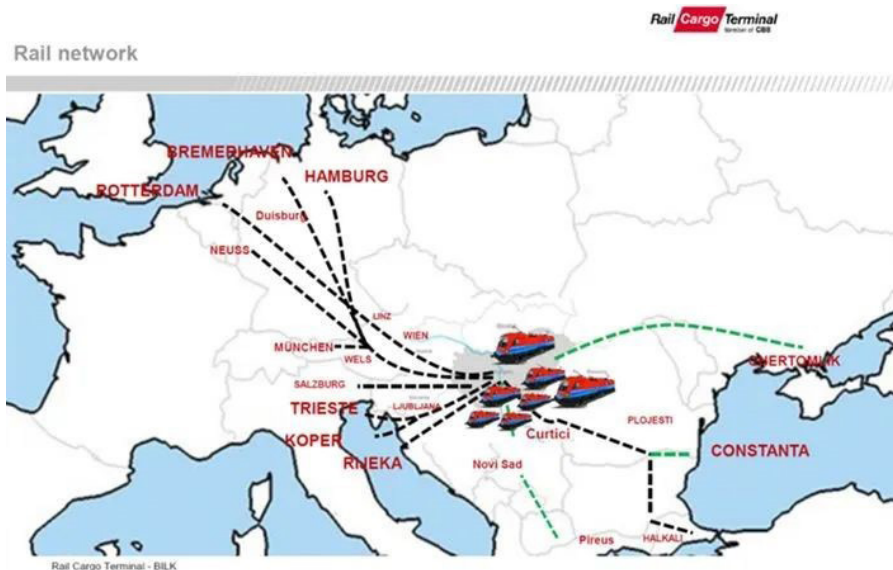
Мысалы сол COSCO 2019 жылы қарашада Пирейдегі Еуразия теміржол логистикалық компаниясының 60%-тік акциясын сатып алады да, Еуропада теміржол саласын жүргізуге қатысу сертификатына ие болады. Іле-шала Будапештің RCT-BILK вокзалын сатып алады.

Сөйтіп, Пирей, Риека, Коппел, Гамбург, Тилиас порттарынан Будапешке қатынайтын теңіз-күрлық қосар тасымал шаруашылығына жол ашып алды. 2021 жылы тура осы мақсатта Испанияның Logitren теміржол кәсіпорынынның 51% акциясын сатып алды [4]. Демек, COSCO-ға тиесілі Азия бағытынан жеткізілетін тауар ендігари Гибралтар бұғазын айналып жүрмей-ақ, өзі басқарып отырған Бильбау портынан жағаға шығарылып, бірден солтүстік және батыс Еуропаға жөнелтіледі деген сөз.

Мұндай нұсқа өз кезегінде Қытайлық компаниялардың өз ықпалындағы теңіз күрелері мен айлақтар желісін тиянақ етіп, желілдендіру және аймақтандыру моделімен есіктен есікке жеткізу желілерін кеңейте түсуіне мол мүмкіндік ұсынары сөзсіз. Демек, бұл да мемлекеттің экономикалық

мүддесімен қоса стратегиялық, геосаяси ұтысын арттыруға пайдасын тигізер ұтымды тәсіл.

4-сурет. Теңіз порттарының жолдары

Ұсынылғанына 10 жыл толған «Бір белдеу, бір жол» стратегиясы осы мерзімде кем-кетігін толықтап, мазмұнын байытып, бірыңғай және кешенді жоба ретінде сомдалып келеді. Бастапқы кезде «Жібекжолы экономикалық белдеуі» бағытындағы құрлықүстілік «6 дәлізге» маңыз берілсе, екінші мәрте шақырылған «Бір белдеу, бір жол саммитінен» кейін теңіздегі «көп елдегі көп айлақпен» байланысу дәріптеле бастады.

Қытайдың 2021-2025 жылдарындағы дамуы көзделген «14-ші бес жылдық даму жоспарына» аталған стратегияны орындаудың «6 дәліз, 6 жол, көп елдегі көп айлақ» тұжырымдамасы енгізілді. Мұндағы «6 дәліз» Қытай-Моңғолия-Ресей, Жаңа Еуразия көпірі, Қытай-Орта Азия-батыс Азия, Қытай-Үндіқытай түбегі, Қытай-Пакстан, Бенгалия-Қытай халықаралық ынтымақтастық дәліздерін меңзесе, «6 жол» теміржол, тасжол, теңізжолы, әуежолы, құбыржолы және ғарыштық кешенді информация желісін көрсетеді.

Ал «көп елдегі көп айлақ» «Бір белдеу, бір жол» стратегиясы ауқымында Қытаймен ынтымақтастыққа кіріскен елдерді, сондай-ақ теңіз күрелеріндегі қауіпсіз тасымалды қамтамасыз етуге қуатты ынтымақтас порттармен байланысты бекемдеуді дәріптейді. Қытай төрағасы теңіздегі қуатты елге айналуы «Қытай арманын» іске асырудың «ірі стратегиялық міндеті» екенін қайталап ескертіп келеді. ҚКП органы «Ақиқат» журналының жазуынша, Порттар Си Цзиньпиннің көкейінде аса салмаққа ие.

Көптеген халықаралық алаңдарда Си Цзиньпин порттарды «Бір белдеу, бір жол» құрылысындағы мығым “тіреуіш” немесе маңызды “дәнекер” есебінде суреттейді» [10]. Демек, Қытай қуатты құрлықтық мемлекетпен

қоса күшті теңіз еліне айналу пиғылынан айнымасы анық. Осы бағытта ол үшін айлақтар мен порттардың маңызының арта түсері, сәйкесінше оларды қолға түсіру мен оларға иелік жүргізу талпынысын үдете түсері тіпті кәміл.

Теңізге шығар жолы тұйық ел есебінде «Бір белдеу, бір жол» стратегиясы аясында Қазақстанның ғаламдық мұхит күрелеріне шығуы үшін ыңғайлы мүмкіндік ашылып отыр. Мұның мысалын Қазақстан мен Қытайдың «Лияньюнгань логистикалық ынтымақтастық базасынан» көруге болады. Ол база еліміз үшін Қытай мен Тынық мұхиттың батыс жағалауларындағы елдердің тауарларын «Бір белдеу, бір жол» шеңберінде Қытай-Еуропа құрамалары арқылы Қазақстан территориясынан өтуіне жол ашып, Қазақстанның қомақты транзиттік табыс табуына мүмкіндік сыйлағанымен ғана құнды емес, Қазақстанның қазба байлықтары мен шикізаттық ресурстарын қарсы бағытпен Шығыс Азия, Оңтүстік-шығыс Азия, Латын Америкасы, АҚШ пен Канадаға жеткізілуіне төте және арзан жол ұсынуымен де пайдалы. Қазір Қазақстан «Жаңа Еуразия көпірінен» сырт «Орта дәліз», яғни Каспи теңізі арқылы Еуропаға шығудың жолын белсене қарастыруда.

«2023 жылы қарашаның соңында өткізілген Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (OSCE) министрлерінің 30 кезекті басқосуында Қазақстан сыртқы істер министрі Мұрат Нұртілеу «Қазақстан маңызды инфрақұрылымдық жобаларды жасақтауға 35 млрд АҚШ долларын жұмсап отыр, әсіресе Орта дәліз бағытына. Орта дәліз Қытаймен Еуропаны байланыстырып, жан-жақтылы сауда мен инвестициялық ынтымақтастыққа жаңа жол ашып берді», деп мәлімдеді. Қытай тарапы да аталған дәлізге қолдау көрсететінін бірнеше мәрте жеткізген болатын. Демек, теңдік, ынтымақтастық, бірге игіліктену сықылды «Бір белдеу, бір жол» принциптеріне сүйене отырып, Каспидегі инфрақұрылымдық жобаларға Қытай инвестициясы мен технологиясын, басқару тәжірибелерін тартуға әбден болады.

Қорытынды

Үшінші мәрте «Бір белдеу, бір жол» саммитінде мәлімделгеніндей, Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» стратегиясына әртүрлі деңгейде үн қатқан мемлекеттер 152-ге жетіп, халықаралық ұйымдар саны 32-дан асыпты. Жаңа көркейіп келе жатқан елдер мен қаржыға аса мұхтаж дамушы елдердің стратегия аясындағы жобаларға қызығушылығы мен мүдделілігі жоғары. Стратегия ауқымындағы инвестиция көлемі 1 трлн АҚШ долларынан асып, ірілі-ұсақты 3000-нан астам жоба қаржыландырылыпты. Қытай жобаға қатысушы елдермен әрдеңгейлі дипломатиялық санаттарды құра отыра «Бір белдеу, бір жол» стратегиясын олардың ұзақ немесе орта мерзімге бекітілген стратегияларымен өбістіру, олардың ірі мемлекеттік жобаларын «белдеу, жол» стратегиясы аясына кіріктіру, инфрақұрылымдық жобаларын инвестициялау немесе несие бөлу, өндіріс қуаттары бағытындағы ынтымақтастықты жолға қою, соңғы жылдары көтеріліп жатқан «жасыл жібекжолы», «цифрлы жібекжолы», «жібекжолы туризмі» сияқты сан-салалы тәсілдермен «Бір белдеу, бір жол» стратегиясының географиялық аясын кеңейтіп, ынтымақтастық

денгейін көтере түсуге талпынып келеді. Соның қатарында осы мақалада сөз болған теңіз жағасындағы елдердің айлақтары мен порттарын басқаруға алу, сатып алу немесе оларды инвестициялау сықылды тәсілдер де өте ұтқыр қолданылды. Алайда, Қытайдың жершарындағы айлақтарға назары халықаралық қауымдастықтың, әсіресе, құрлық елдерінің назарына іліге бермейді. Мысалы, Қытай мен Еуропаны жалғап жатқан еліміз үшін Қытайдың сонау мұхит жағалауларындағы айлақтарда жасап жатқандары және оның ықпалдары онша ұрымтал мәселе сезіле бермесі анық. Алайда, құрлықтағы энергия тасымалы бағытындағы терістік көршіге тәуелділіктен құтылудың қамы, елдің транзиттік және логистикалық әлеуетін аша түсу, өңірлік бәсекелестікте ырықты орынға ұмтылу тұрғысынан Ақтау-Баку-Жейхан-Еуропа бағытындағы тасымал әлеуетін ашуға ұмтылып жатқан Қазақстан үшін Қытайдың айлақтарды инвестициялау және оларды жүргізу аясындағы технологияларына, инновациясына, тәжірибесіне мақалада келтірілген мысалдардың сабағын ескере отыра жүгіну артықтық етпесе керек.

Қаржыландыру: Бұл мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыруымен Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының базасында жүзеге асып жатқан № АР14870832 «Китайская инициатива «Пояс и Путь» и геоэкономические интересы Казахстана» атты ғылыми жобасы ауқымында орындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Shi Zhan: «为什么海军命令并不总是给予自由?», 16.07.2005. // <http://mp.weixin.qq.com/s/ltOvETCOT1dWExIRUXqV9A> (қаралған күні: 10.05.2024)
2. «Journal of the University of International Relations, No4, 25.12.2000. // http://gjaqyj.cnjournals.com/ch/reader/download_pdf_file.aspx?j3509AE1Aournal_id=gjaqyj&file_name=1A66C3509AE1A89BF3A26DD428F2DC42517479D18E1EFC888DDFA20038C595B9DBA353D575FD9F7D87D1FA2EC13D7A74B9160DDA4AC2D95A0B3FB3022F330C2D&open_type=self&file_no=200004012 (қаралған күні: 12.05.2024)
3. Port.yunfei89.com, «毛里塔尼亚努瓦克肖特港» 12.04.2000. // <http://Port.yunfei89.com/country145/mrnou.html> (қаралған күні: 10.05.2024)
4. Zhengjiuclub, «采购欧洲港口和铁路: 日赚3.6亿元的中国公司实现了壮举», 23.02.2022. // <https://mp.weixin.qq.com/s/SjGe4ApCXygnJSK6haJylg> (қаралған күні: 10.05.2024)
5. VOA, «中国正在60多个国家投资港口·“不割刀尖”地夺取世界战略走», 17.08.20217 // <http://www.voachinese.com/a/china-port-expansion-20210830/6078881.html>. (қаралған күні: 10.05.2024)
6. Li Humei, «中国海外港口数据分析», Journal of Global Change Data & Discovery, Vol.3 No. 03.09.2019. // <http://www.aircas.cas.cn/dtxw/kydt/202004/W020200428592858608128.pdf>. (қаралған күні: 10.05.2024)
7. Hstong.com, «全球100家最大的航运公司», 15.02.2023. // <http://www.hstong.com/news/detail/23040715171378524> (қаралған күні: 10.05.2024)
8. Ministry of commerce peoples republic china, «Еуропадағы алдыңғы 20 порттың 11-іне Қытай үлескер», 14.11.2021. // <http://tradeinservisec.mofcom.gov.cn/article/news/gjxw/202104/115956.html> (қаралған күні: 10.05.2024)
9. Fenghuangwangcaijing, «海上之王” 中远聚焦欧洲第三港», 18.11.2022. // <http://tradeinservisec.mofcom.gov.cn/article/news/gjxw/202104/115956.html> (қаралған күні: 10.05.2024)
10. Qstheory.cn, «习近平多次访问希腊港口有何秘密», 25.03.2019. // http://www.qstheory.cn/zdwz/2019-11/12/c_1125221238.html. (қаралған күні: 10.05.2024)

REFERENCES:

1. Shi Zhan: «Weishenme haijun mingling bing bu zong shi jiyu ziyou?» , 2005.04.16 <http://mp.weixin.qq.com/s/ltOvETCOT1dWEXlRUXqV9A> (accessed: 10.05.2024)
2. Journal of the University of Internanional Relations, No4. 2000.12.25 // http://gjaqyj.cnjournals.com/ch/reader/download_pdf_file.aspx?j3509AE1Aournal_id=gjaqyj&file_name=1A66C3509AE1A89BF3A26DD428F2DC42517479D18E1EFCA88DDFA20038C595B9DBA353D575FD9F7D87D1FA2EC13D7A74B9160DDA4AC2D95A0B3FB3022F330C2D&open_type=self&file_no=200004012 (accessed: 12.05.2024)
3. Port.yunfei89.com, «Maolitaniya nu wa ke xiao te gang» [Port of Nouakchott, Mauritania], 2000.04.12 // <http://Port.yunfei89.com/country145/mrnou.html> (accessed: 10.05.2024)
4. Zhengjiuclub, «Caigou ouzhou gangkou he tielu: ri zhuan 6.3 yi yuan de zhongguo gongsi shixianle zhuangju» [Sourcing European ports and railways: Chinese companies earning 360 million yuan a day have achieved a feat], 2022.02.23 // <https://mp.weixin.qq.com/s/SjGe4ApCXygnJSK6haJylg> (accessed: 10.05.2024)
5. VOA, «Zhongguo zhengzai 60 guo ge guojia touzi gangkou , bu ge dao jian de duoqiu shijie zhanlue» [China is investing in ports in more than 60 countries, seizing the world's strategic opportunities without cutting the knife], 2021.08.17 // <http://www.voachinese.com/a/china-port-expansion-20210830/6078881.html> (accessed: 10.05.2024)
6. Li Humei, «Zhongguo haiwai gangkou shuju wenxu» , [Analysis of China's overseas port data] Journal of Global Change Data & Discovery, Vol.3 No.3 2019.09.03 // <http://www.aircas.cas.cn/dtxw/kydt/202004/W020200428592858608128.pdf> (accessed: 10.05.2024)
7. Hstong.com, «Quanqiu 100 jia zui da de hangyun gongsi» [The world's 100 largest shipping companies], 2023.02.15 // <http://www.hstong.com/news/detail/23040715171378524> (accessed: 10.05.2024)
8. Ministry of commerce peoples republic china, «Europadagy aldyngy 20 porttyn 11-ne Kytai ulesker» [China accounts for 11 of the top 20 ports in Europe] 2021.11.14 // <http://tradeinserviseq.mofcom.gov.cn/article/news/gjxw/202104/115956.html> (accessed: 10.05.2024)
9. Fenghuangwangcaijing, «"Haishang zhiwang" zhongyuan jujiao ouzhou de san gang» [«King of the Sea» COSCO focuses on the third port in Europe], 2022.11.18 // <http://tradeinserviseq.mofcom.gov.cn/article/news/gjxw/202104/115956.html> (accessed: 10.05.2024)
10. Qsttheory.cn, «Xi Jinping duo ci fangwen xila gang kou you he mimi?» [What's the secret behind Xi Jinping's repeated visits to Greek ports?], 2019.03.25 // http://www.qsttheory.cn/zdwz/2019-11/12/c_1125221238.html (accessed: 10.05.2024)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 23-08-2024

Мақаланың жарияланған күні: 27-09-2024

РЕЦЕНЗИЯ

ОҢТҮСТІК КАВКАЗ АЙМАҒЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫС ЖӘНЕ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ: ТЕОРИЯДАН САЯСАТҚА КІТАБЫНА ШОЛУ

Бауыржан Әукен

ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ,
Азиялық зерттеулер бөлімінің аға сарапшысы
e-mail: auken_b@kisi.kz

Автор Хуман А.Садри Оңтүстік Кавказ аймағындағы қақтығыс пен ынтымақтастық: теориядан саясатқа кітабында Әзірбайжан, Армения және Грузияны анықтайтын геосаяси белгілерді терең зерттейді. Садри аймақтың күрделілігінің жан-жақты көрінісін ұсыну үшін халықаралық қатынастар теориясын, тарихын және практикалық саяси идеяларды біріктіретін егжей-тегжейлі және пәнаралық талдауды ұсынады. Оңтүстік Кавказды жаһандық қуат динамикасының объективі арқылы қарастыра отырып, Садри аймақтың қақтығыстары мен ынтымақтастығын айқындап, оның стратегиялық маңыздылығы туралы түсінік береді.

Кітап Оңтүстік Кавказдың географиялық және тарихи аспектілерін шолу жасаудан басталады. Еуропа мен Азияның қиылысында орналасқан аймақтың стратегиялық маңызы зор. Садри таулы ландшафттың тарихи түрде әртүрлі этникалық топтарға пана болғанын айқындайды. Персия, Рим және Ресей сияқты империялардың амбицияларының сахнасына айналғандығын атап көрсетеді. Географиялық және тарихи контексттің үйлесімі Оңтүстік Кавказ аймағының қазіргі қауіпсіздік динамикасы мен геосаяси маңыздылығын зерттеуге негіз жасайды.

Садридін көзқарасы халықаралық қатынастардың әртүрлі теорияларын ұштастырады. Атап айтқанда, реализм, либерализм және «өркениеттер қақтығысы» тезисін біріктіретін пәнаралық сипатта болып келеді. Кітапта бұл теориялар олардың сыртқы саясатта Оңтүстік Кавказ мемлекеттерінің аймақтық әрі жаһандық державалармен өзара әрекеттесуін түсіну үшін қолданылады. Бұл тұрғыда Садри Фрэнсис Фукуяманың «Тарихтың ақыры және соңғы адам», Сэмюэл Хантингтонның «Өркениеттер қақтығысы» шығармаларымен өзара байланысын анықтап, олардың қырғи қабақ соғыстан кейінгі әлемге деген көзқарастарын салыстырады. Фукуяманың демократия жеңісіне қатысты оптимизмі жаһандық шындықтан барған сайын алшақтауы байқалғанымен, Хантингтонның пессимистік көзқарасы аймақтағы күрделі мәдени және геосаяси бөліністерге сәйкес келеді. Садри бұл теориялардың Оңтүстік Кавказдың геосаяси шындығына қаншалықты сәйкес келетінін бағалайды. Аймақ динамикасына мәдени-өркениеттік айырмашылық немесе қауіпсіздік пен экономикалық мүдделер тәрізді прагматикалық мәселелер әсер етеді ме деген сұрақтарға жауап іздейді.

Кітап бірнеше тараулардан құралған. Олардың әрқайсысы Оңтүстік Кавказ мемлекеттерінің бірі – Әзірбайжан, Армения және Грузияға арналған. Бұл әр елдің бірегей геосаяси сын-қатерлері мен стратегияларын егжей-тегжейлі қарастыруға мүмкіндік береді. Мысалы, Әзірбайжан тарауы Таулы Қарабақ төңірегіндегі ұзақ уақытқа созылған қақтығысты егжей-тегжейлі қарастырады. Армениямен болған даудың екі елдің сыртқы саясаты мен қауіпсіздік мәселелерін қалай қалыптастырғанын зерттейді. Әзірбайжандағы мұнай мен газдың едәуір қоры мәселені күрделендіреді. Бұл оны аймақтық энергетикалық саясаттың негізгі ойыншысына айналдырып Ресей, Түркия және Еуропалық Одақ сияқты жаһандық державалардың назарына айналдырады.

Автор Армения туралы тарауда елдің тарихи және геосаяси осал тұстарын, соның ішінде оның Ресеймен күрделі қарым-қатынасын және қауіпсіздік кепілдіктері бойынша оған тәуелділігін зерттейді. Кітапта Арменияның позициясындағы ерекшеліктерге талдау жасалып, оның көрші елдермен, әсіресе Таулы Қарабақ қақтығысы мен оның Арменияның ішкі әрі сыртқы саясатына әсері контекстіндегі қарым-қатынастарға ұмтылысына баса назар аударылады. Садри Арменияның геосаяси оқшаулануы мен қауіпсіздікке назар аударуы оның Ресейге тәуелді болуына қалай ықпал ететінін және стратегиялық мүмкіндіктерін әртараптандыру үшін Еуропалық Одақпен тығыз қарым-қатынас орнатуға тырысатынын көрсетеді.

Грузия туралы тарау оның Батыспен интеграциялануға деген ұмтылысына және 2008 жылғы Ресей-Грузия соғысындағы Ресейдің қауіпсіздік мәселелеріне бағытталған. Садри бұл қақтығыс туралы егжей-тегжейлі ақпарат ұсынып, оның себептерін, салдарын және оңтүстік Кавказдағы Ресей мен Батыс арасындағы геосаяси қақтығысты кеңірек зерттейді. Грузияның НАТО мен Еуропалық Одаққа мүшелікке деген ұмтылысы оның Ресей агрессиясы жағдайында өзінің егемендігі мен аумақтық тұтастығын бекіту жөніндегі күш-жігері аясында қарастырылады. Кітап Грузияның Абхазия мен Оңтүстік Осетиядағы сепаратистік қозғалыстар сияқты ішкі мәселелерді шеше отырып, ұлы державалардың бәсекелес мүдделері арасында ілгерілейтін шағын мемлекет ретіндегі ұстанымының күрделілігін көрсетеді.

Қорытынды тарауда Садри Оңтүстік Кавказдың үш мемлекетінің зерттеулерінен алынған ақпаратты синтездейді. Ол аймақтың қауіпсіздігі – этникалық қақтығыстарды, экономикалық тәуелділікті және аймақтық әрі жаһандық державалардың стратегиялық мүдделерін қоса алғанда, ішкі және сыртқы факторлардың күрделі өзара әрекеттесуінен қалыптасады деп тұжырымдайды. Халықаралық қатынастардың үш жетекші теориясын Оңтүстік Кавказға қатысты қолдана отырып, Садри бірде-бір теория аймақтағы халықаралық қатынастардың күрделілігін толық қамти алмайтындығын көрсетеді. “Өркениеттер қақтығысының” болашағы мәдени әрі өркениеттік бөліністерге қатысты белгілі бір түсіндік қалыптастырғанымен, реалистік және либералды теориялар аймақтың динамикасын анықтайтын биліктің, қауіпсіздіктің пен экономикалық мүдделердің прагматикалық мәселелері туралы құнды идеяларды ұсынады.

Кітаптың бір артықшылығы – оның теория мен тәжірибе арасындағы алшақтықты жоюында. Садри теориялық пікірталастарға қатысып қана қоймай, сонымен қатар жұмысты ғалымдар, саясаткерлер мен студенттер үшін өзекті ете отырып, саяси салдарларды ұсынады. Ол Ресей, Түркия және Иран сияқты аймақтық державалардың Оңтүстік Кавказ мемлекеттерімен өзара әрекеттесуіне, сондай-ақ АҚШ пен Еуропалық Одақ тәрізді жаһандық ойыншылардың аймақтың стратегиялық ортасын қалай құратынына жан-жақты талдау жасайды. Энергетикалық саясатты, атап айтқанда құбырлар мен энергетикалық дәліздердің рөлін зерттеп, оларды терең талдайды. Бұл Оңтүстік Кавказдың жаһандық энергиямен қамтамасыз етудің негізгі транзиттік аймағы ретіндегі маңыздылығын көрсетеді.

«Оңтүстік Кавказ аймағындағы қақтығыс пен ынтымақтастық: теориядан саясатқа» кітабы автордың Еуразиялық геосаясатты зерттеуге қосқан құнды үлесі болып табылады. Садридің нақты зерттеулері әрі қолданылған пәнаралық тәсілі Оңтүстік Кавказды терең түсінуге мүмкіндік береді. Нақтырақ айтқанда оның жаһандық саясаттағы маңыздылығын айқындайды. Аймақтың тарихын, географиясын және халықаралық қатынастарын бірнеше теориялық көзқарастар арқылы зерттей отырып, аталмыш жұмыс Оңтүстік Кавказдағы күрделі қауіпсіздік жағдайы мен оның болашаққа әсерін жан-жақты әрі қолжетімді талдауды ұсынады.